

सत्यमेव जयते

ભાષા વિવેક

પુનઃમુદ્રણ

૨૦૧૦

ભાષા નિયામકની કચેરી

ગુજરાત રાજ્ય

ગાંધીનગર

BHASHA VI VEK

© ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર : (ગુજરાત)
પિન - ૩૮૨૦૧૦

કિંમત રૂ.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩
દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૨૦૧૦

પ્રકાશક

ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર : (ગુજરાત)
પિન - ૩૮૨૦૧૦

પ્રસ્તાવના

ભાષા-વિવેક શા માટે ?

વ્યાકરણાત् પદસિદ્ધઃ, પદસિદ્ધર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થાત् તત્ત્વજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનાત् પરં શ્રેયઃ ॥

‘વ્યાકરણથી પદની સિદ્ધિ થાય છે, પદની સિદ્ધિ દ્વારા અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય છે. અર્થનો નિર્ણય થતાં તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે અને તત્ત્વના નિશ્ચયથી પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે.’

ભાષાનું એક કામ શબ્દો દ્વારા વિચાર કે ભાવનું સંક્રમણ કરવાનું. ભાષાવિજ્ઞાન તો આને ભાષાનું એકમાત્ર કામ માને છે. અલબત્ત ભાષાનું આ પ્રાથમિક કાર્ય તો છે જ. આ પ્રક્રિયા કેમ થાય છે તે વ્યાકરણ સમજાવે છે. અક્ષર, શબ્દ, વાક્ય વગેરેની રૂચના અને કાર્ય અંગેના નિયમો વ્યાકરણ દર્શાવે છે. વર્ણ, પદ અને વાક્યનાં સ્વરૂપોનો પરિય્ય આપનારું શાસ્ત્ર તે વ્યાકરણ. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, ભાષા કે બોલીના શબ્દો-પદોનું જેમાં પૃથક્કરણ-સ્પષ્ટીકરણ કે ખુલાસો છે તે વ્યાકરણશાસ્ત્ર.

પરંતુ હવે ભાષા-વિજ્ઞાન વ્યાકરણને એટલું વજૂદ આપતું નથી.

ભાષા તો પરંપરાથી વિકસી છે, બ્યક્ઝિની જેમ સદા ગતિશીલ છે અને તે જ રીતે બ્યક્ઝિ કે સમાજના સરળ કે સંકુળ બ્યવહારોની સાથે કદમ ભિલાવીને પોતાનાં રૂપ અને ગતિ બદલે છે. એનાં વેગ ને વિકાસને કોઈ જડ નિયમોમાં બાંધી ન શકાય. અલબત્ત એની ગતિવિધિને, એની ચાલને સમજવા પૂરતા નિયમો જરૂર વિચારી શકાય. પાણીની કોઈ નીક કે નહેર અને ખળખળ

વહેતાં ઝરણાં કે નદીમાં જેવો ફેર છે એવો અહીં ઘાટ છે અને છતાં તે બંને આજના સમાજ-જીવનનાં અવિભાજ્ય અંગો છે એ ભૂલી ન શકાય. સામાન્ય વ્યવહારમાં તો ભાષા સરળ, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ, શિષ્ટ, સંસ્કારી અને સુગમ હોવી જ જોઈએ. સર્જનની પાંખે ઊડતા સાહિત્ય-સર્જકો કે અદાલતી ઊહાપોહમાં લાગેલા તત્ત્વનું ટૂપણું ટીપનારાઓની વાત જુદી છે.

ભાષામાં વ્યાકરણ શીખવાની જરૂર ખરી ? ભાષા તો આપણે બોલીએ જ છીએ. જન્મ પછી ટૂંક સમયમાં. ઘર તેમજ આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી બાળક કાન અને આંખની મદદથી માત્ર અઠીથી ચાર વર્ષની આયુમાં ભાષાની ઘણી બધી ગતિવિધિ સમજી ભાષા બોલતાં શીખે છે. સામી વ્યક્તિને એના બોલવાનો અર્થ પણ સમજાઈ જાય છે, તો પછી વ્યાકરણના નિયમો શા માટે ? આ અંગે જોસેફ વાન સામરન ટેલરે વ્યાકરણના પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એ માર્ભિક વાત કરી છે : “ગુજરાતી, તમારી જન્મભાષા, સંસ્કૃતની પુત્રી છે. પોતાની માતા સાથે એનો કેવો સંબંધ છે તે ન જાણો તો એના ખરા રસનો સ્વાદ નહીં જ ચાખવાના અને એના અધિકારની સત્તા નહીં સમજવાના. કવિની ઉત્તુંગ કલ્પનાને અર્થે કેટલી મધુર વાડી, વક્તાની મનોહર ભાષાને અર્થે કેટલા અલંકારના ભંડાર, તત્ત્વવેતાને અર્થે કેટલી સૂક્ષ્મભેદની સંજ્ઞા, ધર્મબોધકના ઉપદેશને અર્થે સત્યસૂચક, અસત્યવર્જક કેટલાં વચનો, રાજ્ય-નિયમ સ્થાપકને અર્થે કેટલાં વ્યાવહારિક પદો, ઈતિહાસ-લેખકને અર્થે કેટલી સર્વવાચક સામગ્રી, નાટકમાં રંજક, મિત્રાચારમાં મિષ્ટ, વ્યાપારમાં ઉપયોગી, ઘરમાં બાળભાષણ ઈત્યાદિ વિવિધ વલણ ગુજરાતીમાં કયા કયા પ્રકારનું છે, તે મૂળ ભાષા સાથે ખરા સંબંધના જ્ઞાન વિના કેમ સમજશો ?”

આમ હોવા છતાં આ કોઈ વ્યાકરણગ્રંથ નથી. રાજ્યના ભાષા નિયામક તરીકે ઘણીવાર “ભાષાના ક્ષેત્રે આપ શી પ્રવૃત્તિ કરો છો અને કરવા ધારો છો ?” એવા પ્રશ્નો ઉચ્ચ સત્તાવિકારીઓથી માંડી સામાન્ય માનવીઓ સુધી ઘણા મને પૂછે છે, ત્યારે વિનમ્રતાપૂર્વક પણ મક્કમતાથી મારે કંઈક આવા જવાબ આપવાના થાય છે :

“મા અને માતૃભાષા માટે જે કરીએ તે ઓછું છે. રાજભાષાના ક્ષેત્રે મારી મહેશ્યાઓ તો આબે પૂરો એટલી છે. લોકશાહીમાં માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાની સેવાના સનાતન યજ્ઞો; સતત ચાલુ જ રહેવા જોઈએ. આપણાથી બને તે અર્ધ્ય આપી છૂટવાનું; પૂરી ભક્તિથી, પૂરી નિષ્ઠાથી, પૂરી શ્રદ્ધાથી.”

“આ કાર્ય પેઢીગત છે, પેઢીગામી છે. ભાષા પવિત્ર અને ચિરંતન જવાલા છે. લોકોને એ જ ઉખા અને અજવાળાં આપે છે. આ કામ માત્ર કોઈ સરકારી કચેરી કે ગ્રાન્ટ લઈ જવતી સંસ્થાનનું નથી. આ તો પ્રજાકીય યજ્ઞ છે.”

“પ્રકૃતિનું કોઈ પણ દશ્ય : ઊગતી ઉષા, વૈશાખનો બપોર, ટળતી સંધ્યા કે અજવાળી કે અંધારી રાત, પ્રજાનો પ્રક્ષોભ, અંદોલનોનો ઉકળાટ કે સમૃદ્ધિની શાંતિ, માનવીને કોઈ પણ ક્ષણો ઢંઢોળે, એના અંતરમનને હલાવે, હચમચાવે ત્યારે લોકશાહીમાં એની એ લાગણીઓને, અનુભૂતિઓને વ્યક્ત કરી ચિરંતન રૂપ આપવાનું એની પાસે સાધન કર્યું ? ભાષાનું, એકમાત્ર ભાષાનું. ઝડપેદકણના ઝષણિઓથી માંડી આજની પેઢી સુધી સૌ એ સાધન વાપરતા આવ્યા અને તેથી તો માનવ-સંસ્કૃતિ પાંગરી છે.”

“કેટલાક વિદ્યાનો કહે છે, ‘ભાષાનો ઈતિહાસ એટલે સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ.’ એ જ છે મારો પણ જવાબ.”

લોકશાહીમાં તો ભાષા એ જ એકમાત્ર અધિકૃત સાધન છે. એને અસરકારક બનાવવી તેમજ તાકયું તીર મારી ધાર્યું નિશાન પાડી શકે એવી મર્મગામી બનાવવી જોઈએ. જગતભરનાં સંસદભવનોમાં અને રાષ્ટ્રસમૂહોની સંસદમાં “વાણી” જ વિચારનું પરિવર્તન કરાવી શકે છે, એનું સ્વતંત્ર જગતવાના એકધારા પ્રયાસો પણ ચાલે છે. પરિણામે ભાષા ઘડાય છે.

આપણા સંવિધાને પ્રારંભમાં જ ભાષાવાર રાજ્ય-રચનાઓની વાત કરી અને સંસદે હરાવ કર્યો. દરેક રાજ્યની ભાષાને-વાણીને જીવંત અને સ્વતંત્ર રાખવા, તેજલી અને તેજસ્વી રાખવા, પ્રૌઢ અને ઝાંખાંબરા બનાવવા લોકોને જગાડવા જોઈએ. ભાષા વિષે સભાન કરવા જોઈએ, ભાષાપ્રવૃત્તિમાં સામેલ કરવા જોઈએ.

આ કામ માટે ગુજરાત સરકારે પ્રદર્શનો અને પરિસંવાદોની યોજના કરી છે. યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ, શાળા, કોલેજો, જનસમુદ્દાયો વચ્ચે જઈ આ પ્રદર્શનો-પરિસંવાદો ભાષા-ભક્તિ જગાવશે, આપણી ઉણપો અને અધૂરી યાત્રા વિષે વાતો કરશે. ‘અઠે દ્વારકા નહીં’ પણ આપણે આખે પહોંચવાનું છે એ સમજાવશે. ભાષાભક્તિ એ જુંબેશ છે, આંદોલન છે, જેહાં છે. પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ગાંધીજીએ એ આરંભી છે, હજુ ઘણી મજલ કાપવાની બાકી છે... અન્ય રાજ્યોમાં લોકોને પોતાની ભાષાનાં ગૌરવ, અસ્મિતા અને જાગૃતિ છે અને આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી- આ અણગમતી પણ વાસ્તવિક સ્થિતિ નિવારવાનો આ પ્રયાસ એક ઉકેલ છે.

આ બધું સમજવા-શીખવા આ ભાષાવિવેક પુસ્તક છે. રખે કોઈ અને વ્યક્તરણગ્રંથ માની લે.

ગુજરાત સરકારની પ્રસ્થાપિત રાજભાષાનીતિ અનુસાર વહીવટમાં તમામ સ્તરે ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ ફરજિયાત છે. તેથી સરકારી સેવાઓમાં જોડાયેલા અને જોડાવા ઈચ્છતાં સૌ કોઈને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ, ખાતાકીય પરીક્ષાઓ, રોજબરોજના કામકાજ વગેરે માટે ગુજરાતી ભાષાની સજ્જતા કેળવવી અનિવાર્ય છે. આ પુસ્તક એમના માટે ખૂબ ઉપયોગી પુરવાર થશે એવી શ્રદ્ધા છે.

આ ઉપરાંત, ગુજરાત સરકારે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની તાલીમની યોજના રાજ્યભરમાં અમલમાં મૂકી છે. તેનો ઉદ્દેશ સરકારમાં શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખાય. સરકારી લખાણોમાં ધોરણસરની સરળ પરિપાટી ઘડાય એ છે. આ વર્ગો માટે તાલીમ-સામગ્રી સુલભ નથી. તેથી તે પણ આવી સત્ત્વશીલ અને ઉપયોગી સામગ્રીવાળું આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પ્રથમ નિભિત્ત છે.

દેશમાં લોકશાહીની જડ જામવા લાગી તેથી વહીવટે ગુલામીકાળની ઘણી પ્રણાલીઓ છોડી એમ ભાષાએ પણ પોતાનું તરજુમિયા સ્વરૂપ અને અંગ્રેજીની દાસી બની જીવતાં લાગેલું ઓશિયાળાપણું ખંખેરવું જ રહ્યું. આ પ્રક્રિયા ગાંધીજીએ શરૂ કરી પણ વહીવટીતંત્રમાં એનાં જાળાં અને બાવાં હજુ બાજેલાં

છે, તે હટાવ્યે જ છૂટકો. રાજભાષા અને લોકભાષા વચ્ચેની ભેદરેખાઓ મિટાવવી જ રહી. લોકભાષા રાજભાષા બને તો જ લોકશાહીનો પ્રાણ ધબકી ઉઠે. આ સમયનો સવાલ છે. સ્વતંત્રતા મળ્યાને અડવી સદી પૂરી થવા આવી છે ત્યારે હવે આવી સાર્વત્રિક અપેક્ષા ઉઠે તે સહજ છે. તે અપેક્ષા પૂરી કરવાની દિશામાં આ પ્રારંભિક પ્રયાસ છે.

સાહિત્યક્ષેત્રે તો અનેક સર્જકો એમની સર્જનપ્રતિભાથી નવા યુગનાં ઓવારણાં લઈ રહ્યાં છે, પણ વહીવટી જંગલનું શું ? વહીવટની ગુંચવાડાભરી, ક્લિષ્ટ, કૃત્રિમ, અંગ્રેજીના વરવા અનુકરણિયા લહેકા અને લઢણોવાળી ભાષાની કાયાપલટ કર્યે જ છૂટકો. આ પુસ્તક તે દિશામાં થયેલો એક પ્રારંભિક પ્રયાસ છે. જેમ જેમ દેશમાં લોકશાહીજીવન ખીલશે તેમ તેમ ભાષામાં પણ એનો પમરાટ જીલાશો. ભાષા દ્વારા લોકશાહીમાં પ્રાણ પ્રગટાવવા જેટલા પ્રયાસ થાય તે સદાય આવકાર્ય થશે.

આ પુસ્તકની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં મારી કચેરીની સંશોધન-શાખાએ ઘડી મહેનત કરી છે. આ પુસ્તકને બે વિદ્ધાન પરામર્શકો શ્રી રત્નલાલ સાં. નાયક અને શ્રી મોહનલાલ બી. પટેલે ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણના એમના સુદીર્ઘ અનુભવ અને શાસ્ત્રીય-શૈક્ષણિક-અભિગમનો પૂરો લાભ આપ્યો છે. તેમના સહયોગને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અત્રે યાદ કરવો જ જોઈએ.

ભાષા-કચેરીની પુસ્તક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને કેવળ વહીવટી અભિગમથી નહીં મૂલવતાં, વહીવટીતંત્રની ભાષાને ધોરણસરની બનાવવાના આવશ્યક પ્રયાસ તરીકે મૂલવી સમર્થન તેમજ પ્રોત્સાહન આપતા સામાન્ય વહીવટ વિભાગના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓનો પણ આભાર માનું છું.

મારી કચેરીનાં શ્રીમતી જ્યોતસનાબહેન સિ. ઝવેરી સાથે અન્ય અધિકારી, કર્મચારીઓએ જે મહેનત કરી, તેનો પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી ગણું છું.

જૂની ગુજરાતી વિશે આપણે કદાચ વધુ વિગતોમાં ન ઉત્તરીએ, પરંતુ હાલની ગુજરાતી વિશે તો વિગતે વિચારવું જ પડે. ગુજરાતમાં અનેક

રજવાડાં હતાં. આ દેશી રાજ્યોનું સારું પાસું એ હતું કે તેમનો બધો વહીવટ ગુજરાતીમાં ચાલતો. એમાંય વડોદરા, ભાવનગર, રાજકોટ વગેરે રાજ્યોએ તો આ દિશામાં ખૂબ સારી પ્રજાલી પાડી હતી. એ જમાનામાં વડોદરા રાજ્યમાં રાજ્યપત્ર એટલે કે આજ્ઞાપત્ર, દેવનાગરીવાળી ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થતું અને ગોડલના મહારાજા ભગવતસિંહજાએ તો ભગવદ્ગોમંડળ જેવું શકૃવર્તી ભાષા-કાર્ય કર્યું હતું. એટલે ગુજરાતને તો રાજભાષામાં વહીવટ ચાલે તેની નવાઈ નથી, પરંતુ આનું પરિણામ એ પણ આવ્યું કે ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાનિક અસરો અતિશય ઉંડી ઉત્તરી. હવે જ્યારે ગુજરાતના ઈતિહાસમાં છેલ્લાં બગ્રીસ વર્ષના જીવનમાં ખૂબ ઉપયોગી અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સીમાચિહ્નો આંકતું ગુજરાતી ભાષાવાળું વિશાળ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે ત્યારે સમગ્ર રાજ્યમાં બોલીભેદો ચાલુ રાખીને પણ ધોરણસરની એક ગુજરાતી ભાષા વિકસે તે ભાષા અને સાહિત્યની તાતી જરૂરિયાત છે. ભાષા-કચેરી આ સાચી દિશામાં કદમ માંડે એવી સામાન્ય અપેક્ષા પણ રહે.

મને આશા છે કે આ નાનકડું પ્રકાશન આ દિશામાં મહત્વનું સોપાન બની રહેશે. ગુજરાતી ભાષાની તાલીમ રાજ્યવ્યાપી બની છે અને આ એની અગત્યની અભ્યાસ-સામગ્રી બની રહેશે.

ઉત્તરાયણ, ૨૦૪૮

૧૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૭

ગાંધીનગર

— કાલિદાસ ન્નિવેદી

ભાષા નિયામક

ભાષા વિવેક

વિષય-સૂચિ

પ્રસ્તાવના

ખંડ ૧

ભાષા	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ : ભાષા એટલે શું ?	૩
પ્રકરણ ૨ : ભાષા અને લિપિ	૮
પ્રકરણ ૩ : ભાષા અને બોલી	૧૩

ખંડ ૨

વ્યાકરણ-વિચાર

પ્રકરણ ૧ : વર્ણાવ્યવસ્થા	૨૬
પ્રકરણ ૨ : પદપરિચય	૨૮
૨.૨.૧ નામ	૩૦
૨.૨.૨ સર્વનામ	૩૮
૨.૨.૩ વિશેખણ	૪૧
૨.૨.૪ કિયાપદ અને તેના પ્રકાર	૪૪
૨.૨.૫ કિયાવિશેખણ	૪૨
૨.૨.૬ નામયોગી	૪૬
૨.૨.૭ ઉભયાન્વયી	૪૭

૨.૨.૮ કેવળપ્રયોગી	૫૮
૨.૨.૯ ક્રિયાના પ્રયોગો	૫૯
પ્રકરણ ઉ : સંધિ	૬૧

ખંડ ઉ

શબ્દવિચાર

પ્રકરણ ૧ : ગુજરાતી ભાષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં શબ્દરચના	૭૧
પ્રકરણ ૨ : ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ	૭૩
પ્રકરણ ૩ : કૃતૂ અને તદ્વિત પ્રત્યય	૭૭
પ્રકરણ ૪ : સમાનાર્�ી શબ્દો	૮૩
પ્રકરણ ૫ : અનેકાર્થી શબ્દો	૮૩
પ્રકરણ ૬ : વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો	૧૦૧
પ્રકરણ ૭ : ઉચ્ચારણ કે વર્ણનું સાચ્ચાય... અર્થભેદ	૧૦૭
પ્રકરણ ૮ : શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ	૧૧૨
પ્રકરણ ૯ : રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો	૧૧૬
પ્રકરણ ૧૦ : જોડણીના નિયમો	૧૨૮
પ્રકરણ ૧૧ : વિરામચિહ્નો	૧૫૦
પ્રકરણ ૧૨ : કેટલીક સામાન્ય ભૂલો	૧૫૭

ખંડ ૪

લેખનકૌશલ

પ્રકરણ ૧ : પત્રવ્યવહાર	૧૮૧
પ્રકરણ ૨ : નિબંધ	૨૨૪
પ્રકરણ ૩ : વિચાર-વિસ્તાર	૨૩૪

પ્રકરણ ૪ : સારલેખન	૨૩૮
પ્રકરણ ૫ : અનુવાદ	૨૪૭

ખંડ ૫
સાહિત્યસૌરભ

૧ : ગુજરાતી સાહિત્ય-સ્વરૂપો	૨૬૮
૨ : સાહિત્યકારો અને કૃતિઓ	૨૭૬
૩ : સાહિત્ય અને ભાષા વિષયક સંસ્થાઓ	૨૭૮
૪ : કેટલાક અગત્યના વહીવટી પર્યાય	૨૮૦
૫ : કેટલાક સાહિત્યિક શબ્દો	૨૮૮
ગુજરાતી ભાષા વિષે વક્તવ્યો	૩૦૦

ખંડ ૧

ભાષા

પ્રકરણ ૧ : ભાષા એટલે શું ?

પ્રકરણ ૨ : ભાષા અને લિપિ

પ્રકરણ ૩ : ભાષા અને બોલી

ખંડ ૧ : ભાષા

પ્રકરણ ૧ : ભાષા એટલે શું ?

માણસની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ તે ભાષા. ભાષા એ માનવનું સર્જન છે. માનવ દુનિયામાં જન્મ લે છે ત્યારે એની ભાષાસિદ્ધિ શૂન્ય હોય છે, પણ ચાર-પાંચ વરસના ગાળામાં, એને પોતાને ભાષા આત્મસાત્ત્વ થઈ ગયેલી લાગે છે અને એ એટલી સરળતાથી બોલતો થઈ જાય છે કે થોડા વખત પહેલાં પોતાને આવી શક્તિ હતી જ નહીં એનો ઝ્યાલ પણ એને રહેતો નથી. ભાષા આનુવંશિક સંસ્કાર તો નથી જ, એ શીખવી પડે છે. માણસ શ્રવણ અને એના અનુકરણથી ભાષા શીખે છે. જે સમાજમાં એ ઉછેરે છે એ સમાજની ભાષા એ શીખે છે. અનેક સંસ્કારો દ્વારા જે-જે ઘટનાઓ સમાજના સહવાસથી એ શીખે છે, તેમાં ભાષા અગ્રસ્થાને છે. વ્યક્તિના મનોભાવ વ્યક્ત કરવાનું, સામી વ્યક્તિ સુધી વાગ્યવહારથી તેને પહોંચાડવાનું કામ ભાષા કરે છે. ભાષા શબ્દ ભાષ બોલવું પરથી બનેલો છે.

ભાષા એટલે અભિવ્યક્તિ અને અવગમનનું-અવાજોનું બનેલું વાણીમય માધ્યમ. માણસ જ્યારે આદિમ અવસ્થામાં હતો ત્યારે પોતાની લાગણીઓ, ભૂખ, તરસ, ભય, કોધ વગેરે દર્શાવવા માટે જુદા જુદા અવાજોનો ઉપયોગ કરતો. ધીમે ધીમે તે પરિવાર સાથે રહેતો થયો, સામાજિક અને માનસિક રીતે વિકસતો ગયો, તેમ તેમ તેને પોતાની લાગણીઓ અને વિચારો દર્શાવવા માટે ભાષાની જરૂર પડવા માંડી. પછી તેમાંથી ભાષા ઘડતી ગઈ અને વિકસતી ગઈ. ભાષાનો વિકાસ એ માનવ-ઉત્કાંતિનો એક ભાગ છે. સમાજમાં પરસ્પર વ્યવહાર માટે ભાષા એ અતિ મહત્વનું સાધન છે, એનાથી સમાજ ટકી શક્યો છે. આમ જુઓ તો ભાષા એ વ્યક્તિને સમાજ સાથે જોડનારી કરી છે. ભાષા

વિના માનવસમાજનું અસ્તિત્વ સંભવી શકે નહીં. પરંતુ આ સાથે એમ પણ કહેવું પડે છે કે ભાષા કેવળ અભિવ્યક્તિનું જ નહીં પણ જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન પણ છે.

ભાષા માત્ર વિચારવિનિમયનું જ સાધન નથી, વિચારનું એ એકમાત્ર વાહન પણ છે. ભાષાની મદદ વગર વિચાર કરવાનું શક્ય નથી. ભાષા અને વિચાર એક જ વસ્તુનાં પરસ્પર બિન્ન અને અવિચિન્ન એવાં બે પાસાં છે. સૂક્ષ્મ દસ્તિએ જોતાં ભાષા એ ધ્વનિ અને વિચાર બંનેને સાંકળનાર એક માધ્યમ છે. મનમાં વિચાર આવતાં આકૃતિ સ્પષ્ટ થાય છે જે પછીથી ભાષામાં ઉદ્ગાર કે ધ્વનિરૂપે અવતરે છે. મનોગત વિચારમાં એનું ધ્વનિરૂપે અવતરણ સાધિત બને છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિ

ભાષાનો જન્મ કેવી રીતે થયો, ભાષા ક્યાંથી આવી, આદિમ મનુષ્યે ભાષા કોની પાસેથી ગ્રહણ કરી એ વિશે પ્રશ્નાર્થ જ છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ વિશે ભાષાશસ્ત્રીઓ જાતજાતની કલ્પનાઓ કરે છે.

સૂચિના આરંભકાળમાં જ્યારે મનુષ્ય છૂટોછવાયો વર્સી એકલો વિચરતો હતો ત્યારે તેને વ્યક્ત ભાષાની જરૂરત સ્વાભાવિક રીતે જ નહોતી. તે વખતે તેનામાં હર્ષ કે શોકનો આવેશ આવતો ત્યારે તે તરત જ કુદરતની પ્રેરણથી હર્ષ કે શોકના ઉદ્ગારો કાઢીને પોતાનો જે-તે આવેશ દર્શાવતો. ભાષા જ્યારે અવ્યક્ત, અસ્પષ્ટ, અવિકસિત અને અપૂર્ણ હોય ત્યારે ચોણાની મદદની પણ જરૂરત રહે જ. એ સમયે બિન્નબિન્ન લાગણીઓ દર્શાવવા તેને વ્યવસ્થિત ભાષાની જરૂરત ન હતી, પરંતુ જેમ જેમ માણસની અવસ્થા વિકસતી ગઈ, તેની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવતું ગયું તેમ તેમ તેને વ્યક્ત ભાષાની ખાસ જરૂરત પડવા માંડી. અર્થાત્ તે એકમેકની સમીપ “સમૂહ” કે “સમાજ” રચી રહેતો થયો. ઈશારા, સંકેતો, ચિત્રોની જગ્યા ભાષાએ લેવા માંડી. પહેલાં તેનો ધ્વનિ ગુંચવણભર્યો હતો, તે ધીમે ધીમે સુધરતો ગયો અર્થાત્ મનુષ્યના વિકસની સાથે તેની સમજશક્તિ અને ઉચ્ચારના અવયવોનો પણ વિકાસ થતો

ગયો. પછી તો ઘર, કુટુંબ અને સમાજના બંધારણના પરિણામે આરંભની ગુંચવણાભરી, બદલાતી અને અનિશ્ચિત ભાષા કમે કમે સ્પષ્ટ, સ્થિર અને વિકસિત બનતી ગઈ. ભાષા માત્રનું મૂળ ધ્વનિમાં છે અને એ અવ્યક્ત ધ્વનિમાંથી વિકસ પામી મનુષ્યની ભાષા બંધાઈ છે.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગીર્વાણગિરા સંસ્કૃત જ આદિ ભાષા છે, જેનું પરમેશ્વરે સૃષ્ટિના આરંભકાળે ઋષિઓને જ્ઞાન આપ્યું હતું. એમાંથી કાળકમે ભાષા-ઉપભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. રોમન-કેથલિક પંથના અનુયાયીઓના મતાનુસાર પ્રાચીન ભાષા હિન્દૂ એ જ આદિમ ભાષા હતી. એ માનવસર્જિત નહીં પણ ઈશ્વરદાત વાણી હતી. બૌદ્ધો પાલીને અને જૈનો ગ્રાહૃત કે અર્ધમાગધીને માનવની મૂળભાષા ગણાવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક દાર્શનિકોમાંથી પણ કેટલાક, ભાષા ઈશ્વરદાત હોવાનું માનતા હતા. જ્યારે સોકેટિસ જેવા અન્ય પ્રસિદ્ધ દાર્શનિકો એ મતથી વિરુદ્ધ હતા.

માણસે પહેલાં ઈશારાની ભાષા વિકસાવી, જેની સાથે કેટલીકવાર અનુકરણાત્મક ધ્વનિઓ સંકલિત થયેલા હતા. પછી ધીમે ધીમે એમાંથી ધ્વન્યાત્મક ભાષા જ સંવિશેષ કાર્યસાધક બની ગઈ.

ભાષાની વ્યાખ્યા

આથી જ ભાષાને સમજાવતાં જે. બી. કેરોલ જણાવે છે કે :

“ભાષા યાદચિક વાચિક ધ્વનિઓ અને ધ્વનિશ્રેણીઓની એક સંવટનાયુક્ત વ્યવસ્થા છે, જે માનવ-વ્યક્તિઓના કોઈ જૂથ દ્વારા પારસ્પરિક સંટેશા-વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે કે લઈ શકાય છે અને જે માનવ પરિવેશમાં જોવા મળતાં પદાર્થો, બનાવો અને પ્રક્રિયાઓને લગભગ પૂર્ણપણે નોંધી આપે છે.”

A Language is a structured system of arbitrary vocal sounds and sequences of sounds which is used, or can be used, in interpersonal communications by an aggregation of

human beings and which rather exhaustively catalogues the things, events and processes in the human environment.

એડવર्ड સેપિર વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવે છે કે, “ભાષા એ માનવીએ કેવળ અંતઃપ્રેરણાથી નહીં, પણ સ્વપ્રયત્ને સિદ્ધ કરેલી, પોતાના વિચારો, લાગણીઓ અને ઈચ્છાઓ વ્યક્ત કરવાને સ્વેચ્છાપૂર્વક યોજેલા ધ્વનિસંકેતોની વ્યવસ્થા છે.”

Language is a purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions and desires, by means of a system of voluntarily produced symbols.

સેપિરે આ જ બાબત સ્પષ્ટ કરતાં સંક્ષેપમાં ફરી કહ્યું છે કે, “ભાષા એટલે સ્વैચ્છિક રીતે ઉપજાવેલા સંકેતો દ્વારા વિચારો, લાગણીઓ અને એખણાઓનું સંક્રમણ કરવાની કેવળ માનવીય અને બિનસાહજિક પદ્ધતિ.”

Language is primarily a system of phonetic symbols for the expression of communicable thoughts and feelings.

આર. એ. હોલ નામના ભાષાવિજ્ઞાનીએ પણ કહ્યું છે કે, “ભાષાઓ એટલે યાદચિક સંકેતપદ્ધતિ દ્વારા સંદેશા-વ્યવહાર કરવાની, માનવો વડે ઉપયોગમાં લેવાતી વાચ્યશરાબ્ય ટેવોની વ્યવસ્થાઓ.”

Language are systems of oral-auditory habits, used by human for conveyance of messages through arbitrary symbolism.

પ્રો. સ્તુર્તવાંએ આપેલી ભાષાની વ્યાખ્યા આ સર્વમાં ચઢિયાતી છે. એ કહે છે, “ભાષા યાદચિક વાચિક સંકેતોની એક વ્યવસ્થા છે, જેના વડે કોઈ પણ એક સામાજિક જૂથના સભ્યો એકબીજાનો સહકાર સાધે છે અને એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે.”

A Language is a system of arbitrary vocal symbols by which members of a social group co-operate and interact.

એટલે કે ભાષા એ ધ્વનિરૂપ સંકેતોની વ્યવસ્થા છે. દરેક ભાષાને પોતીકી ધ્વનિવ્યવસ્થા હોય છે. દરેક ભાષામાં ધ્વનિઓ અમુક ક્રમમાં-અમુક વ્યવસ્થામાં આવતા હોય છે. આવી વ્યવસ્થા ન હોય તો ઉચ્કારાને ને તાળીના અવાજને જુદા પાડવા મુશ્કેલ બને. એ થાં રાખવાનું છે કે ભાષા વાગ્યિક ધ્વનિરૂપ યાદચિક સંકેતોની વ્યવસ્થા છે, ચિત્રરૂપ સંકેતોની વ્યવસ્થા નથી. વળી, ભાષાની સંકેતવ્યવસ્થા કુદરતી નથી તેમ તે કોઈ એક વ્યક્તિનું સર્જન નથી. અરસપરસ વ્યવહાર કરતા સામાજિક જૂથમાં જ એ અસ્તિત્વમાં આવે છે, રૂઢ બને છે અને સ્વીકાર પામે છે. સામાજિક જૂથ બદલાય તેમ ભાષાની સંકેતવ્યવસ્થા પણ કેટલેક અંશે બદલાય છે.

ભાષા આ રીતે મેળવવા-કેળવવાની બાબત છે. વ્યક્તિ આપમેળે ભાષાનો ઉપયોગ કરે અને તે શીખીને કરે એ બેમાં ફેર છે. વ્યક્તિએ ભાષાના રચતા-વાપારથી ટેવાવાનું અને તેથી ભાષાતંત્ર સમજવા શિક્ષિત થવાનું છે.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની જોડણી ખોટી કરતાં આપણાને શરમ લાગે છે. તેના કરતાં મારુભાષાની જોડણીનો વધ કરતાં આપણાને વધારે શરમ લાગવી જોઈએ.

- ગાંધીજી

પ્રકરણ ૨ : ભાષા અને લિપિ

લિપિનો વિકાસ

આપણી અત્યારની ગુજરાતી લિપિનો ઈતિહાસ એક સૈકાનો જ ગણાય, પરંતુ એના મૂળ સુધી પહોંચીએ તો લિપિની શોધમાં આપણો ભારત દેશ જ પહેલો આવે છે. એટલું જ નહીં પણ ભારતે યોજેલી મૂળ બ્રાહ્મી લિપિ દુનિયાની સર્વ લિપિઓમાં સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક, શુદ્ધ અને ચોક્કસ છે એમ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ કબૂલ્યું છે.

આમ જોઈએ તો, આદિમ માનવે સંસ્કૃતિ તરફ પ્રથમ પગલાં પાડ્યાં તેમાંનું એક તે લિપિની શોધ. ઈ.સ. પૂર્વ ૩૫૦૦ પછી લેખન-પદ્ધતિનો ઉદ્ય થયાનું કહેવાય છે. આ પદ્ધતિની શરૂઆત ચિત્રલિપિથી થઈ. ગુજરાતસી માણસે ગુજરાતી દીવાલો પર આવી લિપિ લખ્યાના પુરાવા મળ્યા છે. ત્યારબાદ માણસે એમાંથી ભાષા વિકસાવી. આ ભાષા ચિત્રસંકેતોની બનેલી હતી. પોતાની વાત જેઓ હાજર ન હોય તેમને પહોંચાડવા એણે માર્ગ પર ચિત્રો કરી પોતાના સંદેશાની આપ-લે કરેલી. ચિત્રોની સંજ્ઞાઓ-ચિત્રલિપિથી પણ માણસને પોતાની હર્ષ, શોક, દુઃખ વગેરે લાગણીઓ વ્યક્ત કરવામાં અગવડ પડી. આથી તેમાંથી નીકળતા જુદા જુદા ધ્વનિ અનુસાર તેની સંજ્ઞાઓ યોજવા વિચાર્યું અને તેણે એ માટે સંકેતોની યોજના કરી. અલબજ્ઝ, એમાંની કોઈ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિએ વિચારપૂર્વક આખી ધ્વનિસૂચક લિપિ તૈયાર કરી હોય અને બાકીનાની એમાં સંમતિ મળી હોય એમ પણ બન્યું હોય.

પ્રાચીનકાળમાં ભારતમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મી અને ખરોણી બે લિપિઓ પ્રચલિત હતી. એમાંથી કમશા: બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચારમાં રહી. માણસે બીજી શોધ કરી અંકોની. આમ, આ લિપિમાં પ્રત્યેક ધ્વનિ માટે જુદાં જુદાં ચિહ્નો હોવાને લીધે જેવું બોલાય છે તેવું જ લખાય છે અને જેવું લખવામાં આવે છે તેવું જ બોલાય છે. વર્ણમાળા (અક્ષરો)નો કમ પણ બરાબર વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગોઠવાયેલો છે.

ભાષા અને લિપિ

6

આ પુરાતન લિપિ પણ કાળના પ્રવાહમાં પરિવર્તન પામતી રહી. એમાંથી સર્જાઈ દેવનાગરી લિપિ. આ લિપિમાંથી થોડાક ફેરફાર સાથે ગુજરાતી લિપિ વિકસી, એમાં નાગરીને મથાળે લખાતી શિરોરેખા નીકળી ગઈ. વર્ષને સરળ કરવાના બીજા પણ ફેરફાર થયા. આમ, આજની આપણી ગુજરાતી લિપિ દેવનાગરી લિપિની જ ઉપરેદાશ કે સર્જન છે.

ગુજરાત અને ગુજરાતી

ઉત્તરે પાકિસ્તાન તથા રાજ્યાન, પૂર્વે રાજ્યાન, મધ્યપ્રદેશ તથા મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર તથા અરબ સમુદ્ર અને પશ્ચિમે અરબ સમુદ્ર એની વચ્ચેનો ભૂમિભાગ તે હાલનું ગુજરાત. ગુજરાત નામ “ગુર્જર જાતિ” સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શક્કુળની આ જાતિ પાંચમા શતકના ઉત્તરાર્ધથી છઢા શતકના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં ભારતમાં પ્રવેશીને દક્ષિણ પંજાબમાં થઈ રજ્યુતાનામાં સ્થિર થઈ હતી. ત્યાંથી એ ઉત્તર દિશામાં શરૂ થયેલાં મુસલમાની આકમણોથી બચવા અત્યારના ઉત્તર ગુજરાતમાં આવી વસી હતી. ગુર્જરોને આશ્રય આપનાર ભૂમિ તરીકે એ પ્રદેશ “ગુર્જરત્રા-ભૂમિ” નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. એ પ્રદેશને “ગુજરાત” નામ મુસિલમ અમલમાં મળ્યું. આ ગુજરાતની ભાષા તે ગુજરાતી. ઉત્તર મધ્ય ભારતની બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનાં નામ પ્રદેશ-નામો પરથી પડ્યાં છે એવું જ ગુજરાતીની ભાષા બન્યું છે.

અલબત્ત, ગુજરાતી ભાષા ગુર્જરો સાથે આવી નથી. એ ભારતની આર્થકુળની જ ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષા કમશા: વૈદિક ભાષા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રણના વિકાસ તબક્કાઓમાંથી પસાર થતી થતી જૂની ગુજરાતી અને ત્યાર પછી આજની ગુજરાતી તરીકે અવતીર્ણ થઈ. ભાષા માનવીના નિત્યના વ્યવહારની જીવંત વસ્ત હોઈ, તે સતત પરિવર્તનશીલ અને વિકાસશીલ છે.

“ગુજરાતી” શબ્દ “ગુજરાત” નામને ‘ઈ’ પ્રત્યય લાગીને બન્યો છે. “ગુજરાત” શબ્દ વિશે વિવિધ અનુમાનો કરાયાં છે : (૧) ગુર્જર + ગ્રા (ગુર્જરોએ રક્ષેલી ભૂમિ) (૨) ગુર્જર + રાષ્ટ્ર (૩) ગુર્જર + લાટ (૪) ગુર્જર + રટ્ટઠ (૫) ગુજ + આત (‘આત’ બહુવચનનો પ્રત્યય છે. “ગુર્જરોથી

વસાયેલી અથવા તેમની હુકૂમત તરીકેની ભૂમિ") આમાંથી છેલ્લા શબ્દનો ઉપયોગ ભારતમાં અગિયારમા શતકમાં આવેલા અરબી મુસ્લિમ અલ્બેરુનીએ કર્યો છે એ વધુ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

ગુજરાતી અર્વાચીન ભૂમિકાનાં પ્રવેશી એ જ સમય એના “ગુજરાતી” એવા નામકરણનો છે. એ પૂર્વી ભાલણે એને “અપભ્રંશ” અને પછી “ગુજરભાષા” અને પદ્ધનાભ અને અખાએ “પ્રાકૃત” કહીને જ ઓળખાવી છે. સૌ પહેલાં પ્રેમાનંદ એને “ગુજરાતી” તરીકે ઓળખાવી એવા ઉલ્લેખો મળ્યા છે.

“બાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા.” (દશમસ્કંધ)

ગુજરાતી ભાષાની વિકાસભૂમિકાઓ

ગુજરાતી ભાષાની વિકાસભૂમિકાઓ ટૂંકમાં આ રીતે બતાવી શકાય :

(૧) જૂની ગુજરાતી : પ્રાચીન યુગ : ઈસુના બારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધી.

(૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી : મધ્યકાલીન યુગ : પંદરમા શતકથી સોળમા શતક સુધી.

(૩) અર્વાચીન ગુજરાતી : અર્વાચીન યુગ : સતતરમા શતકથી આજ સુધી.

(૧) જૂની કે પ્રાચીન ગુજરાતી :

ઈસવી સનની બારમી સદીથી આરંભીને ચૌદમી સદીના અંતભાગ સુધી ગુજરાતમાં બોલાતી-લખાતી ભાષા “જૂની ગુજરાતી” નામથી ઓળખાય છે. સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના શાસન દરમિયાન પ્રકાંડ પંડિત હેમયંદ્રાચાર્ય વિરચિત “સિદ્ધહૈમ” નામના વ્યાકરણગ્રંથનાં ઉદાહરણોમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્યમાંથી જે અપભ્રંશ દુઢાઓ ઉલ્લેખાયેલા છે તે જૂની કે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્યનું સર્વપ્રથમ સૂચન કરે છે. આ દુઢાઓ નોંધીને હેમયંદ્રાચાર્ય સમકાલીન ગુજરાતી લોકબોલીને સાચવી રાખી છે. આને ડો. તેસ્સિતોરીએ “જૂની પણ્ણભી રાજસ્થાની” અને ઉમાશંકર જોશીએ “મારુ-

ગુજર” નામ આપ્યું છે. આ ભાષાની જૂનામાં જૂની મળેલી કૃતિઓ “સંદેશક-રાસક”, “ભરતેશ્વર-બાહુભલિ ઘોર” અને “ભરતેશ્વર-બાહુભલિ રાસ” છે.

(૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી :

પંદરમા શતકના આરંભથી સોળમા શતકના અંતભાગ લગી ગુજરાતીમાં લખાતી-બોલાતી ભાષાને “મધ્યકાલીન ગુજરાતી” નામથી ઓળખી શકીએ. પંદરમા શતકના આરંભથી રાજસ્થાનની લોકબોલીઓથી ગુજરાતી ભાષાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બંધાતું જોવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૪૫૫માં રચાયેલ “કાન્દડદે-પ્રબંધ” ગુજરાત-રાજસ્થાનની સહિયારી કૃતિ મનાય છે, પણ ત્યારથી ગુજરાતીનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગયેલી જણાય છે. ઈ.સ. ૧૪૦૭માં દિલ્હીની સલ્તનતથી સ્વતંત્ર થઈ જઈને સૂબા અહમદશાહે ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય શરૂ કર્યું એનાથી પણ ગુજરાતીની ભાષાકીય અસ્મિતાને વેગ મળ્યો હોય એમ જોવું હોય તો જોઈ શકાય.

(૩) અર્વાચીન ગુજરાતી :

સત્તરમા શતકના આરંભથી ઈ.સ. ૧૮૫૨ સુધી લખાતી-બોલાતી ભાષાને “અર્વાચીન ગુજરાતી” નામથી ઓળખવી રહી. આ કાળમાં અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામ જેવા કવિઓના હાથે ગુજરાતી ભાષાનું કાહું અર્વાચીન થતું જોવા મળે છે.

ત્યારબાદ ગુજરાતી ભાષાએ એક સુદૃઢ સ્વરૂપ પકડ્યું. જે સમયગાળાને ‘પંડિત યુગ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેની કેટલીક ખાસિયતો હતી : શબ્દોને ભારેખમ અને અર્થસભર બનાવવા જતાં સહજ થઈ જતી ભાષાની કિલિષ્ઠતા અને દુર્બોધતા. નર્મદથી માંડી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, આનંદશંકર ધ્રુવ, મણિલાલ ન. દ્વિવેદી વગેરે એ યુગના ભાષાસાહિત્યના ઘડવૈયા.

ગાંધીજીના આગમન પછી, લોકજીવનમાં અન્ય અનેક પાસાંની જેમ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં ગાંધીયુગનાં મંડાડ થયાં. મુનશી, ર.વ. દેસાઈ અને કાકાસાહેબ કાલેલકર ગાંધીયુગથી પ્રભાવિત સર્જકો અને ભાષાભેડુઓ હતા.

“મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ” એમ કહેનાર ગાંધીજીએ એમના જીવન જેવો જ ધાર ગુજરાતી ભાષાને આપ્યો અને સરળ, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ અને નિરાહંબરી ભાષાનો વિકાસ થયો.

ગુજરાતી ભાષાને પોતાની કેટલીક બોલીઓ છે. ભાષા એ સમગ્ર પ્રદેશના શિષ્ટજનોની અને સાહિત્યની લેખનભાષા છે, જ્યારે બોલી એ લોકોની – ખાસ કરીને ગ્રામવિસ્તારની લાક્ષણિક લહેડા, ઉચ્ચાર અને તળપદા શબ્દોથી ભરપૂર એવી બોલાતી વાણી છે. બાર ગાઉએ બોલી બદલાય. મુખ્યત્વે તેને (૧) સૌરાષ્ટ્રી (૨) ઉત્તર ગુજરાતી (૩) ચરોતરી (૪) સૂરતી (૫) કચ્છી (૬) ભીલી (૭) ડાંગી એમ વિસ્તૃતપણે વિભાજિત કરી શકાય.

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાએ અન્ય ભાષાઓનો આભડછેટ કદી રાખ્યો નથી. જે સારું, સચોટ અને સરળ લાગ્યું તેને અપનાવ્યું છે. એને ગુજરાતી પોશાક-પહેરવેશ પહેરાવ્યો છે, તેથી અન્ય પ્રતિભાઓ અને પર્યાયો ગુજરાતમાં સવાઈ ગુજરાતી બનીને આદર પાસ્યા છે. વાણિજ્ય સંસ્કૃતિનું આ પણ એક લક્ષણ હશે. ઉતામને અપનાવવું અને પોતાનું બનાવી પોષવું.

પ્રકરણ ૩ : ભાષા અને બોલી

લોકોમાં જે સામાન્યપણો બોલાય છે તે બોલી એમ કહી ‘બોલી’ને ઓળખાવી શકાય. બોલચાલમાં બોલાતી વાજી તે બોલી. આમ, બોલી એ ભાષાનું કથ્ય સ્વરૂપ છે - લોકોમાં બોલાતી વાજી છે. ભાષા જીવંત છે. વ્યક્તિ વડે તે બોલાય છે. આ બોલાય તે બોલી પણ તેથી જીવંત છે. ખરેખર તો ભાષા બદ્ધ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે પણ બોલી તો નિર્બધપણે વહ્યા જ કરે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે ભાષા અને બોલી કોઈ જુદાં સ્વરૂપો છે. ભાષાનું મહત્વનું લક્ષણ જ પરિવર્તનશીલતા છે; કોઈ એક સમયનું ભાષાસ્વરૂપ બદ્ધ થાય પણ એ સમગ્રપણે તો જીવંતરૂપે વિકાસ કરતી જ રહેતી હોય છે.

બોલીભેદ આને કારણે જ જન્મે છે. ભાષાના પરિવર્તનના પરિબળના કારણે જ ભાષાના બોલીભેદ જન્મે છે. સમાજ તૈમજ લૌંગોલિક પ્રદેશની દસ્તિઓ ભાષા અને બોલી જાણે જુદાં હોય એવું જણાય છે. નાના જનસમૂહમાં બોલાતી ભાષાને એમાંની કેટલીક અલગતાને લીધે આપણે જે તે વિસ્તારની બોલી એમ કહી દઈએ છીએ. ઇતાં એ પ્રાદેશિક ‘બોલી’માં પણ ‘ભાષા’નાં તત્ત્વો કે લક્ષણો તો હોય છે જ. હા, શબ્દભેદ, ઉચ્ચારભેદ, લહેકા, લઠણો-અભિવ્યક્તિની આગવી લઠણો આપણાને જે તે પ્રદેશની ભાષા માટે બોલી શબ્દ વાપરવા લલચાવે છે.

અભ્યાસવૃત્તિથી જોઈએ તો આવી ‘બોલી’ જે તે પ્રાંત કે પ્રદેશની વ્યાપક ‘ભાષા’થી અલગ પ્રકારની નથી હોતી. ઉદાહરણ તરીકે ક્યાંક ઉત્તર ગુજરાતની (પણુણી) બોલી તો ક્યાંક સૂરતી બોલી, ક્યાંક ચરોતરી બોલી તો ક્યાંક સૌરાષ્ટ્રી બોલી એમ પ્રકારભેદ જોવા મળે છે તો તે પ્રકારો તપાસીએ. આપણે જોઈ શકીશું કે આ બોલીઓ શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાનાં મહત્વનાં લક્ષણોથી એકમેકથી ભિન્ન નથી. મોટા ભાગના વિસ્તાર કે સમાજમાં સંબંધની ઓછીવતી ઘનિષ્ઠતા મુજબ ભાષાભેદની શક્યતા રહેવાની. ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એ ઉક્તિ પણ બોલવાના વ્યવહારની ઘનિષ્ઠતાના આ સિદ્ધાંતનાં જ ભાગરૂપ છે. એવું

જોવા મળે છે કે પરસ્પર સંપર્કમાં રહેલાં જૂથો એમનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવવા ખાસ બોલચાલના પ્રયોગો કરતાં રહે છે. છતાં સમાજના વિભિન્ન વર્ગો કે રાજ્યના બિન્નબિન્ન પ્રદેશો વચ્ચે બોલચાલની જરૂરિયાત તો રહેવાની જ અને તેને માટે વ્યાપક વ્યવહારના કોઈ ભાષાસ્વરૂપની રૂચના તેમના દ્વારા થયા કરવાની. આને આપણે શિષ્ટ ભાષા કે માન્ય ભાષા કહી શકીએ.

માનવ-વ્યવહારમાં, શાળા-મહાશાળામાં, કોર્ટ-કચેરીમાં આ પ્રકારની શિષ્ટ ભાષા જ વ્યાપેલી દેખાવાની. આવે વખતે આપણને ઘડીભર થઈ આવવાનું કે બોલી એ ભાષાનું વિકૃત કે બ્રષ્ટ સ્વરૂપ છે. વળી, ત્યારે બોલી એ અશુદ્ધ, ઉત્તરતી અને હલકી પણ લાગવાની.

જ્યંત કોઠારીએ આની સરસ સ્પષ્ટતા કરી છે. તેમણે લખ્યું છે : “બોલીના પ્રયોગોને આપણે ગ્રામ્ય ગણીએ છીએ એ એક સામાજિક મૂલ્યનિર્ણય છે. અમુક રીતભાત આપણા સમાજમાં અશિષ્ટ ગણાય તેમ માન્યભાષા શિક્ષણ-સંસ્કાર-વહીવટનું ભાષાસ્વરૂપ હોઈને એનો સામાજિક મોભો ઊંચો ગણાય છે. બોલી બોલનારા ‘અભણ’ કે ‘ગામટિયા’ ગણાય છે. બોલીને કારણે નોકરી મળવામાં મુશ્કેલી પડે છે તેમ છતાં આ સામાજિક રૂઢિ જ થઈ, બોલી ભાષાકીય દસ્તિએ ઉત્તરતી છે એવો એનો અર્થ થતો નથી. બોલી એ ભાષાથી ‘જુદો’ પ્રયોગ છે, ‘વિકૃત’ પ્રયોગ નથી.

આપણા રાજ્યના સમગ્ર વિસ્તારમાં ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટમાન્ય અને આદર્શ ભાષા છે, છતાં એ સમગ્ર વિસ્તારમાં કેટલીક જુદી જુદી બોલીઓ બોલાય છે. જેમ કે ઉત્તર ગુજરાતમાં પણુંણી બોલી બોલાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં સૂરતી બોલી બોલાય છે. મધ્ય ગુજરાતમાં ચરોતરી બોલી બોલાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સૌરાષ્ટ્રી બોલી બોલાય છે. આદિવાસી વિસ્તારોમાં ‘ડાંગી’-‘ભીલી’ બોલી બોલાય છે. કચ્છમાં કચ્છી બોલી બોલાય છે. વળી કેટલીક કોમો-વહોરા, પારસી વગેરેની અલગ બોલી સંભળાય છે. આપણે કેટલીક મુખ્ય બોલીઓની ખાસિયતો જોઈએ :

મહેસાણા જિલ્લો, બનાસકાંઠાના અને સાબરકાંઠાના સરહદી વિસ્તારો ઈત્યાદિમાં બોલાતી બોલી પાટણ નગર ઉપરથી ‘પછુણી’ નામે ઓળખાય છે. આ પછુણી બોલીની ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે :

- (૧) પદાન્તે ‘એ’કારનું હસ્ત ઉચ્ચારણ લગભગ ‘ઈ’કાર જેવું થાય છે.
‘આવશે’નું ‘આવશિ,’ ‘કરે છે’નું ‘કરિ છિ.’
- (૨) પદાન્તે ‘ઈ’કારનું ‘એ’કાર ઉચ્ચારણ થાય છે. ‘લીમડો’નું ‘લેંમડો’ કે ‘લેંડો,’ ભીનુંનું ‘ભેનું,’ ‘ચીંથરું’નું ‘ચેંથરું.’
- (૩) પદાન્તે ‘આ’ હોય ત્યાં ‘ઓ’ થતો જોવા મળે છે. ‘પાણી’નું ‘પોણી’, ‘નાખ’નું ‘નાંખ.’
- (૪) પદાન્તે આવતો ‘હ’કાર લોપાયેલો સંભળાય છે. ‘નહીં’ નું નૈં, ‘અહીં’નું એં’.
- (૫) પદાન્તે આવતા કું ખું ગું ના અનુકૂમે ઈ, એ, ય જેવાના સંયોગે ચ, છ,
જુ ઉચ્ચારાય છે. ‘એમ કેમ’નું ‘ઈમ ચ્યમ’, ‘કેમ છો’નું ‘ચ્યમ સો,’ ‘કયાં
ગયા હતાં’ નું ‘ચ્યાં જયા તા.’
- (૬) ચું કું છું ને બદલે સ્કુ કે જ્ઞુ ઉચ્ચારાય છે. ‘ચાર’નું ‘સાર’, ‘ધાશ’નું
‘શાસ.’
- (૭) દંત્ય ‘સ્કુ’નો ‘શ્વ’ ઉચ્ચાર થાય છે. ‘પાસે’નું પાશિ.’
- (૮) શબ્દના મધ્યમાંનો ‘ઈ’ લોપાય છે. ‘બાઈશું’નું ‘ખાશું’ ‘આપીશું’નું
‘આપશું’ ‘લઈશું’નું ‘લેશું’, ‘દઈશું’નું ‘દેશું.’
- (૯) પદાન્તનો કોમળ અનુસ્વાર લોપાય છે. ‘ખાવુપીવું’નું ‘ખાવુપીવુ’ ‘લેવુંદેવું’નું
‘લેવુંદેવુ.’
- (૧૦) ‘કું’નો ‘ચું’ અને ‘સ્કુ’નો ‘હું’ ઉચ્ચારાય છે. ‘કેટલા’ નું ‘ચેટલા’, ‘સાસુ’નું
‘હાસુ.’

દક્ષિણ ગુજરાતમાં સૂરતી બોલી બોલાય છે.

સૂરતી બોલીની ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે :

- (૧) પદાગ્રના 'ઈ' કે 'આ'માં ફેરફાર થતો નથી. 'નિશાળ'નું 'નિસાળ', 'લિંબડો'નું 'લિમ્બો'. પરંતુ પદાન્તના 'ઈ' કે 'ઉ' નો ઉચ્ચાર 'એ' જેવો થઈ જાય છે. 'શું કરે છે' નું 'સું કરે છ', 'હું જાઉ છું' નું 'ઉ જૌં છ.'.
- (૨) સૂરતીઓ તાલબ્ય 'શું'ની જગ્યાએ દંત્ય 'સ્યું' ઉચ્ચારે છે. 'શ્યું'ની જગ્યાએ 'ન્યું' અને મહાપ્રાણ 'હ્યું'ની જગ્યાએ 'ઉ' ઉચ્ચારે છે. 'શાક'નું 'સાક' અને પણી 'હાક', 'શું' નું 'સું' ને પણી 'હું' નહીંનું 'ની', 'પાણી'નું 'પાની', 'ચાહ'નું 'ચાઈ', 'અહીં'નું 'અંઈ'.
- (૩) ક્યારેક 'શું' કે 'સ્યું'નો 'હ્યું' પણ ઉચ્ચારાય છે. 'શેર'નું 'હેર', 'શાક'નું 'હાક', 'સૂરત'નું 'હૂરત', 'જઈશું'નું 'જાહું' 'ખાઈશું'નું 'ખાહું'.
- (૪) શબ્દારંભે આવતા 'ન્યું' ને બદલે કવચિત્ત્વ 'લ' ઉચ્ચારાય છે. 'નાખ'નું 'લાખ.'
- (૫) ભૂતકૂંદ્તોમાં આવતો આદ્ય 'અ' સામાન્યપણે 'ઈ' બની જાય છે. 'માયો'નું 'મિલો', 'ગાયો'નું 'ગિયો.'
- (૬) લઘુપ્રયત્ન 'થ્યુ'કારનો સ્થાનપલટો કરાય છે. 'આયો'નું 'આયવો', 'ચાલ્યો'નું 'ચાયલો', 'કાય્યો'નું 'કાયપો.'
- (૭) ચાલુ વર્તમાનકાળ હોય તેવી રચનામાં વર્તમાન કૃદન્ત મુકાય છે. 'હું જાઉ' દું નું 'ઉ જતો દું.', 'હું ખાઉ દું' નું 'ઉ જતો દું', 'હું ખાઉ દું'નું 'ઉ' ખાતો દું (પરંતુ 'જઈશું' જેવા રૂપોમાં 'હ'કાર મુકાય છે. 'જઈશું'નું 'જાહું', 'ખાઈશું'નું ખાહું')
- (૮) કંઠચ વર્જોની જગ્યાએ મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ કરાય છે. 'એકલો'નું 'એખલો', 'ગોટાજો'નું 'ઘોટાળો', 'ગધેડા'નું 'ઘધેડો.'
- (૯) 'થ્યું'ની જગ્યાએ 'લું' ઉચ્ચારણ કરાય છે. 'મળવું' નું 'મલવું', 'હળવું'નું 'હલવું', 'સળગો છે' નું 'સલઘે ચ.'

(૧૦) કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો જોવા મળે છે. ‘પણ’નું ‘બી’, ‘તમે સૌ’નું ‘ટમે હૈ’, ‘ત્યારે’નું ‘તી વારે’, ‘મારી સાથે ચાલને’નું ‘મારી હારે ચાલની,’ ‘તેઓ’નું ‘તેવણા’, ‘એઓ’નું ‘એવણા’ કે ‘એવન.’

ચરોતરી બોલી મધ્યગુજરાતમાં બોલાય છે અને તે ગુજરાતી માન્ય ભાષાની સૌથી વધુ નજીકની છે. તે ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) ઈ કે ઊ નું છૂસ્વ ઉચ્ચારણ થાય છે. ક્યારેક ‘અ’કારમાં પણ ઉચ્ચારણ થાય છે. હું નિશાળે જાઉં છું’નું ‘ઉં નેહાળે જા છ’ અથવા ‘ઉ નેહાળ જૈ છ’.
- (૨) ‘શ્ર’ કે ‘સ્ર’ નો ‘છ્ર’ ઉચ્ચારાય છે. ‘સાણશી’નું ‘હોણસી’, ‘સાવરણી’નું ‘હાવરણી’.
- (૩) ‘આઈ’ સ્વરજોડકું ‘ਐ’ રૂપે ઉચ્ચારાય છે. ‘ભાઈ’નું ‘બૈ,’ ‘બાઈ’નું ‘બૈ..’
- (૪) શબ્દાગ્રમાંના ‘આ’નું ‘ઓ’ (વિવૃત) ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. ‘ગામ’નું ‘ગોમ’, ‘માણસ’ નું મોણાહ’, ‘પાણીનું ‘પોણી’ ‘આમ આવ’નું ‘ઓંમ આવ્ય.’
- (૫) પદાન્તનો અનુનાસિક લોપ પામે છે. ‘જાઉ’નું ‘જઉ’ ‘કરુ’નું ‘કરુ’, ‘અહીં’નું ‘અંય’ (અને પછી ‘અંય’નું ‘ઔ’)
- (૬) ‘સ્ર’ નો ‘શ્ર’ થઈને ‘છ્ર’ ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘સીધુ’નું ‘શીધુ,’ ‘સાથી’નું ‘શાથી’ થઈને પછી ‘હાથી’ ‘પાસે’નું ‘પાંહે.’
- (૭) પદાગ્રના ‘ઈ’નો (વિવૃત) ‘ઓ’ ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘પીપળો’ નું ‘પેંપળો’, ‘લીમડો’ નું ‘લેંબડો’, ‘નિશાળનું નેહાળ.’
- (૮) લઘુપ્રયત્ન ‘થ’કાર લગભગ બધે ઉચ્ચારાય છે. ‘કર’નું ‘કર્ય’, ‘લાવ’નું ‘લાય’, ‘ચીથરું લઈ લે’નું ‘ચેંથરું લૈ લ્યે.’
(આવી જ રીતે લઘુપ્રયત્ન ‘હ’કાર પણ લગભગ બધે ઉચ્ચારાય છે.)
‘મારું’ નું ‘મહારું’, ‘મો’નું ‘મહો’, ‘વેંત’ નું છેત’

- (૮) પ્રથમ પુરુષમાં વપરાતું કિયાપદનું રૂપ બીજા પુરુષમાં પણ વપરાય છે.
‘તું કામ નહીં કર’નું ‘તું કોમ નૈ કરું,’ ‘તું પાણી ભરે છે’નું ‘તું પોણી ભરુ છું.’
- (૯) નારીજાતિ બહુવચનનાં નામો સાથે આવતાં કિયાપદોનું પણ બહુવચન કરી દેવાય છે ‘ઇડીઓ ઊભી હતી’નું ‘ઇડિયો ઊભિયો હતિયો.’
- (૧૦) નાન્યતરજાતિનાં નામોને છેડે આવતો બહુવચનનો ‘ઓ’ પ્રત્યક્ષ ‘આં’ કે ‘ઓં’માં બદલાઈ જાય છે. ‘એતરો’નું ‘સેતરાં’, ‘ઘરોનું ‘ઘરાં’.
- (૧૧) કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો જોવા મળે છે. ‘ત્યારે’નું ‘તારે’ કે ‘તાણે’, ‘ત્યાં’નું ‘તાં’ કે ‘તોં’, ‘પણે’નું ‘પેણે,’ નહિ તો’નું ‘નીકર’, ચાલોનું ‘હેંડો’, ‘ક્યાં’નું ‘અંા’, ‘સારું છે’ નું ‘હારુ સે.’

સૌરાષ્ટ્રી બોલી સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રી પ્રજાની બોલી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પાછી જાલાવાડી, હાલારી, ગોહિલવાડી એવી પેટાબોલીઓ પણ સાંભળવા મળે છે. પણ આપણો અહીં સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની બોલીની ખાસિયતો જ નોંધીશું.

- (૧) ‘થ’ શ્રુતિ વ્યાપકપણે ઉચ્ચારાય છે. ‘તું પૈસા લે અને કામ કર’નું ‘તું પૈસા લે અને કામ કર્ય.’
- (૨) ‘હ’ શ્રુતિ સાવ લોપાય જાય છે. ‘મહારે’નું ‘મારે’, ‘તહારે’નું ‘તારે’.
‘પહોંચ્યા’નું ‘પૂંચ્યા’. (સામાન્યપણે ‘છ’ અને ‘ચ’નો તાલય ‘શ્રું’ ઉચ્ચારાય છે. ‘છોકરો’નું ‘સોકરો’, ‘ચિંઠી’નું ‘શિંઠી.’)
- (૩) ‘ઓ’ અને ‘ઓ’ વ્યાપકપણે પહોળા ઉચ્ચારથી બોલાય છે. ‘ઘોડો’નું ‘ઘોડો’, ‘સોમવાર’નું ‘સોમવાર’, ‘ઘેર’નું ‘ઘેર્યે’, ‘ઘરે’નું ‘ઘરયે.’
- (૪) ક્યારેક ‘એ’નો ‘છ’ ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘કેમ છો’ નું ‘કિમ શો.’
- (૫) અનુનાસિકનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ અને તે પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, એટલું જ નહિ પણ ન હોય ત્યાં પણ પરાણે અનુનાસિક ઉચ્ચારણ ઉમેરાય છે. ‘ગામડું’નું ‘ગાંમડું’ ‘ત્યાં’નું ‘તઈ’, ‘ચોપડી’નું ચોપડી, ‘મોઢું’નું મોન્ઢું, ‘ગાંડો’નું ‘ગાન્ડો’, ‘ગાંધી’નું ‘ગોન્ધી’, ‘શાંતિ’નું ‘સાન્તિ’.

- (૬) કર્મણિભૂતકૃદન્તોમાં છેઠેના ‘ય’નું ‘ણ’ ઉચ્ચારણ કરાય છે. ‘ચલાયું’નું ‘ચલાણું’, ‘ખોવાયું’નું ‘ખોવાણું’, ‘વંચાયું’ નું ‘વંચાણું’.
- (૭) મૂર્ધન્ય ‘ડુ’ અને ‘ઢ’ નો શુદ્ધ મૂર્ધન્યરૂપે ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘કઢી’નું ‘કઢ્હી’, ‘ગાડીનું ‘ગાડ્હી’.
- (૮) દંત્ય ‘સ્સુ’નો ‘હ’કાર ઉચ્ચાર સંભળાય છે. ‘સોમવાર’નું ‘સહોમવાર’ (ક્યારેક ‘હોમવાર’ ઉચ્ચારણ પણ સંભળાય છે.) ‘સાંજ’નું ‘સહાંજ’ (અને ક્યારેક ‘હાંજ’) ‘સાકર’નું ‘સહાકર’ (અને ક્યારેક ‘હાકર’)
- (૯) નારીજાતિનાં નામોનાં બહુવચ્ચનોમાં ‘યું’ ઉમેરીને ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘ગાયો’નું ‘ગાયું’, ‘બાઈઓ’નું ‘બાઈયું’ ‘છોડીઓ’નું ‘શોડિયું’, ‘બેરાં’નું ‘બઈરયું’
- (૧૦) કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો પણ સાંભળવા મળે છે. ‘અત્યારે’નું ‘અટારો’, ‘ત્યાં’નું ‘ન્યાં’ અથવા ‘ઉંવા’ ‘પાસે આવ’નું ‘ઓરો આવ્ય,’ ‘ચાલ’નું ‘હાલ્ય’, ‘લગ્ન કર’નું ‘વિવા કર્ય’, ‘મૂકવું’ નું ‘મેકવું’, ‘બોલાવે’નું ‘બરકે’ અથવા ‘હાકરે’ અથવા ‘હાએ દે’ ‘દિવસનું ‘દી’, ‘ઘર’નું ‘ખોયડું’ અથવા ‘ખોરડું’, ‘કને’નું ‘કણે’, ‘ક્યારનાંય’નું ‘કેદુનાં,’ ‘ત્યારે’નું ‘તંઈ’, ‘લોટો’નું ‘કળણિયો’, ‘બિચારો’નું ‘બચાડો’, ‘પેલું’ નું ‘ઓલ્યું,’ ‘દીકરી’નું ‘ગાગી.’

આ ઉપરાંત કેટલીક વિશિષ્ટ જાતિઓની પણ આગવી બોલી હોય છે. અહીં આપણે માત્ર સિદ્ધપુરિયા વહોરાઓની અને દક્ષિણમાં વસતા પારસીઓની એમ બે બોલીઓ (અને તે પણ બોલચાલરૂપ)ના જ નમૂના જોઈશું.

સિદ્ધપુરિયા વહોરાઓની બોલી સંવાદરૂપે નીચે આપી છે :

ફિતા : કાકાળ, દસ રૂપ્યાના છુટા હોસે ?

પિતા : ડિકરી, ટને કોએ મોકલિ છ ?

ફિતા : માયે.

પિતા : જો, સહામે લંગરા મુલ્લાંની દુકાને પૂછ. મારિ કને નથિ. નૈં તો મેં આપટ.

ફાતમા : (મુલ્લાંને) ડસનિ નોટનું પરચુટન હોસે ?

મુલ્લાં : આ નોટ કાંસિ લાવિ ? ટારા બાવાળનું નામ સું ?

ફાતમા : ગુલામહુસેન મિઠાઈવાલા (એવામાં કંકોડી ઉપર નજર પડતાં)
કાકા, આવિ કંકોરી કાંસિ લાવા ? ટડન સરિ ગૈ લાગે છ.

મુલ્લાં : ડિકરી, એ કંકોરિમાં કિરા પરા છ.

ફાતમા : આજ બઢા અપનાવાલા કિ ભેગા ઠિયા છ ?

મુલ્લાં : આજ અપનાવાલા અષુલહુસેન બાલદિનવાલાનિ મૈયટ થૈ છ.

પારસી લોકોની બોલી એક ફકરારૂપે નીચે આપી છે.

આપરે મારગમાં ઉતા ને ટમે બોઈલા : ‘તમે તો જાનોચ રુસ્તમ ‘મંગળ’નો છે એટલે આપરે ઓરખીતા જોતીષને મલિયે. તો લો આ જોતીષ . ‘રુસ્તમ અને રુબીને લઈને આપરે તો આઈવા પોપટના ચમત્કારવારા જોતીષ કને. પોપટવારા પાનાચંદના જમના હાથમાં સવા પાંચ રૂપિયા પકરાવીને રુબીએ પૂછિયું : ‘હું આય રુસ્તમ સાથે પનવા માગું ચ’ પાનાચંદે સામ્મો સવાલ કીઠો : ‘તો ક્યા બેટી, શાદી કે બાદ ઉસકા ભવિષ ક્યા હોગા યે તુમ જાનના ચાહતી હો ? ‘નઈ નઈ લગન પછીના એના ભવિષ્યની મુને ફિકર નઢી. એ તો મારી મુઢીમાં કેદ થઈ ગિયું ચ. તમે એનો ભૂતકાલ જ કહેવ. જરા એ બી કહેજો કે એને પન્નીને ઉં સુખી થવસ કે નંઈ ?’ પાનાચંદે કીધું : ઈસસે શાદી બનાકે તો તું રાજ કરેગી’ આય સમજીને રુસ્તમ તો એકદમ ઉછલી પર્યો ને ગજવામાંથી સવા અગિયાર રૂપિયા કહારી પાનાચંદના જમના હાથમાં થમાવી દીધાં.

બોલીની સાથે આપણે લૌકિક પ્રયોગ અર્થાત્ ઉપશિષ્ટ (slang) વિશે પણ થોડું જાણી લઈએ

કેટલાક શબ્દો ઠ્ઠો, મશકરી, વિનોદ માટે એવી રીતે પ્રયોજય કે એનો વ્યંગ ક્યાંક બીજાને લક્ષ્ય બનાવી કરાયો હોય : આવી રીતે છુપાવાયેલા

અર્થવાળી લૌકિક પ્રયોગરૂપ બોલી કે ભાષા ઉપશિષ્ટ (slang) નામે ઓળખાય છે. દાખલા તરીકે, જેનામાં બુદ્ધિ ઓછી હોય કે પુરુષત્વ ઓછું હોય તેને માટે કોઈ ‘એ તો પાવલી છે-એ તો પાવલીચટ છે’ જેવું વાક્ય બોલે. અહીં ‘પાવલી’ કે ‘પાવલીચટ’ શબ્દ મૂર્ખામી માટે અથવા પુરુષતનની ખામી માટે છૂપા વંગમાં વપરાયો છે. આવી જ રીતે આ જ જગ્યાએ કોઈ કહે કે ‘એના બેજામાંથી પા ગેપ છે’ અથવા કહે કે ‘એ તો પોણિયો છે’ તો ‘પા ગેપ’ અને ‘પોણિયો’ શબ્દ ‘અક્કલહીનતા’ કે ‘પુરુષત્વહીનતા’ના છાના વંગરૂપે હોઈ એ ઉપશિષ્ટ (slang)ના નમૂના કહેવાય.

ઉપશિષ્ટ એટલે ખૂબ પ્રચલિત પણ સામાન્ય રીતે અલ્યજીવી અમુક શબ્દપ્રયોગો. એમાં અર્થ જરા તાણીતૂશીને લવાયેલો હોય છે અથવા તરંગી હોય છે અથવા કંઠંગો હોય છે અને એમાં મનસ્વી ધૂની વિનોદ અથવા તરંગ સમાયેલો હોય છે.

ઉપશિષ્ટના આવા શબ્દો કે શબ્દસમૂહો ઉપજાવી કાઢેલા હોય છે-ખાસ અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવેલા હોય છે.

આવા શબ્દો સામાન્ય રીતે ઉપમા અથવા રૂપક સ્વરૂપના હોય છે.

ઉપશિષ્ટનાં લક્ષણો આટલાં ગણાવી શકાય : (૧) અલ્યજીવિતા (૨) વ્યાપકતા (૩) ઉપજાવી કાઢેલો અર્થ (૪) ધૂની કે તરંગી રીતે બેસાડાયેલો અર્થ (૫) હાસ્યકટાક્ષનો હેતુ (૬) વિશિષ્ટ અર્થ (૭) રૂપકાત્મકતા.

અલબત્ત, બધા ઉપશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો અલ્યજીવી નથી રહેતા અને ત્યારે એવા શબ્દો કે પ્રયોગો પાછળથી ભાષામાં દાખલ થઈ પણ જાય છે. જેમ કે, ‘લોચો પડવો’ પ્રયોગ પહેલાં ઉપશિષ્ટ તરીકે પ્રયોજાયો હશે પણ હવે તે ભાષાના એક રૂઢિપ્રયોગ તરીકે કાયમ થઈ ગયો છે.

ઉપશિષ્ટના થોડાંક ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે :

‘ટ્યુબલાઈટ થવી’ એટલે ‘અર્થ મોડો સમજાવો’, ‘ઉપલો કે ત્રીજો માળ

ખાલી’ એટલે ‘ખોપરીમાં અક્કલ ન હોવી’, ‘બામ’ એટલે ‘એની સાથે વાત કરતાં માથું દુઃખે તેવી વ્યક્તિ’, ‘સવાનવ ને પાંચ’ એટલે ‘લખી વ્યક્તિ’. આ જ અર્થમાં ‘ગુંડરિયો’, ‘એનેસિન’, ‘ફેવિકોલ’ શાઢો વપરાય છે. ‘લાંચ’ માટે કટકી’, ‘હાલહવાલ થઈ જવા’ માટે ‘સોપારી થઈ જવી’ જેવા લૌકિક પ્રયોગો પણ આ ઉપશિષ્ટનાં જ ઉદાહરણ લેખી શકાય.

ખંડ ૨

વ્યાકરણવિચાર

પ્રકરણ ૧. વર્ણવ્યવસ્થા

પ્રકરણ ૨. પદપરિચય

૨.૨.૧. નામ

૨.૨.૨. સર્વનામ

૨.૨.૩. વિશેષણ

૨.૨.૪. કિયાપદ

૨.૨.૫. કૃદંત

૨.૨.૬. કિયાવિશેષણ

૨.૨.૭. નામયોગી

૨.૨.૮. ઉભયાન્વયી

૨.૨.૯. કેવળપ્રયોગી

૨.૨.૧૦. કિયાના પ્રયોગો

પ્રકરણ ૩. સંધિ

ખંડ ૨

વ્યાકરણવિચાર

વ્યાકરણ એ ભાષા-વ્યવસ્થા છે. શબ્દોનો અરસ-પરસ સંબંધ અને વાક્યમાં તેના પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે. આપણે બોલીએ કે લખીએ ત્યારે આ વ્યવસ્થાથી સભાન હોતા નથી પણ અજ્ઞાત રીતે આ વ્યવસ્થા આપણા મનમાં પડેલી હોય છે. એક રીતે કહીએ તો આ એવા નિયમો છે જે શબ્દોને અમુક રીતે મૂકૃવાની છૂટ આપે છે. ભાષા બોલનારે આ નિયમો જાણવા જ જોઈએ અન્યથા તેઓ અર્થપૂર્ણ રીતે શબ્દોને પ્રયોગ શકશે નહીં. આમ, વ્યાકરણ એવી વ્યવસ્થા છે જે સ્વીકૃત અર્થ પ્રાપ્ત કરવા શબ્દોની ઉચિત ગોઠવણી સુનિશ્ચિત કરે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોને આ રીતે વળ્ફિકૃત કરી શકાય : નામ, સર્વનામ, વિશેષજ્ઞ, કિયાપદ, કૃદન્ત, કિયાવિશેષજ્ઞ, નામયોગી, ઉભયાન્વયી, કેવળપ્રયોગી.

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ-વ્યાકરણની સંરચના હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં વિગતે દર્શાવેલ છે.

પ્રકરણ ૧ : વર્ણવ્યવસ્થા

આપણા વિચારો સામી વ્યક્તિ સમક્ષ રજૂ કરવા આપણે ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ભાષા એટલે સરળ રીતે કહીએ તો વાક્યો. વાક્ય એ આપણા વિચાર રજૂ કરવા માટેનો એકમ છે. વાક્ય શબ્દોનું બને છે. શબ્દ વર્ણો (અક્ષર અર્થાત્ વધુ સચોટ રીતે કહેવું હોય તો ધ્વનિ)ના બને છે. આમ, ભાષા એ ધ્વનિઓની એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. ધ્વનિઓમાં કેટલાક સ્વર અને કેટલાક વ્યંજન હોય છે.

સ્વર :

જે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર બીજા કોઈપણ અક્ષરના ઉચ્ચારની મદદ વિના સ્વતંત્ર રીતે થાય તે અક્ષર સ્વર કહેવાય છે. આપણે લખીએ છીએ : અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઉ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ પણ સ્વતંત્ર સ્વર તરીકે સાંભળીએ છીએ અને ઓળખીએ છીએ તો માત્ર : અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, એ, ઐ, ઓ, ઔ. ઓ.

સંજ્ઞાઓની સ્વર :

અ અને આ, ઈ અને ઈ, ઉ અને ઉ

વિજ્ઞાતીય સ્વર :

અ, આ ના વિજ્ઞાતીય સ્વર ઈ, ઈ, ઉ, ઉ

ઈ, ઈ ના વિજ્ઞાતીય સ્વર અ, આ, ઉ, ઉ

ઉ, ઉ, ના વિજ્ઞાતીય સ્વર અ, આઈ, ઈ, ઈ

વ્યંજન :

જે અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં સ્વરની મેળવણી કરવી પડે તેને વ્યંજન કહે છે.

કુ, ખુ, ગુ, ઘુ, ઙુ, ચુ, છુ, જુ, ઝુ, અુ, ટુ, ઠુ, ડુ, ઢુ, ણુ, તુ, થુ, દુ, ધુ,
નુ, પુ, ફુ, બુ, ભુ, મુ, યુ, રુ, લુ, વુ, શુ, ષુ, સુ, હુ, ઊ, કુ, શુ

વર્ગીય વંજન :

કંઈય	: કું ખું ગું ધું તું
તાલવ્ય	: ચું છું જું ઝું બું
મૂર્ખિય	: ટું કું ડું ઢું ણું
દંત્ય	: તું થું દું ધું નું
ઓષ્ઠ્ય	: પું ફું બું ભું મું
અંતઃસ્થ વર્ણ (અર્ધસ્વર)	: યું રૂં લું વું
ઉષ્મ વર્ણ	: શું ષું સું હું ગું ક્ષું શ્શું
અવર્ગીય વંજન	: શું ષું સું હું ગું વિસર્ગ (ः)
અનુનાસિક વંજન	: તું ઝું ણું નું મું

મૃદુ કે ઘોષ વંજન :

મધુર રણકારવાળા વંજનને ઘોષ વંજન કહે છે.

કઠોર કે અઘોષ વંજન :

મધુર રણકાર વિનાના વંજનને અઘોષ વંજન કહે છે.

કઠોર (અઘોષ) વંજન મૃદુ (ઘોષ) વંજન

કું ખું ચું છું ટું કું તું થું	ગું ધું ફું જું ઝું નું તું ણું
પું ફું શું ષું સું	દું ધું નું બું ભું મું યું રૂં લું વું હું ગું

નોંધ:- અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાનની પુષ્ટ સમજ અનુસાર ડૉ. ટી.એન. દવે જેવા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ગુજરાતીમાં આઠ જ સ્વરો સ્વીકારે છે : અ, આ, ઈ, ઊ, એ, ઓ, ઓ, ઓ,

	અગ્ર	મધ્ય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચય :	ઈ	-	ઉ
મધ્ય :	એ	અ	ઓ
નિમ્ન :	એ	આ	ઓ

જોડાક્ષર : બે કે વધારે વંજનો સ્વરની મેળવણી વિના સાથોસાથ આવી જાય છે ત્યારે તેને જોડાક્ષર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે,

કુ + પુ = ક્ષુ	શુ + ર = શ્ર
જુ + ગુ = જ્ઞ	શુ + દુ = શ્ચ
દુ + ધ = દ્ધ	ઝુ + ઝે = ઝ્ઝ
દુ + મ = દ્મ	ઝુ + ન = ઝ્ન
તુ + સુ + ય = ત્સ્ય	ઝુ + ય = ત્ય
ધુ + ધ = ધ્ય	ઝુ + મ = ઝ્મ
દુ + વ = દ્વ	ઝુ + ર = ઝ્વ
દુ + ર = દ્ર	પુ + ર = પ્ર
દુ + ઝે = દ્ઝ	સુ + ર = સ્ર
દુ + એ = દ્એ	સુ + તુ + ર = સ્ત્ર
દુ + ય = દ્ય	તુ + ત = ત્ત
ધુ + ય = ધ્ય	તુ + ર = ત્ર

પ્રકરણ ૨ : પદપરિચય

ગુજરાતી ભાષાનાં ધણાં વ્યાકરણ અંગ્રેજી વ્યાકરણની ધારા જીલીને લખાયાં છે. ક્યારેક આંધળા અનુકરણો કે અનુસરણો થયાં છે. તેને સ્વતંત્ર રીતે તપાસવાનો અને અધ્યયન કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે, લગભગ રૂ. એક કરોડના ખર્ચે મરાಠી ભાષા વિકાસ પરિષદ નામની સ્વાયત્ત સંસ્થા તાજેતરમાં મહારાષ્ટ્રના ભાષા સંચાલન તંત્રના આશ્રયે ઊભી કરે છે. આ સંસ્થા મરાಠી ભાષા, બોલી, ઉચ્ચાર, નવા પ્રવાહો, ઉચ્ચ સ્તરીય સંશોધનો અને અભ્યાસો પ્રેરણો. ગુજરાતમાં પણ આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે આના પ્રયાસ શરૂ કરવાની તાતી જરૂરિયાત વ્યાપક રીતે વરતાય છે. શયદાએ કહ્યું છે તેમ, ‘અમારી ભાષા મધુરી છે પણ અધૂરી છે.’ આ અધૂરપ વહેલી તક દૂર કરવા ગુજરાતી ભાષા વિકાસ પરિષદ જેવી ગુજરાત અને બૃહદ્દ ગુજરાતમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ, સંશોધન અને અભ્યાસ માટે ગુજરાતમાં પણ આવી સંસ્થા સ્થાપિત થશે ત્યારે જ પ્રેમાનંદ-નર્મદે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અને આદરેલાં તપ તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીની સાધના સાર્થક થશે અને કનૈયાલાલ મુનશીના સ્વખ મુજબ ગુજરાતની સાચી અસ્મિતા પ્રગટશે; અને ઉમાશંકર જોશીની આકંક્ષા મુજબ ગુજરાતી ભાષા સાચા અર્થમાં ઋતંભરા બનશે. મોડા-વહેલા આવા પ્રયાસો શરૂ થશે એવી આશા જરૂર રાખી શકાય. સદ્ભાગ્યે ગુજરાત સરકારનું વલાડા ગુજરાત રાજ્યની રચનાના કાળથી હંમેશાં ગુજરાતી ભાષા માટે પ્રોત્સાહક રહ્યું છે.

આ દિશામાં સરકારે ભાષા-સાહિત્યની સંસ્થાઓને ઉદાર રીતે સહાય કરી છે; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સહિત રાજ્યમાં બોલાતી સિંધી, ઉર્દૂ, હિન્દી વગેરે ભાષાઓ માટે અલગ-અલગ અને સ્વાયત્ત અકાદમીઓ સ્થાપવાના સ્તુત્ય પ્રયાસો પણ કર્યા છે. આમ છતાં, ગુજરાતની રાજભાષા ગુજરાતી માટે આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર તથા પંજાબ, તામિલનાડુ, કર્ણાટક વગેરે રાજ્યોમાં વિવિધરૂપે થયેલી પ્રવૃત્તિ જેવી વિશેષ ભાષા-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી જરૂરી છે.

૨.૨.૧ નામ (સંશા)

જે શબ્દ વ્યક્તિ, વસ્તુ, ગુણ, ભાવ કે કિયાનો નિર્દેશ કરતો હોય અને વાક્યમાં કર્તા કે કર્મની જગ્યાએ આવી શકતો હોય તે નામ કહેવાય. “નામ”ને બદલે હવે “સંશા” શબ્દ શરૂ થયો છે. પણ સરળ સમજ માટે આપણે “નામ” જ ઉપયોગમાં લઈશું.

૨.૨.૧.૧. નામના પ્રકાર

નામના પાંચ પ્રકાર છે.

(૧) જાતિવાચક નામ :

જે નામ આખા વર્ગને તેમજ એ વર્ગમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે પદાર્થને લાગુ પડતું હોય તેને જાતિવાચક નામ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. દેશ, શહેર, પર્વત, વાદળ, મોર.

(૨) વ્યક્તિવાચક નામ :

કોઈ એક પ્રાણી કે પદાર્થને પોતાની જાતિના બીજા પ્રાણી કે પદાર્થથી અલગ પાડી ઓળખવા જે ખાસ નામ અપાય છે તેને વ્યક્તિવાચક નામ કહે છે. (પહેલાં એને “વિશેષ નામ” એવા પ્રકારથી પણ ઓળખવામાં આવતું.)

દા.ત. ગુજરાત, હિમાલય, ગાંધીનગર, ગંગા.

(૩) સમૂહવાચક નામ :

વ્યક્તિ, પ્રાણી કે વસ્તુઓના સમૂહને જે નામે ઓળખવામાં આવે તેને સમૂહવાચક નામ કહે છે.

દા.ત. ટુકડી, સમિતિ, મેળો, ફોજ, કાફલો, ધણ, લૂમ.

(૪) દ્રવ્યવાચક નામ :

કોઈ દ્રવ્ય એટલે કે પદાર્થને ઓળખવા માટે વપરાતું નામ દ્રવ્યવાચક કહેવાય છે. દ્રવ્યવાચક નામથી ઓળખાતા પદાર્થની એક, બે, ત્રણ એમ ગણતરી કરી શકતી નથી. દરેક શબ્દ જથ્થાનો અર્થ સૂચવે છે.

દા.ત. ચાંદી, સોનું, ધી, દૂધ, પાણી.

(૫) ભાવવાચક નામ :

જે નામ વડે ભાવ, ગુણ, કિયા, સ્થિતિ કે લાગણીને ઓળખીએ તેને ભાવવાચક નામ કહેવાય છે. આ ગુણો સ્વતંત્રપણે જોવા મળતા નથી. એ કોઈ પ્રાણી-પદાર્થમાં જ રહેલા હોય છે, જેને મનથી સમજ શકાય.

દા.ત. સચ્ચાઈ, બૂરાઈ, હર્ષ, શોક, રમત, વાચન, ગરીબાઈ.

૨.૨.૧.૨ નામની જાતિ (લિંગ)

ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ જાતિ (લિંગ) છે : (૧) નર (૨) નારી (૩) નાન્યતર. (હવે પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ પણ કહેવાય છે.)

જે નામો નરના વર્ગ કે જાતિને સૂચવે તે નરજાતિનાં નામ કહેવાય છે.
જે નામો નારીના વર્ગ કે જાતિને સૂચવે તે નારીજાતિનાં નામો કહેવાય છે.

(૧) નરજાતિ : સિંહ, મોર, છોકરો, પુરુષ.

(૨) નારીજાતિ : સિંહણ, ઢેલ, છોકરી, સ્ત્રી.

(૩) નાન્યતરજાતિ : જે નામ નહીં નર કે નહીં નારી એવી જાતિ સૂચવે
તે નાન્યતરજાતિનું નામ કહેવાય છે : છોકરું, ઝૂતરું,
વાંદરું.

સજ્જવ સૃષ્ટિમાં નર અને નારીનો ભેદ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ નિર્જવ પદાર્થમાં
એવો કુદરતી જાતિભેદ હોતો નથી. પરિણામે ભાષામાં રૂઢિથી ચાલતા આવતા
ઉપયોગથી જાતિ નક્કી થાય છે.

દા.ત.

ગ્રંથ (નર)

ચોપડી (નારી)

પુસ્તક (નાન્યતર)

આ ત્રણેય નામો એક જ વસ્તુનાં જુદાં જુદાં નામો છે, છતાંપણ એ દરેક
નામની જાતિ રૂઢિથી જુદીજુદી નક્કી થયેલી છે.

અંગ્રેજમાં જીવજંતુ એ સજીવ હોવા છતાં પ્રાકૃતિક જાતિભેદ સ્પષ્ટ હોતો નથી. એટલે એની જાતિ પણ રૂઢિથી જ નક્કી થયેલી હોય છે. ગુજરાતીમાં પણ ક્યારેક આવું થાય છે.

જેમ કે તીડ. એમાં નર અને નારી એમ બંને વર્ગો હોવા છતાં એનું નામ નાન્યતરજાતિ ગણીને રૂઢિથી વપરાય છે.

કોયલ - નર અને નારી બંને માટે વપરાય છે.

ચાંચડ - નર જાતિનો શબ્દ હોવા છતાં નર અને નારી બંને માટે વપરાય છે. આમ છતાં ગુજરાતીમાં ચુસ્તપણે આવું થતું નથી. મોર નરજાતિ તો દેલ નારીજાતિ, વંદો નારીજાતિ તો કંસારી નારીજાતિ અને તમરું નાન્યતરજાતિ એવા ભેદ સ્પષ્ટ કરાય છે.

વનસ્પતિની જાતિ રૂઢિથી નક્કી થયેલી છે.

નરજાતિ : તાડ, આંબો, પીપળો, વડ, લીમડો.

નારી જાતિ : કેળ, બોરડી, આમલી, વેલ.

નાન્યતર જાતિ : ઘાસ, આંદું, તરબૂચ, કોળું.

નામની જાતિ ઓળખવાની રીત

(૧) નરજાતિમાં એકવચનના નામને છેડે મહદંશે ઓ હોય છે.

દા.ત. તકિયો, છોકરો, ઓટલો, ટોપલો.

અપવાદ

નારીજાતિ : ઘો, છો, બદબો.

નાન્યતરજાતિ : મોં.

(૨) નારીજાતિમાં એકવચનના છેડે મહદંશે ઈ, ઈ કે આ હોય છે.

દા.ત. નીતિ, કીર્તિ, લીટી, બકરી, બાલા, માતા, રમા.

અપવાદ

નરજાતિ : કવિ, રવિ, હરિ, હાથી, પિતા રાજા, દેવતા.

(૩) નાન્યતરજાતિ : નાન્યતરજાતિમાં એક વચનના નામને છેડે મોટે ભાગે “ઉ” હોય છે.

દા.ત. ઘેણું, ગાણું, છોકરું, માથું.

અપવાદ

નરજાતિ : ઘઉં.

“ઉ” કારાંત નામો ત્રણો જાતિમાં

જે નામને છેડે અનુસ્વાર વિના “ઉ” આવે તે નામો ત્રણમાંથી કોઈપણ જાતિમાં માલૂમ પડે છે.

નર જાતિ : ગુરુ, પ્રભુ, વાયુ, સિંહુ

નારી જાતિ : વસ્તુ, વહુ, ઋતુ

નાન્યતર જાતિ : તરુ, પશુ, વરુ

ગામ કે શહેરમાં નામની જાતિ

ગામ કે શહેરનાં નામ ઘણુંખરું નાન્યતરજાતિમાં વપરાય છે.

દા.ત.

સ્કૂરત મોટું શહેર છે.

ભરુચ પાઘડીપને પથરાયેલું છે.

કાશી બહુ પુરાણું છે.

કેટલીકવાર આવાં નામો અન્ય જાતિમાં પણ વપરાય છે.

કાશી કેવી પવિત્ર છે ! (નારીજાતિ)

નગરી કલ્યીને નારીજાતિ લગાડી છે.

કેટલાક શબ્દોની જોડણી એક્સરખી હોવા છતાં જાતિ અને અર્થ જુદાંજુદાં હોય છે.

જાત	(નરજાતિ) રાંધેલા ચોખા (નારીજાતિ) જાત, ચિતરામણ
ક્રોડ	(નર) કિલ્લો, ડગલો (નારી) ગરદન
હાર	(નર) ગળામાં પહેરવાનું ઘરેણું (નારી) પરાજ્ય, હરોળ, પંક્તિ, લીટી
જાન	(નર) જવ (નારી) લગ્નની જાન (બરાત)

પ્રત્યયો લગાડીને જાતિ કેવી રીતે બને છે તે નીચે દર્શાવેલ છે :

નામ-નરજાતિ	પ્રત્યય	નામ-નારીજાતિ
બાલ	આ	બાલા
વૃદ્ધ	આ	વૃદ્ધા
દેવ	ઈ	દેવી
ઘોડો	ઈ	ઘોડી
ઈન્દ્ર	આની (આણી)	ઈન્દ્રાણી
ભવ	આની	ભવાની
ગોર	આણી	ગોરાણી
શેઠ	આણી	શેઠાણી
વાણિયો	આણ-એણ	વાણિયાણ
કણબી	આણ-એણ	કણબણ
વાધ	ણ	વાધણ

સુથાર	ણ	સુથારણ
પિશાચ	આણી-ણી	પિશાચણી
હાથી	આણી-ણી	હાથણી
નોકર	ડી	નોકરડી
ઉંદર	ડી	ઉંડરડી

કેટલાંક નામોની જાતિ સ્વતંત્ર રીતે બને છે.

નરજાતિ	નારીજાતિ	નરજાતિ	નારીજાતિ
પુરુષ	સ્ત્રી	ઉંટ	સાંઢણી
વર	વહુ	પિતા	માતા
મોર	દેલ	બાંદશાહ	બેગામ
રાજા	રાણી	નર	માદા
બળદ	ગાય	મિત્ર	સખી
પાડો	ભેંસ	પોપટ	મેના

બીજી ભાષામાંથી આવેલાં નામોની જાતિ

એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં શબ્દો આવે છે ત્યારે તેમની જાતિમાં કેટલીક વાર ફેરફાર થઈ જાય છે.

પેન	અંગ્રેજી	નાન્યતરજાતિ
	ગુજરાતી	નારીજાતિ
ટિક્કિટ	અંગ્રેજ	નાન્યતરજાતિ
	ગુજરાતી	નારીજાતિ
બોમ્બ	અંગ્રેજ	નાન્યતરજાતિ
	ગુજરાતી	નરજાતિ

૨.૨.૧.૩. નામનું વચન

સાધારણ રીતે એક વસ્તુ માટે એકવચન અને એકથી વધુ વસ્તુ માટે બહુવચન વપરાય છે.

ઘોડો	એકવચન
ઘોડા	બહુવચન

નામનું બહુવચન કેવી રીતે બને છે ?

(૧) નામને અંતે અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, કે ઊ હોય તો તેને “ઓ” પ્રત્યય લગાડવાથી બહુવચનનું રૂપ બને છે.

પુસ્તક	પુસ્તકો	કવિ	કવિઓ
કમળ	કમળો	સમિતિ	સમિતિઓ
દેવતા	દેવતાઓ	નદી	નદીઓ
રાજા	રાજાઓ	અંતુ	અંતુઓ

(૨) નામ “ઓ” કારાંત હોય તો “ઓ” નો “આ” કરવાથી એટલે કે “આ” અને તેની પાછળ “ઓ” લગાડવાથી બહુવચન થાય છે.

છોકરો	છોકરા, છોકરાઓ
ઘોડો	ઘોડા, ઘોડાઓ

(૩) નામને અંતે “ઉ” હોય તો તેનો “ાં” કરવાથી એટલે કે “ાં” કરીને અને તેની પાછળ “ઓ” લગાડવાથી એમ બે રીતે બહુવચન થાય છે.

છોકરું	છોકરાં, છોકરાંઓ
--------	-----------------

(૪) ઘણીવાર એકવચનનું રૂપ બહુવચનમાં એ જ રૂપમાં ચાલુ રહીને વપરાય છે.

- (૫) (૧) તેણો ઘણી **ગાય** દાનમાં આપી. (ઘણી ગાયો)
- (૨) આ છોકરાએ ઘણાં **બોર** ખાધાં છે. (ઘણાં બોરો)

નોંધ:- કોઈક સ્થાને એકવચનને એના એ રૂપમાં બહુવચનમાં વાપરવું અનુકૂળ પણ પડે છે.

જેમ કે જગતમાં ઘણાં જાડ છે. (અહીં “જાડો” કરીએ તો ઠીક નથી લાગતું.)

(ખ) એકવચનનું રૂપ પ્રાણી કે પદાર્થની આખી જાતિ કે આખા વર્ગને સૂચવવા વપરાય છે.

મોર સુંદર પીંઘાવાળું પંખી છે. (મોરનો આખો વર્ગ)

(ગ) શબ્દ એકવચનના રૂપનો રાખી માનાર્થે બહુવચનનો અર્થ સૂચવવા વપરાય છે.

પિતાજી, આપ બહારગામથી ક્યારે પાછા ફરશો ?

મારાં **આ** આવી ગયાં છે.

રાણી નદીકિનારે નાહવા પધાર્યા.

(નારીજાતિના નામનું એકવચન રૂપ માનાર્થે બહુવચન તરીકે વપરાય ત્યારે તેની સાથે વપરાતાં વિશેષજ્ઞ અને કિયાપદ નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં હોય છે.)

એકવચનનો પ્રયોગ

ખૂબ પ્રેમ બતાવતાં નામો એકવચનમાં વાપરવામાં આવે છે. જેમ કે,

કેમ **બાઈ**, આવો ?

હે **પ્રભો** ! મારાં દુઃખો દૂર કરજે.

આ, ક્યારે ગામ જવાની છે ?

બહુવચનમાં વપરાતાં કેટલાંક નામો

(૧) કેટલાંક અનાજનાં નામ બહુવચનમાં વપરાય છે.

(ક) આ વરસે ઘઉં ખૂબ પાક્યા.

(ખ) મેં **વટાણા** બહારગામથી ખરીદ્યા.

એ જ રીતે ભગ, ભઠ, અડદ, તલ, ચણા વગેરે નામો બહુવચનમાં વપરાય છે.

નોંધ : અનાજના છૂટક દાણાનો અર્થ દર્શાવવા ઉપરનાં નામો વપરાય છે ત્યારે તે એકવચનમાં આવે છે.

૧. આ ચણો પેલા ચણા કરતાં કદમાં મોટો છે.

(૨) નીચેનાં નામો સામાન્ય રીતે બહુવચનમાં વપરાય છે.

સમાચાર, સોગંદ, કાલાવાલા, ધમપણાડા, વંદન, વલખાં, પ્રણામ

૨.૨.૧.૪. વિભક્તિ

નામ અને કિયાપદ સાથેનો તથા નામ અને બીજા નામ સાથેનો સંબંધ બતાવવા નામને પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. એ સંબંધ તથા પ્રત્યયો નામની વિભક્તિ કહેવાય છે. નામની વિભક્તિ સાત છે : પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠી ને સાતમી. સંસ્કૃતની જેમ આઠમી વિભક્તિ પણ છે. એમાંની છઠી સિવાયની બધી વિભક્તિ કારક કહેવાય છે. જે વિભક્તિથી નામનો કિયાપદ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે તેને કારક વિભક્તિ કહે છે. કારક એટલે કિયાની સાથે સંબંધ. જે વિભક્તિથી નામનો નામની સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે તેને વિશેષજ્ઞ વિભક્તિ કહે છે. છઠી વિભક્તિ આ રીતે વિશેષજ્ઞ વિભક્તિ કહેવાય છે. આઠમી વિભક્તિ સંબોધન વિભક્તિ તરીકે ઓળખાય છે.

સુધાએ પત્ર લખ્યો.

રમણ સુરેશને બોલાવે છે.

“સુધાએ” માં સુધા એ નામને પહેલી વિભક્તિના કર્તાનો અર્થ બતાવવા “એ” પ્રત્યય લાગ્યો છે.

બીજા વાક્યમાં “સુરેશ” એ નામને બીજી વિભક્તિના કર્મનો અર્થ બતાવવા “ને” પ્રત્યય લાગ્યો છે.

ગુજરાતીમાં આઈ વિભક્તિ છે, જેનો કોઈ નીચે દર્શાવ્યો છે.

વિભક્તિ પ્રકાર	પહેલી (કર્તા)	બીજી (કર્મ)	તૃજી (કરણ)	ચોથી (તાદર્શી)	પાંચમી (અપાદન)	છટી (સંબંધ)	સાતમી (અવિકરણ)	આઈમી (સંબોધન)
પ્રત્યય (અનુગ)	ને,એ,થી	ને	એ,થી	ને,એ	થી	નો,ની નું,ના ના	જે,એ, થી,માં,	કેં નહીં

આમ વિભક્તિ કશા પણ પ્રત્યય વિના અથવા એ, ને થી, માં વગેરે અનુગો દ્વારા દર્શાવાય છે. ઉપરાંત વહે, દ્વારા, માફક, મારફત, થકી, વાસ્તે ઉપર, તરફ, સામે, સુધી, તણું, કેરું વગેરે નામયોગીથી પણ દર્શાવાય છે.

૨.૨.૨. સર્વનામ

નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે વપરાતાં પદોને “સર્વનામ” કહે છે. દા.ત. હું, તમે, તે, તેઓ, આ, જે વગેરે પદો કોઈ ને કોઈ નામને બદલે વાક્યમાં વપરાય છે.

૨.૨.૨.૧. સર્વનામના છ પ્રકાર છે :

૧. પુરુષવાચક સર્વનામ :

જુદી જુદી વ્યક્તિઓ કે પુરુષોને દર્શાવવા માટે વપરાતાં સર્વનામ પુરુષવાચક કહેવાય છે. પુરુષવાચક સર્વનામ ગજા પ્રકારનાં છે : પહેલો પુરુષ સર્વનામ, બીજો પુરુષ સર્વનામ અને તૃજો પુરુષ સર્વનામ.

પહેલો પુરુષ એકવચન : હું, મારાથી, મારું, મારામાં

બહુવચન : અમે, અમને, અમારાથી, અમારું, અમારામાં

બીજો પુરુષ એકવચન : તું, તમે, તારાથી, તારું, તારામાં

બહુવચન : તમે, તમને, તમારાથી, તમારું, તમારામાં

તૃજો પુરુષ એકવચન : તે, તેને, તેનાથી, તેનું, તેનામાં

બહુવચન : તેઓ, તેઓને, તેમનું, તેઓથી, તેમનાથી, તેઓનું, તેમનામાં

૨. સાપેક્ષ સર્વનામ :

ગ્રાણી કે પદાર્થના નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે વપરાયેલાં એકબીજાની અપેક્ષા રાખતાં જોડકાં છે, તેથી તે સાપેક્ષ સર્વનામ કહેવાય છે. “જે” સાથે “તે”ની અપેક્ષા રહે છે. “જેવું” સાથે “તેવું” મૂકવું પડે છે. આમ જોડકામાં આવે છે.

જે જાય તે ખાય.

જેવું કરે તેવું પામે.

૩. પ્રશ્નવાચક સર્વનામ :

નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે વપરાતાં અને પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં પદોને પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહે છે. જેમ કે, કોણ, શું, કયું.

આ ઓરડામાં કોણા ફરે છે ?

તમારે શું જોઈએ છે ?

તમે કયું પસંદ કરશો ?

૪. દર્શક સર્વનામ :

પાસેની કે દૂરની પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ કે વ્યક્તિ દર્શાવવા વપરાતાં સર્વનામ દર્શક સર્વનામ કહેવાય છે. જેમ કે,

તમને કઈ ચાદર ગમી ?

આ કે પેલી ?

જુઓ, એ દેખાય.

૫. અનિશ્ચયવાચક સર્વનામ :

જે સર્વનામ વડે ચોક્કસ વ્યક્તિ કે પદાર્થનો અર્થ સૂચવાતો નથી અર્થાતું જેનો નિર્દૃશ અનિશ્ચિત રહે છે તેને અનિશ્ચયવાચક સર્વનામ કહે છે. જેમ કે,

તમે કાંઈ કહેશો ?

તમે કાંઈક લખો.

દરેકને માટે બાગ ખુલ્લો છે.

કોઈકે બૂમ પાડી.

કંઈ, કેટલાક, સહુ, સૌ, ફલાણો, અન્ય, બીજું વગેરે અનિશ્ચયવાચક સર્વનામો છે.

૬. સ્વવાચક સર્વનામ :

જે સર્વનામ પુરુષવાચક સર્વનામની સાથે વપરાઈને તેને પોતાને ઓળખાવે છે તે સ્વવાચક સર્વનામ કહેવાય છે. જેમ કે,

અમે પોતે આમંત્રણ આપ્યું.

તમે ખુદ ત્યાં હાજર રહેજો.

નામની જેમ સર્વનામને પણ જાતિ, વચ્ચન અને વિભક્તિ હોય છે. પણ ઘણાંખરાં સર્વનામો ત્રણે જાતિમાં એકસરખાં જ હોય છે.

સર્વનામ જે નામને માટે વાક્યમાં વપરાયું હોય, તે નામનાં જાતિ અને વચ્ચન લે છે.

૨.૨.૩. વિશેષણ

જે શબ્દ પ્રાણી કે પદાર્થના ગુણાનું કે સંખ્યાનું વર્જન કરી તેના અર્થમાં વધારો કરે તે વિશેષણ કહેવાય છે.

આકાશમાં જગમગતા તારા પ્રકાશે છે.

જે શબ્દ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે તે વિશેષણ કહેવાય. વિશેષણ જેનો ગુણ બતાવે તે વિશેષ કહેવાય.

જગમગતા-વિશેષણ, તારા-વિશેષ

એ વિશેષ નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, ક્રિયાવિશેષણ કોઈપણ પ્રકારનું હોઈ શકે.

૨.૨.૩.૧ વિશેષજ્ઞના પ્રકાર :

(૧) ગુણવાચક:

પ્રાણી કે પદાર્થનો ગુણ બતાવે તે ગુણવાચક વિશેષજ્ઞ કહેવાય છે. જેમ કે,
મને રંગીન ફૂલ ગમે છે.

જડો માણસ દોડી ન શકે.

(૨) સંખ્યાવાચક :

વિશેષની સંખ્યા બતાવે તે સંખ્યાવાચક વિશેષજ્ઞ કહેવાય છે. જેમ કે,
અમારી કચેરીમાં **પચાસ** કર્મચારીઓ છે.

(૩) માપવાચક :

પદાર્થનાં માપ કે જથ્થો દર્શાવે છે. જેમ કે,
તપેલીમાંથી ઘણું દૂધ ઢોળાઈ ગયું.

(૪) દર્શક વિશેષજ્ઞ :

નામનો નિર્દેશ કરે છે. જેમ કે,
આ ચોપડી ખૂબ સરસ છે.
પેલું ફૂલ સુંદર છે.

(૫) સાર્વનામિક વિશેષજ્ઞ :

સાર્વનામ વિશેષજ્ઞ તરીકે વપરાય છે. જેમ કે,
પેલું મકાન જોયું ? **તે** મજબૂત છે.
આ સાંભળી તે દુઃખી થયો.
એવું શું કર્યું ?
કંઈ કહેવું છે ?
કશું બોલો તો ખરા !

(૬) વિકારી વિશેષજ્ઞા :

વિશેષ્યનાં જાતિવચન પ્રમાણે વિશેષજ્ઞામાં ફેરફાર થાય છે. જેમ કે,
કાળો કૂતરો, કાળી કૂતરી, કાળું કૂતરું

(૭) અવિકારી વિશેષજ્ઞા :

વિશેષજ્ઞાની જાતિ વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે બદલાય નહીં તો તે અવિકારી વિશેષજ્ઞા કહેવાય છે.

એકવચન	બહુવચન
નરજાતિ	સુંદર (દેખાવ)
નારીજાતિ	સુંદર (નદી)
નાન્યતરજાતિ	સુંદર (ફૂલ)

(૮) પ્રશ્નવાચક વિશેષજ્ઞા :

વિશેષજ્ઞ પ્રશ્ન પૂછવામાં મદદ કરીને પોતપોતાના નામના અર્થમાં વધારો કરે છે. આવું વિશેષજ્ઞ પ્રશ્નવાચક વિશેષજ્ઞ કહેવાય છે. જેમ કે,

૧. તેણે શું કામ કર્યું છે ? (શું)
૨. તમારે કયું પુસ્તક જોઈએ છે ? (કયું)

(૯) કૃદંત વિશેષજ્ઞા :

કૃદંત વિશેષજ્ઞ તરીકે વપરાય છે. જેમ કે,
દોડતો છોકરો, દોરેલું ચિત્ર

વિશેષજ્ઞા નામ તરીકે

કેટલીક વાર વિશેષજ્ઞનો ઉપયોગ નામની માફક થાય છે ત્યારે તેને નામની માફક વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. જેમ કે,

અપંગ માણસને મદદ કરવી જોઈએ. (વિશેષજ્ઞ)

અપંગને મદદ કરવી જોઈએ. (નામ)

નામ પરથી બનતાં વિશેષણો

રસ	રસિક
સમાજ	સામાજિક
કૃપા	કૃપાળુ
રીસ	રિસાળ
આબરૂ	આબરૂદાર
માર	મારકણું
રાષ્ટ્ર	રાષ્ટ્રીય

૨.૨.૪. કિયાપદ અને તેના પ્રકાર

વાક્યમાં કિયાનું પ્રધાનપણે વર્ણન કરતા પદને કિયાપદ કહે છે. કિયાપદ વાક્યનો વિચાર બાંધે છે. કિયાને વર્ણવતું અને કર્તા-કર્મ લેતું પદ તે કિયાપદ.

૨.૨.૪.૧. કિયાપદના પ્રકાર

કિયાપદના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : અકર્મક અને સકર્મક.

અકર્મક કિયાપદ :

કર્તા કિયા કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે. આવું હોય ત્યાં તે અકર્મક કિયાપદ કહેવાય છે.

અમે બોરીવલીમાં રહીએ છીએ.

વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જાય છે.

સકર્મક કિયાપદ :

કિયા કર્તા કરે છે, પણ તેનું ફળ કર્મ ભોગવે છે. આવું હોય ત્યાં તે સકર્મક કિયાપદ કહેવાય છે.

તમે પત્ર લખો છો.

માયા પૈસા માગો છે.

કિયાપદના આ ઉપરાંત પણ કેટલાક નીચેના જેવા પ્રકાર પડી શકે છે.

દ્વિકર્મક કિયાપદ :

સકર્મક કિયાપદમાં બે કર્મો આવે ત્યારે દ્વિકર્મક કિયાપદ કહેવાય છે.

શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને વાર્તા કહી.

વાર્તા મુજબ કર્મ છે અને “વિદ્યાર્થીની” ગૌણ કર્મ છે.

સહાયકારક કિયાપદ :

જે કિયાપદ કાળ અને અર્થ સૂચવવામાં મુજબ કિયાપદને સહાય કરે તેને સહાયકારક કિયાપદ કહે છે.

વિદ્યાર્થીઓ મેદાનમાં રમે છે.

રમા મુંબઈ ગઈ હશે.

જતીન ગામડે ગયો હતો.

છી, હશે, હતો, કાળ અને અર્થમાં વિશેષતા લાવે છે.

સંયુક્ત કિયાપદ :

બે કિયાપદો સંયુક્ત રીતે એક જ કિયા દર્શાવે છે ત્યારે તે સંયુક્ત કિયાપદ કહેવાય છે.

પંકજ પડી ગયો

તમે ખાઈ લો

કામ કરી નાખો.

ભાવકર્તૃક કિયાપદ :

કેટલાંક અકર્મક કિયાપદ કર્તા વિના જ વપરાય છે, કેમ કે તેનો કર્તા

કિયાપદમાં જ સમાયેલો હોય છે. કિયાનો ભાવ એ જ કર્તા હોવાથી તેમને ભાવકર્તૃક કિયાપદ કહે છે.

દા.ત. તે ઉંઘમાં હસે છે.

૨.૨.૪.૨. કિયાપદના કાળ

(૧) વર્તમાનકાળ :

કિયાપદનું રૂપ અત્યારનો કે વર્તમાન સમય બતાવે ત્યારે કિયાપદનો તે કાળ વર્તમાનકાળ કહેવાય છે.

આજે કચેરીમાં ૨૩ છે.

રમા વેણી ગૂંધે છે.

સાચા ભક્તને પ્રભુ હંમેશાં મદદ કરે છે.

(૨) ભૂતકાળ :

કિયાપદનું રૂપ પસાર થઈ ગયેલો કાળ બતાવે તો તેનો કાળ ભૂતકાળ કહેવાય છે.

ગઈકાલે કપિલદેવ સુંદર રમત રમ્યો.

અમે ઘણાં વર્ષો પહેલાં જૂનાગઢ ગયા હતા.

હું જ્યારે અહીં આવતો ત્યારે કૂલજાડને પાણી પાતો.

(૩) ભવિષ્યકાળ :

કિયાપદનું રૂપ હવે પછી આવવાનો કાળ બતાવે તો તેનો કાળ ભવિષ્યકાળ કહેવાય.

જેવું કરશો તેવું પામશો.

તમે વિશ્વમાં પ્રભ્યાત બનશો.

જુદા જુદા કાળનાં રૂપાભ્યાન

‘હસ’ ધાતુ

વર્તમાનકાળ (બંને રૂપ)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસું છું-હસું.	અમે હસીએ છીએ- હસીએ.
બીજો	તું હસે છે-હસે.	તમે હસો છો- હસો.
ત્રીજો	તે હસે છે-હસે.	તેઓ હસે છે-હસે.

ભૂતકાળ (પ્રથમ)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસ્યો-હસ્તો.	અમે હસ્યા-હસ્તા.
બીજો	તું હસ્યો-હસ્તો.	તમે હસ્યા-હસ્તા.
ત્રીજો	તે હસ્યો-હસ્તો.	તેઓ હસ્યા-હસ્તા.

ભૂતકાળ (દ્વિતીય)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસેલો	અમે હસેલા
બીજો	તું હસેલો	તમે હસેલા
ત્રીજો	તે હસેલો	તેઓ હસેલા

ભવિષ્યકાળ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસીશ	અમે હસીશું
બીજો	તું હસીશ-હસશે	તમે હસશો.
ત્રીજો	તે હસશે	તેઓ હસશે.

'છે' ધાતુનાં રૂપ

આ ધાતુનાં માત્ર વર્તમાનકાળનાં રૂપો થાય છે.

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું છું	અમે છીએ.
બીજો	તું છે.	તમે છો.
ત્રીજો	તે છે.	તેઓ છે.

'હો' ધાતુનાં રૂપો

આ ધાતુનાં નીચે બતાવેલા કાળમાં ત્રણો પુરુષ અને બંને વચનમાં રૂપો થાય છે.

વર્તમાનકાળના રૂપ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હોઉં.	અમે હોઈએ.
બીજો	તું હોય.	તમે હો.
ત્રીજો	તે હોય.	તેઓ હોય.

ભૂતકાળના રૂપ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હતો.	અમે હતા.
બીજો	તું હતો.	તમે હતા.
ત્રીજો	તે હતો.	તેઓ હતા.

ભવિષ્યકાળના રૂપ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હઈશ-હોઈશ.	અમે હઈશું-હોઈશું.
બીજો	તું હશો.	તમે હશો.
ત્રીજો	તે હશો.	તેઓ હશો.

કિયાપદના અર્થ

કિયાપદના અર્થના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર જાણીતા છે :

૧. નિર્દ્દશાર્થ :

કિયાપદ જ્યારે કિયાનો એક હકીકત તરીકે નિર્દ્દશ કરે અને એમાં આજીા,
ઈચ્છા, સંભાવના ઈત્યાદિ કોઈ પણ ભાવની છાયા ન હોય ત્યારે તે નિશ્ચયાર્થ
અથવા નિર્દ્દશાર્થ સૂચવે છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

કાલે વરસાદ **પણ્ણો** હતો.

રોહિત ત્યાં **જશે** નહીં.

હું કાલે વડોદરા **જઈશ**.

ઉપરનાં કિયાપદો કિયા એક હકીકત લેખે ચોક્કસ બની છે, બનશે અથવા
બનશે નહીં એવો અર્થ સૂચવે છે.

૨. આજીાર્થ :

કિયાપદ જ્યારે આજીા, હુકમ, આજીજી, પ્રાર્થના, ઉપદેશ, શાપ વગેરે
જેવા અર્થ સૂચવે ત્યારે તે આજીાર્થમાં છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

જૂં બોલો નહીં.

ઈશ્વરકૃપાથી સુખી રહો.

તેનું નખ્ખોં જાણો.

૩. વિધર્થ :

કિયાપદ જ્યારે ફરજ અથવા વિધિ (ફરજ)નો અર્થ સૂચવે ત્યારે તે
વિધર્થમાં છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

હંમેશાં સત્ય **બોલવું**.

કડવી વાણી ન બોલવી.

૪. સંભાવનાર્થ :

કિયાપદ જ્યારે સંભાવના (શક્યતા)નો અર્થ સૂચવે તે સંભાવનાર્થમાં વપરાયેલું કહેવાય છે. જેમ કે,

હું કદાચ કાલે ત્યાં હોઈશ.

શિકારી હરણને આંબી જશે.

૫. કિયાતિપત્રથી :

કિયાપદ જ્યારે કિયાની અતિપત્તિ (નિષ્ફળતા)નો અર્થ સૂચવે ત્યારે તે કિયાતિપત્રથી છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

ગયે વરસે વરસાદ પડ્યો હોત તો પાક સારો થાત.

અણો મધુર સંગીત છેડ્યું હોત તો હું રાજ થાત.

૨.૨.૫. કૃદન્ત

ધાતુ (એટલે કે કિયાપદના મૂળ રૂપ) ઉપરથી નામ (સંજ્ઞા) અને વિશેષજ્ઞ બનાવવા માટે સંસ્કૃતમાં કૃત નામના પ્રત્યયો છે. ધાતુને કૃત પ્રત્યય લાગતાં જે પદ બને તે કૃદન્ત. જે પદો કિયા બતાવે છે પણ કિયાપદની પેઠે વાક્ય બનાવી અર્થ પૂરો કરી શકતાં નથી તે કૃદન્ત કહેવાય છે.

ડો. ભાયાણીએ કહ્યું છે કે ગુજરાતી આભ્યાતિક (કિયા વિષયક) રૂપોના બે પ્રકાર છે : પુરુષવાચક છે તે અને પુરુષવાચક નથી તે. જે પુરુષવાચક નથી તેવાં આભ્યાતિક રૂપોમાંથી એક વર્ગ એવો છે જે અમુક અંશે નામ (સંજ્ઞા) કે કિયા-વિશેષજ્ઞની જેમ વર્તે છે તો અમુક અંશે કિયાપદની જેમ. આ વર્ગનું નામ કૃદન્ત. આમ, જે પદો કિયાપદની જેમ વર્તતાં હોય અને કિયાપદ સિવાયના પદપ્રકારમાં (નામ, વિશેષજ્ઞ, કિયાવિશેષજ્ઞ તરીકે) પણ આવી શકતાં હોય તે પદો કૃદન્ત કહેવાય છે.

એટલે વ્યાખ્યા આપવી જ હોય તો કહેવાય કે,

કિયાપદની જેમ વર્તતાં એટલે કે કર્તા તેમજ કર્મ લેતાં જે કિયાદર્શક પદો

નામપદ કે વિશેષજ્ઞ કે કિયાવિશેષજ્ઞની પણ કામગીરી કરે છે તેમને કૃદન્ત કહેવામાં આવે છે. દા. ત.

પંખી ઊડાને જાડ પર બેઢું.

આળકો નવાં કપડાં પહેરીને મેળામાં ગયાં.

મદારીનો ખેલ જોવાને ટીનુ દોડ્યો.

(પંખી) ઊડાને

(કપડાં) પહેરીને

(ખેલ) જોવાને

આ ગણોય પદ કિયા સૂચવે છે પણ અર્થ પૂરો કરતાં નથી.

કૃદન્તના પ્રકાર

(૧) વર્તમાન કૃદન્ત :

વર્તમાનમાં થતી કિયા સૂચવવા વર્તમાન કૃદન્ત વપરાય છે. અર્થાત્ “ત” પ્રત્યય જેમાં આવે તે વર્તમાન કૃદન્ત કહેવાય.

પેલો ઊગતો ચંદ્ર જુઓ.

હસતી છોકરી સૌને વહાલી લાગે.

(૨) ભૂત કૃદન્ત :

“ય” કે “એલ” પ્રત્યય જે કૃદન્તમાં આવે છે તે ભૂત કૃદન્ત કહેવાય છે, કેમ કે એ પૂરી થયેલી કે ભૂતકાળની કિયા બતાવે છે.

તેનું ધાર્યુ કામ થયું હતું.

ધોયેલાં વાસણો અહીં લાવો.

(૩) ભવિષ્ય કૃદન્ત :

આ કૃદન્ત કિયા ભવિષ્યમાં થવાની છે એવો અર્થ સૂચવે છે. એ કૃદન્ત “નાર” પ્રત્યય લે છે.

થનાર વસ્તુ થઈને જ રહેવાની.

પ્રવાસે જનાર બાળકોની યાદી તૈયાર છે.

(૪) સામાન્ય કે વિધર્થ કૃદન્ત :

“વ” પ્રત્યય જે કૃદન્તમાં આવે છે તે સામાન્ય કે વિધર્થ કૃદન્ત કહેવાય છે, કેમ કે નામ (સંજ્ઞા) તરીકે તે સામાન્ય કિયાભાવ જ બતાવે છે કે કિયાપદ તરીકે તે વિધિનો અર્થ બતાવે છે.

સવારે ફરવું આવશ્યક છે.

મને મીઠાઈ ખાવી ગમતી નથી.

હું બોલપેન વાપરવી પસંદ કરું છું.

(૫) સંબંધક ભૂતકૃદન્ત :

“દ્દ” કે “દી” પ્રત્યય જે કૃદન્તમાં આવે છે તે સંબંધક ભૂતકૃદન્ત કહેવાય છે, કેમ કે એ મુખ્ય કિયાપદની પૂર્વની કિયા બતાવે છે અને એ રીતે મુખ્ય કિયાપદ સાથેનો સંબંધ જાહેર કરે છે.

હું જમીને સીધો જ આવું છું.

તે ખાઈ-પી બહાર ફરવા ગયો.

નોંધ : “લખવા” કે “લખવાને” માં બનેલ છે તેમ “ને” છેડે આવતો હોય તેવા કૃદન્તને પહેલાં હેત્વર્થ કૃદન્ત એવા જુદા નામથી ઓળખવામાં આવતું, પણ ખરેખર તો હેત્વર્થ એ સામાન્ય કૃદન્ત (વિધર્થ કૃદન્ત)નો જ એક ઉપયોગ છે તેથી તેને હવે “હેત્વર્થ” એવું જુદું નામ ન આપતાં “સામાન્ય” કે “વિધર્થ” કૃદન્ત નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે. આમ, હવે કૃદન્તના માત્ર પાંચ જ પ્રકાર ગણવામાં આવે છે.

૨.૨.૫. કિયાવિશેખણ

અગાઉ જે પદોના રૂપમાં કાંઈ ફેરફાર થતાં ન હોય તેને અવ્યય કહી ઓળખવાતાં, જેમ કે,

છોકરો જલદી દોડ્યો.

છોકરી જલદી દોરી.

છોકરું જલદી દોડ્યું.

વચન અને જાતિના બેદને લીધે નામ અને કિયાપદમાં ફેરફાર થાય છે. પરંતુ જલદી એ પદનું રૂપ અનું એ જ રહ્યું છે. એનાં રૂપમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. પણ હવે અવ્યય શબ્દ કાઢી નાખી માત્ર કિયાવિશેષજી, ઉભયાન્વયી નામયોગી, કેવળપ્રયોગી એ નામે જ આવાં પદો ઓળખવામાં આવે છે.

કિયાપદના અર્થમાં વધારો કરતા પદને કિયાવિશેષજી, નામયોગી, ઉભયાન્વયી, કેવળપ્રયોગી એવા શબ્દોથી જ ઓળખવાય છે.

પહેલાં લઈએ કિયાવિશેષજી.

અર્થના ધીમે લખે છે.

મારી બહેન ત્યાં ઊભી છે.

આ કિયાવિશેષજો જુદાજુદા અર્થમાં આવે છે. સ્થળવાચક, કાળવાચક, રીતવાચક, ભાવવાચક એમ ઘણા અર્થમાં આવે છે.

(૧) સ્થળવાચક :

આ કિયાવિશેષજી સ્થળ બતાવે છે.

ગાડી ત્યાં ઊભી છે.

નિરીક્ષકે આસપાસ જોવું.

ત્યાં, ક્યાં, અહીં, ઉપર, નીચે, અંદર, બહાર, પાસે, દૂર, આગળ, પાછળ એ બધાં સ્થળવાચક કિયાવિશેષજી છે.

(૨) કાળવાચક :

આ કિયાવિશેષજી કિયાનો કાળ બતાવે છે.

તમે અત્યારે જશો કે પણી જશો ?

તે કયેરીમાંથી હમણાં આવ્યો.

તારે, હાલ, કાલે, આજે, સાંજના, વખતસર, અંતે, છેવટે, સદા વગેરે કાળવાચક કિયાવિશેષણ છે.

(૩) રીતવાચક :

આ કિયાવિશેષણ કિયા કેવી રીતે થઈ તે બતાવે છે.

પંખી ફડફડ ઉડી ગયું.

પંખી ધીમેધીમે ચાલે છે.

(૪) હેતુવાચક :

આ કિયાવિશેષણ કિયાનો હેતુ જાણવા માટે વપરાય છે.

રમેશ કેમ આવ્યો હતો ?

(૫) ભાવવાચક :

કિયા વત્તે-ઓછે અંશે થઈ છે એવા ભાવનો અર્થ બતાવે છે.

તે તદ્દન થાકી ગયો છે.

મેં ખૂબ ખાંધું છે.

તદ્દન, છેક, જરા, અતિશય, જરાક, લગાર, બસ એ બધાં ભાવવાચક કિયાવિશેષણ છે.

(૬) નિશ્ચયવાચક :

કિયા જરૂર બનશે કે બની એવા નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે.

તે આ કામ નિઃશંક કરશે.

આપણા પ્રિય નેતા અવશ્ય પધારશે.

ગીતા ગીત ચોક્કસ ગાશે.

જરૂર, ખરેખર, અવશ્ય, નક્કી, બેધડક, ચોક્કસ, ખચિત એ બધાં નિશ્ચયવાચક કિયાવિશેષણ છે.

(૭) સ્વીકારવાચક :

આ કિયાવિશેષજ્ઞ બનેલી કે બનવાની કિયાના સ્વીકારનો અર્થ બતાવે છે.

સારું, આ અંગે હું નિર્જય કરીશ.

તમે **ભલે** પધાર્યા.

આ સુધારા અમલમાં મૂક્યા તે **ઢીક** થયું.

સારું, વારું, ભલે, હા, છો, ઢીક એ બધાં સ્વીકારવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ છે.

(૮) નકારવાચક :

આ કિયાવિશેષજ્ઞ કિયા નકારવાના અર્થમાં વપરાય છે.

તે જમવા ગયો **નહિં**.

અસત્ય **ન** બોલાય.

તમે જશો **મા**.

ના, મા, ન, નથી, નહિ વગેરે નકારવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ છે.

(૯) સંભાવનાવાચક :

કિયા બની છે કે બનશે એની સંભાવનાનો અર્થ બતાવે છે.

જાણો કુદરતનો કોય ઊતર્યો હોય એવું લાગે છે.

તેઓ **કદાચ** આવતીકાલે મુંબઈથી આવશે.

જાણો, રહે, કદાચ, શકે એ બધાં સંભાવનાવાચક કિયાવિશેષજ્ઞ છે.

(૧૦) ક્રમવાચક :

આ કિયાવિશેષજ્ઞ કિયાના સમયનો કે સ્થળનો ક્રમ બતાવે છે.

આ ઉગાઉ **આટલો** વરસાદ પડ્યો નથી.

શિષ્ય ગુરુની **પાછળ** જાય છે.

આગળ, પાછળ, પછી, પહેલાં, અગાઉ એ બધાં ક્રમવાચક કિયા વિશેષજ્ઞ છે.

૨.૨.૬ નામયોગી

જે પદો સંજ્ઞા અને સર્વનામની સાથે બીજા પદો સાથેનો એનો વિભક્તિ-સંબંધ પ્રગટ કરવા વપરાય છે તે પદો નામયોગી તરીકે ઓળખાય છે. નામયોગીનો સંબંધ કિયાપદ સાથે હોય છે છતાં નામ સાથે તેનો પ્રયોગ થાય છે અને તે વિભક્તિના અનુગની ગરજ સારે છે.

એવરેસ્ટ ઉપર હંમેશા બરફ હોય છે.

નામયોગી નીચે પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે.

(૧) કરણવાચક :

કિયાનું સાધન, માધ્યમ, રીત અને કારણ દર્શાવે છે.

થકી, વડે, મારફત, દારા, પેઠે, માફક, સહિત, વિના, વતી, બદલે, લીધે, કારણે.

અમે વિમાન મારફત પરદેશ ગયા.

(૨) અપાદાનવાચક :

થકી, કરતાં, વગેરે છૂટા કે જુદા પાડવાનો અર્થ દર્શાવે છે.

વૃક્ષ પરથી પાંદડાં ખર્યા.

(૩) સંબંધવાચક :

તણું, કેરું વગેરે બે પદો વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે.

સોના કેરું સરી ગયું કહું દૂબળા હસ્તમાંથી.

(૪) અધિકરણવાચક :

અંદર, બહાર, પાસે સામું, તરફ, પહેલાં, પછી.

મારા તરફ નજર કરો.

(૫) તાદર્થવાચક :

માટે, કાજે, સારુ, ખાતર વગેરે કિયાનું પ્રયોજન દર્શાવે છે.

ભગતસિંહે દેશ ખાતર બલિદાન આપ્યું.

(૬) સ્વામિત્વવાચક :

માલિકીનો અર્થ દર્શાવે છે.

પાસે, કને વગેરે સ્વામિત્વ સૂચવે છે.

તેની પાસે અખૂટ સંપત્તિ છે.

૨.૨.૭. ઉભયાન્વયી

જે બે પદને કે બે પદસમૂહને અથવા બે વાક્યોને જોડે છે તેવા પદને ઉભયાન્વયી (અથવા સંયોજક) કહે છે.

ઉભયાન્વયીના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) સમુચ્ચયવાચક :

બે શાઢો કે બે વાક્યોને જોડવાનું કામ કરે છે.

રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં ગયાં.

ત્યાં આવજો તથા જમજો.

(૨) વિરોધવાચક :

એકબીજાથી વિરુદ્ધ અર્થનાં કથનો આ ઉભયાન્વયીથી જોડાય છે.

હું આવ્યો પણ તમે ન મળ્યા.

ઇતાં, ઇતાંપણા, તોપણા, તેમ ઇતાં વગેરે આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૩) વિકલ્પવાચક :

બેમાંથી એકની પસંદગી કે વિકલ્પ સૂચવવા વપરાય છે.

તમે આ સાડી લો કે પેલી લો.

અથવા, વા, યા, કિંવા, કે, અગાર આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૪) અનુમાનવાચક :

અનુમાનરૂપ હકીકતનું કથન અને પાયારૂપ હકીકતનું કથન એ બંને પ્રકારનાં ઉભયાન્વયી વાક્યને જોડે છે.

તે લગ્નમાં ગયો હતો, તેથી કચેરીમાં આવી શક્યો નહીં.

ઉદા. તેથી, એટલે, માટે, એથી આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૫) પર્યાયવાચક :

વિસ્તારથી કે સ્પષ્ટતાથી કઠિન શબ્દોના પર્યાય સૂચવવા માટે વપરાય છે. સત્યાગ્રહ એટલે સત્ય માટે આગ્રહ.

અર્થાત્, એટલે કે, વગેરે આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૬) કારણવાચક :

કારણ સૂચવવાના અર્થમાં વપરાય છે.

હું લગ્નમાં ન ગયો, કારણ કે આમંત્રણ ન હતું.

(૭) શરતવાચક :

શરત અને સંબંધિત હકીકિતને જોડે તે “શરતવાચક” ઉભ્યાન્વયી કહેવાય છે.

તમે શરતોનું પાલન કરશો તો કામ આપવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે.

પુરુષાર્થ કરશો તો સફળ થશો.

(૮) દિષ્ટાંતવાચક :

હકીકિત અને દિષ્ટાંતને જોડે છે.

દા.ત., જેમ કે,

(૯) અવતરણવાચક :

ઉક્તિ કે વિચારને ઉદ્ઘૂત કરવા માટે વપરાય છે. જેમ કે,

ગાંધીજી કહેતા કે, “ખોટી જોડણી કરવી એ માતૃભાષાનો વધ કરવા બરાબર છે.”

૨.૨.૮. કેવળપ્રયોગી

મનની લાગણી કે ભાવને વ્યક્ત કરનારાં અને વાક્યથી સ્વતંત્ર રીતે છૂટા ઉદ્ગારરૂપે આવતાં પછો “કેવળપ્રયોગી” કહેવાય છે. તેના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) હર્ષવાચક : વાહ ! વાહ !
- (૨) આશ્રયવાચક : અહો ! હે !
- (૩) શોકવાચક : અરેરે ! હાય ! હાય !
- (૪) ધિક્કારવાચક : ધિક્કુ ! છદ્દ !
- (૫) ધન્યવાદવાચક : સરસ ! શાબાશ !
- (૬) સંબોધનવાચક : એય ! રે ! અલ્યા, એ, અલી, હે, ઓ
- (૭) આશિષવાચક : જ્ય જ્ય, ખમા, કલ્યાણ.
- (૮) કોધવાચક : ચૂપ, બસ, ખામોશ વગેરે.
- (૯) વિનયવાચક : જી.

૨.૨.૮. કિયાના પ્રયોગો

કિયાપદ એક બાજુ કર્તા સાથે તો બીજી બાજુ કર્મ સાથે સંબંધ રાખે છે. કિયાપદ અને વાક્યની એવી રૂચના થઈ શકે છે, જેમાં કર્તાની અથવા કર્મ અથવા કિયાપદની મુખ્યતા કે પ્રધાનતા હોય. આને કિયાનો પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

(ક) કર્તરિ પ્રયોગ :

જેમાં કિયાપદનો ઉપયોગ કર્તા સાથે સંબંધ રાખે છે ત્યારે, એટલે કે કર્તાની સક્રિયતા બતાવવામાં આવી હોય તે “કર્તરિ પ્રયોગ” કહેવાય છે. કર્તરિ પ્રયોગમાં -

- (૧) કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં જ રહે છે.
- (૨) કિયાપદ સકર્મક કે અકર્મક હોય છે.
- (૩) કિયાપદ કર્તા, જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણેનું પોતાનું રૂપ લે છે.

છોકરા મેદાનમાં રમતા હતા.

પંખી તાં ઊડતું હતું.

રમેશ નવલકથા લખે છે.

(ખ) કર્મણિ પ્રયોગ :

કિયાનો પ્રયોગ કર્મના સંબંધમાં હોય ત્યારે તે વાક્ય “કર્મણિ પ્રયોગ”માં કહેવાય છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં-

- (૧) કિયાપદ સકર્મક હોવું જોઈએ.
- (૨) કર્તા ત્રીજી, ચોથી અથવા પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે.
- (૩) કિયાપદ કર્મનાં જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણે પોતાનું રૂપ લે છે.

મેં નયનને કેસેટ આપી.

મિલનને મીઠાઈ ખાવી છે.

(ગ) ભાવે પ્રયોગ :

જ્યારે કિયાપદનો પ્રયોગ કિયાપદમાં રહેલા ભાવ સંબંધે થાય છે, ત્યારે તે ભાવે પ્રયોગ કહેવાય છે. ભાવે પ્રયોગમાં -

- (૧) કિયાપદ મોટે ભાગે અકર્મક હોય છે.
- (૨) અકર્મક હોય ત્યારે કર્તા ચોથી કે પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે.
- (૩) સકર્મક કિયાપદ હોય ત્યારે કર્તા ત્રીજી, ચોથી કે પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે.
- (૪) કિયાપદના ભાવનું નામ નાન્યતરજાતિ એકવચનનું હોય છે, તેથી કિયાપદ પણ નાન્યતરજાતિ એકવચનમાં હોય છે.

તેનાથી બોલાયું નહિ.

હંસાથી હસી પડાયું.

હું એનો ઈશારો સમજ્યો નહીં.

મગનને શહેરમાં ગમ્યું નહીં.

પ્રકરણ ૩ : સંધિ

જુદાજુદા વર્ણો (અક્ષરો) એકસાથે આવે ત્યારે એ વર્ણો આપોઆપ જોડાઈ જાય છે. એ જોડાઈ જવાની કિયાને સંધિ કહે છે.

સંધિ ગ્રંથ પ્રકારની છે : (૧) સ્વરસંધિ (૨) બંજનસંધિ અને (૩) વિસર્ગસંધિ.

સ્વરસંધિમાં જુદાજુદા સજાતીય કે વિજાતીય સ્વરો જોડાઈને તેની સંધિ થાય છે. બંજનસંધિમાં જુદાજુદા બંજનોની સંધિ થાય છે. વિસર્ગસંધિમાં વિસર્ગ પછી કોઈ સ્વર અથવા બંજન આવે ત્યારે તેની સંધિ થાય છે.

સજાતીય એટલે કે એક જ ઉચ્ચારસ્થાનમાંથી બોલાતા વર્ણો. વિજાતીય એટલે જુદાજુદાં ઉચ્ચારસ્થાનમાંથી બોલાતા વર્ણો.

સ્વરસંધિ

સજાતીય :

હૃસ્વ કે દીર્ઘ અ, ઈ, ઊ, ઋ પછી તેનો તે હૃસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર આવે તો બંનેને બદલે તેનો દીર્ઘ સ્વર થાય.

$$\text{અ} + \text{અ} = \text{આ} \quad \text{સ્થળ} + \text{અંતર} = \text{સ્થળાંતર}$$

$$\text{અ} + \text{આ} = \text{આ} \quad \text{જળ} + \text{આશય} = \text{જળાશય}$$

$$\text{આ} + \text{અ} = \text{આ} \quad \text{વિદ્યા} + \text{અભ્યાસ} = \text{વિદ્યાભ્યાસ}$$

$$\text{આ} + \text{આ} = \text{આ} \quad \text{વિદ્યા} + \text{આલય} = \text{વિદ્યાલય}$$

$$\text{ઈ} + \text{ઈ} = \text{ઈ} \quad \text{રવિ} + \text{ઈન્દ્ર} = \text{રવીન્દ્ર}$$

$$\text{ઈ} + \text{ઈ} = \text{ઈ} \quad \text{કવિ} + \text{ઈશ્વર} = \text{કવીશ્વર}$$

$$\text{ઈ} + \text{ઈ} = \text{ઈ} \quad \text{યોગી} + \text{ઈન્દ્ર} = \text{યોગીન્દ્ર}$$

ઈ + ઈ = ઈ	નારી + ઈશ્વર = નારીશ્વર
ઉ + ઊ = ઊ	ભાનુ + ઉદ્ય = ભાનૂદ્ય
ઉ + ઊ = ઊ	સિંધુ + ઊર્મિ = સિંધૂર્મિ
ઉ + ઊ = ઊ	વધુ + ઉલ્લાસ = વધૂલ્લાસ
ઉ + ઊ = ઊ	વધુ + ઊર્મિ = વધૂર્મિ

વિજ્ઞતીય :

અ કે આ પછી છુસ્વ કે દીર્ઘ ઈ, ઊ, ઋ આવે તો સામસામે આવેલા સ્વરો મળી જઈ પછીના સ્વરના ગુણ સ્વરૂપે મુકાય છે.

અ + ઈ = એ	દેવ + ઈન્દ્ર = દેવેન્દ્ર
અ + ઊ = ઓ	પરમ + ઊશ્વર = પરમેશ્વર
આ + ઈ = એ	મહા + ઈચ્છા = મહેચ્છા
આ + ઊ = ઓ	ઉમા + ઊશ = ઉમેશ
અ + ઊ = ઓ	ચંદ્ર + ઊદ્ય = ચંદ્રોદ્ય
અ + ઊ = ઓ	નવ + ઊઢા = નવોડા
આ + ઊ = ઓ	મહા + ઊદ્ય = મહોદ્ય
આ + ઊ = ઓ	મહા + ઊર્મિ = મહોર્મિ
અ + ઋ = અરૂ	રાજ + ઋષિ = રાજર્ષિ
આ + ઋ = અરૂ	મહા + ઋષિ = મહર્ષિ

“અ” કે “આ” પછી “એ” કે “ઔ” આવે તો બંને મળીને “એ” થાય છે.

અ + એ = ઐ વિશ + એકતા = વિશૈકતા

આ + એ = ઐ સદા + એવ = સદૈવ

આ + ઐ = ઔ પરમ + ઐશ્વર્ય = પરમૈશ્વર્ય

આ + ઐ = ઔ મહા + ઐશ્વર્ય = મહૈશ્વર્ય

“અ” કે “આ” પછી “ઓ” કે “ઔ” આવે તો બંને મળીને “ઓ” થાય છે.

અ + ઓ = ઔ ઉષ્ણા + ઓદન = ઉષ્ણોદન

અ + ઔ = ઔ વન + ઔષધિ = વનૌષધિ

આ + ઓ = ઔ ગંગા + ઓઘ = ગંગોઘ

આ + ઔ = ઔ મહા + ઔષધિ = મહૌષધિ

“અં” પછી વિજાતીય સ્વર આવે તો “અં” નો “રૂ” થાય છે.

પિતુ + આજા = પિત્રાજા

“થૃ” કે “થ્રી” પછી અ, આ, ઉ, ઊ, અં આવે તો નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે.

ઇ + અ = યૂ + અ પ્રતિ + અક્ષ = પ્રત્યક્ષ

ઇ + એ = યૂ + એ પ્રતિ + એક = પ્રત્યેક

ઇ + આ = યૂ + આ ઇતિ + આદિ = ઇત્યાદિ

ઇ + ઉ = યૂ + ઉ વિ + ઉત્પન્ન = વ્યુત્પન્ન

ઉ કે ઊ પછી વિજાતીય સ્વર આવે તો વૂ થાય છે.

ઉ + અ = વુ + અ

સુ + અથ = સ્વઅથ

ઉ + આ = વુ + આ

ગુરુ + આશા = ગુર્વાશા

વંજનસંધિ

બે વંજનો કે વંજન અને સ્વરનું જોડાણ થાય તેને વંજનસંધિ કહે છે.

(૧) પદને છેડે મૂલી પછી કોઈ વર્ગીય વંજન આવે તો મૂલીનો અનુસ્વાર થાય છે.

સમૂ + કટ્ટ = સંકટ્ટ

કિમૂ + ચિત્ત = કિંચિત્ત

(૨) પદને છેડે મૂલી અવર્ગીય વંજન આવે તો (યુ, રૂ, લૂ, વૂ, શૂ, ષૂ, સૂ, છૂ)નો અનુસ્વાર થાય છે.

સમૂ + વેદન = સંવેદન

સમૂ + યોગ = સંયોગ

(૩) પદને છેડે મૂલી સ્વર આવે તો તે સ્વર મૂની સાથે ભળી જાય છે.

સમૂ + ઈક્ષા = સમીક્ષા

સમૂ + ઐદ્ધ = સમૃદ્ધ

(૪) અનુનાસિક સિવાય કોઈ વર્ગીય વંજન પછી મૃદુ (ઘોષ) વંજન કે સ્વર આવે તો આગલા વંજનની જગ્યાએ તેના જ વર્ગનો ત્રીજો વંજન આવે છે.

સતૂ + બુદ્ધિ = સદ્ + બુદ્ધિ = સદબુદ્ધિ

ઘટૂ + આનન = ઘડાનન

ચિતૂ + આનંદ = ચિદાનંદ

(૫) રૂપાંતરિત થતા વંજનો

સ્કુ, ત્કુ = ષ્ટુ, ટ્ટુ

સ્કુ નો ષ. ત્કુ નો ટ્ટુ

સ્કુ, ત્કુ = શ્કુ, ચ્કુ

સ્કુ નો શ, ત્કુ નો ચ્કુ

સત્કુ + ચરિત્ર = સચ્ચરિત્ર

ઉત્કુ + ચાર = ઉચ્ચાર

નિશ્કુ + ચિંત = નિશ્ચિંત

નિશ્કુ + ચલ = નિશ્ચલ

(૬) ત્કુ થ્કુ દ્કુ ધ્કુ પછી જો “શ્કુ” આવે તો, ત્કુ થ, દ્કુ ધ્કુ નો “ચ” થાય છે અને “શ્કુ” નો “છ્કુ” થાય છે.

ઉદ્કુ + શાસ = ઉચ્છુશાસ

અધ્કુ + શેર = અચ્છેર

ઉદ્કુ + શૃંખલ = ઉચ્છૃંખલ

કુ, ખુ, ગુ, ધુ, ચુ, ઇં, ઝુ, ટુ, ડુ, ત્કુ, થ્કુ, દ્કુ, ધ્કુ, ન્કુ, પ્કુ, ફુ, બુ,
ભુ વંજન પછી અનુનાસિક આવે તો તેના વર્ગનો અનુનાસિક મુકાય છે.

ચિત્કુ + મય = ચિન્મય

(૭) ત્કુ વર્ગના વંજન પછી લુ આવે તો ત્કુ વર્ગના વંજનને બદલે લુ થાય છે.

તત્કુ + લીન = તહ્લીન

ઉત્કુ + લાસ = ઉહ્લાસ

ઉદ્કુ + લેખ = ઉહ્લેખ

(૮) “હુ” ની પહેલાં અનુનાસિક સિવાય ગમે તે વંજન આવે તો “હુ” નો
આગલા વંજનના વર્ગનો ચોથો વંજન થાય. જ્યારે આગલા વંજન
પોતાના વર્ગનો ત્રીજો વંજન બને છે.

ઉત્ત + હાર = ઉદ્ + ધાર = ઉદ્ધાર

પદ્ + હતિ = પદ + ધતિ = પદ્ધતિ

(૯) સુની પહેલાં અ કે આ સિવાયનો કોઈ પણ સ્વર આવે તો “સુ” નો “ષુ” થાય છે.

વિ + સમ = વિષમ

સુ + સુપ્ત = સુષુપ્ત

અભિ + સેક = અભિષેક

(૧૦) મા, રૂ કે ષુ પછી નું આવે તો નું નો ષું થાય છે.

નિરૂ + નય = નિર્ણય

કૃષુ + ના = કૃષ્ણા

મા + ન = માણા

વિસર્ગસંધિ

(૧) વિસર્ગ પહેલાં “અ” અને વિસર્ગની પછી ધોષ વંજન આવે તો વિસર્ગનો “ઉ” થાય છે. પછી આગલા સ્વરમાં ઉ મળતાં બંનેનો “ઓ” થાય છે.

મનઃ + રથ = મનોરથ

શિરઃ + મણિ = શિરોમણિ

મનઃ + હર = મનોહર

અધઃ + ગતિ = અધોગતિ

તેજસુ + વધ = તેજોવધ

દંદઃ + બદ્ધ = દંદોબદ્ધ

મનસુ + ભાવ = મનોભાવ

તપઃ + ધન = તપોધન

(૨) વિસર્ગની પૂર્વ ઈ, ઈ, ઉ, ઊ હોય અને વિસર્ગ પછી સ્વર કે મૃદુ વંજન આવે તો વિસર્ગનો “રૂ” થાય છે.

નિ: + ગમન = નિર્ગમન

નિ: + અર્થક = નિરર્થક

નિ: + ઉપયોગી = નિરુપયોગી

દુ: + ગતિ = દુર્ગતિ

(૩) વિસર્ગનો “રૂ” થયા પછી બીજો ‘રૂ’ આવે તો પહેલો “રૂ” ઊડી જાય છે અને તેના પહેલાં હુસ્વ હોય તો તે દીર્ઘ બને છે.

નિ: + રવ = નિરૂ + રવ = નીરવ

નિ: + રોગી = નિરૂ + રોગી = નીરોગી

નિ: + રજ = નિરૂ + રજ = નીરજ

નિ: + રસ = નિરૂ + રસ = નીરસ

(૪) વિસર્ગની પછી તૂ કે થૂ આવે તો વિર્સર્ગનો “સૂ” થાય છે.

નિ: + તેજ = નિસૂ + તેજ = નિસ્તેજ

નિ: + તલ = નિસૂ + તલ = નિસ્તલ

(૫) વિર્સર્ગ પછી “ચ” કે ‘છુ’ આવે તો વિસર્ગનો “શૂ” થાય છે.

નિ: + ચલ = નિશૂ + ચલ = નિશ્ચલ

નિ: + ચિંત = નિશૂ + ચિંત = નિશ્ચિંત

(૬) વિસર્ગની પહેલાં ઈ કે ઉ હોય અને વિસર્ગ પછી કુ ખ, પુ કે ઝુ આવે તો વિસર્ગનો “ધૂ” થાય છે.

નિસૂ + કામ = નિધૂ + કામ = નિષ્ઠામ

નિસૂ + પક્ષ = નિધૂ + પક્ષ = નિષ્પક્ષ

(૭) વિસર્ગની પછી શ, ષૂ કે સૂ આવે તો વિસર્ગ કાયમ રહે છે.

નિ: + શાસ = નિઃશાસ

નિ: + સ્વાર્થ = નિઃસ્વાર્થ

નિ: + શંક = નિઃશંક

(૮) “સૂ” કે “રૂ” પહેલાં અ આવે અને પછી કઠોર વંજન આવે તો “સૂ” કે “રૂ” નો વિસર્ગ થાય છે.

અંતરૂ + કરણ = અંતકરણ

પ્રાતરૂ + કાળ = પ્રાતકાળ

અધસૂ + પાત = અધપાત

પદના અંતે “ર” પછી મૃદુ વંજન કે સ્વર આવે તો “રૂ” કાયમ રહે છે.

પુનરૂ + જન્મ = પુનર્જન્મ

અંતરૂ + ગત = અંતર્ગત

અંતરૂ + યામી = અંતર્યામી

ખંડ ૩

શાષ્ટ્રવિચાર

પ્રકરણ ૧ : ગુજરાતી ભાષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં શબ્દરચના

પ્રકરણ ૨ : ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ

પ્રકરણ ૩ : હૃત્ક અને તદ્વિત પ્રત્યય

પ્રકરણ ૪ : સમાનાર્થી શબ્દો

પ્રકરણ ૫ : અનેકાર્થી શબ્દો

પ્રકરણ ૬ : વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પ્રકરણ ૭ : ઉચ્ચારસાભ્ય-અર્થભેદ

પ્રકરણ ૮ : શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

પ્રકરણ ૯ : રૂઢિમયોગો અને કહેવતો

પ્રકરણ ૧૦ : જોડણીના નિયમો

પ્રકરણ ૧૧ : વિરામચિહ્નો

પ્રકરણ ૧૨ : કેટલીક સામાન્ય ભૂલો

પ્રકરણ ૧ : ગુજરાતી ભાષાના પરિપ્રેક્ષયમાં શબ્દરચના

જીવનની જ્ઞાનચેતના પાંચ સંવેદના પર આધારિત છે : શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ. આ સંવેદનામાં શબ્દ મુજ્જ્ય છે. બાળકના જન્મની સાથોસાથ “શબ્દ”નો જન્મ થાય છે. જન્મ લેતાં જ બાળક રડવા માಡે છે. શબ્દ અને રસ બંને જીભમાં નિવાસ કરે છે. સૂચિનો આરંભ શબ્દતત્ત્વથી થયો છે. મહાભારતમાં પણ પરમેશ્વરનો “વાગાત્મા” તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે.

સંસારની ઘટનાઓ દેખીતી રીતે લુપ્ત થાય છે; પરંતુ શબ્દ રૂપમાં અમર બની જાય છે. આથી જ “શબ્દ”ને અક્ષરબ્રહ્મ કહ્યો છે. કવિ દંડીએ તો કહ્યું છે કે શબ્દ જ્યોતિનો પ્રકાશ ન હોત તો આ વિશ્વ અંધકારપૂર્ણ હોત.

શબ્દનો વિચાર કરતાં જ અર્થ અને ભાવનો વિચાર કરવો જ રહ્યો. કેમકે અર્થના આધારે આપણે શબ્દ સુધી પહોંચીએ છીએ અને શબ્દના ચિંતનથી આપણે અર્થની પ્રાપ્તિ કરીએ છીએ. સંપૂર્ણ સાહિત્ય અને સંગીતશાસ્ત્ર “શબ્દ”નો જ વિસ્તાર છે. ‘કુમારસંભવ’માં પાર્વતી અને શિવના સંબંધને કાલિદાસે વાણી અને અર્થના સંબંધ સાથે સરખાવ્યો છે. આમ, શબ્દ અને અર્થનો શાશ્વત સંબંધ સૂચિત થાય છે. અર્થ હંમેશાં છાયાની જેમ શબ્દની સાથે રહે છે. આથી જ અર્થયુક્ત અક્ષર કે અક્ષરોના સમુચ્ચયને શબ્દ કહી શકાય.

શબ્દ એટલે શું એ વિચારતાની સાથોસાથ શબ્દ કઈ રીતે નીપજ્યો તે જાણવું પણ એટલું જ રસપ્રદ છે. મનુષ્ય આદિમ અવસ્થામાં ઈશારા અને અવાજથી વાતો કરતો હતો. કમશઃ ચિત્રલિપિ અને ત્યાર પછી વ્યવસ્થિત મૂળાક્ષરો પર પહોંચ્યો અને તેણે અક્ષરો લિપિબદ્ધ કર્યા. મનુષ્યને અનેક અનુભવો થયા અને તદ્દૂસાર એણે સાધનો ઊભાં કર્યા. કુદરત અને અન્ય મનુષ્યો સાથે પરિચય કેળવવા અને એ વ્યક્ત કરવા એણે નવાનવા શબ્દો ઘડવા માંડ્યા. માણસનું ચિંતન વધતાં વિચાર-વિનિમય જરૂરી બન્યો અને ભાષા ખેડાતી ગઈ, સંસ્કૃતિ વિકસતી ગઈ.

ભાષાના શબ્દભંડોળ પરથી એની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢી શકાય. જંગલમાં વસતા વનવાસીની ભાષામાં માંડ હજાર શબ્દો હોય, કેમ કે એની જરૂરિયાતો ઓછી હોય અને એના જ્ઞાનનું ફલક સીમિત હોય. શહેર કે નગરમાં શબ્દભંડોળ વિશેષ

મોટું હોવાનું, કેમકે ત્યાં મનુષ્યે અનેક ક્ષેત્રે વિકાસ સાથ્યો છે. વિવિધ અભિવ્યક્તિ માટે વિવિધ શબ્દોની જરૂર પડે જ. કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાની સંસ્કૃતિનો ઉદ્ઘોષ કરવા માગે તો તે શબ્દો દ્વારા જ કરી શકે. રાષ્ટ્રની ભાષાના શબ્દો ઉચિત રહેશે તો રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ જીવિત રહેશે. “શબ્દ” ભાષાની ને “ભાષા” રાષ્ટ્રની પ્રાણ-ઉર્જા છે.

આજે લોક-બ્યવહારમાં આપણે જે શબ્દો વાપરીએ છીએ તે એટલા પ્રચલિત છે કે આપણા ધ્યાનમાં પણ આવતું નથી કે એમાંનો એકેએક શબ્દ કોઈએ કોઈ વખતે ઘડ્યો હતો. કાકાસાહેબ કાલેલકરે શબ્દ વિશે લખ્યું છે : “શબ્દનું જનકત્વ શોધવાની શી જરૂર ? માણસ દુઃખી થાય એટલે રડી પડે, ખુશ થાય એટલે હસવા માડે એ જેમ સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે, તેમજ ભીડ પેદા થાય એટલે માણસના મુખમાંથી નવાનવા શબ્દો નીકળી પડે છે. માણસને નવાનવા શબ્દો તૈયાર કરવાની હોંશ પણ હોય છે.”

ભौતિક વિજ્ઞાન ભૌતિક પદાર્થના જન્મનું નિશ્ચિત કારણ બતાવી શકે છે. પરંતુ શબ્દ-વિજ્ઞાન શબ્દના જન્મનું નિશ્ચિતકારણ બતાવી શકતું નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાન કહેશે કે હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન બેગાં થઈને પાણી બને છે. શબ્દ-વિજ્ઞાન કહે છે કે નારીજાતિમાં ભાવવાચક નામને અંતે “ઈ” ડ્રસ્વ આવે છે. દા.ત. અનુભૂતિ, અનુભૂતિ, પરંતુ “મંજરી” કે “એકમતી”માં દીર્ઘ છે. આમ, શબ્દની ચાલ કે ગતિનો કોઈ વરતારો કાઢી શકતો નથી.

આ શબ્દો માધ્યમની ગરજ સારે છે. વિચારોની આપ-લે થાય છે. કેમકે વિકિત અભિવ્યક્તિ ઝંખતી હોય છે. પોતે જે માનતો હોય, વિચારતો હોય, અનુભવતો હોય તેને તે અભિવ્યક્ત કરવા માગે છે અને શબ્દો તે અભિવ્યક્તિમાં સહાયરૂપ થાય છે. આમ તો નૃત્યની મુદ્રા, ચિત્રકારનાં ચિત્રો અભિવ્યક્તિનાં માધ્યમો છે; પરંતુ શબ્દનું માધ્યમ વધુ શક્તિશાળી છે. મુદ્રાશક્લાને લીધે શબ્દના માધ્યમ દ્વારા આપણા વિચારો વિશ્વભરમાં પ્રસરે છે. આજના આ વિજ્ઞાનયુગમાં દરરોજ નવીનવી શોધો થતી રહે છે અને આવાં ક્ષેત્રોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચલિત શબ્દો સ્વીકારવા પડે છે, કેમકે ત્યાં સમાન શબ્દોનું માધ્યમ ઉપયોગી નીવડે છે. શબ્દ યોજાય, દ્રઢ બને, સમાજ તેને સ્વીકારે ત્યારે જ તે કાયમી બની શબ્દકોશમાં સ્થાન પામે છે.

પ્રકરણ ૨ : ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દ-ભંડોળ

ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ તો અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્તરી આવી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપબ્રંશ, જૂની ગુજરાતી અને ગુજરાતી એ આજની ગુજરાતીની વિકાસયાત્રાનો કમ છે. અનેક તબક્કામાંથી પસાર થતાંથતાં આજની ગુજરાતી ભાષા ઘડાઈ છે. સ્વાભાવિક છે કે આ તમામ તબક્કાઓની અસર તેના પર હોય. વળી, તેવા શબ્દોનો વિશેષ પ્રભાવ રહ્યો હોય એ પણ એટલું જ વાસ્તવિક છે. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિબળોએ શબ્દ-ઘડતરમાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. મુસ્લિમ શાસકોના સમયમાં રાજભાષા ફારસી હોઈ અરબી-ફારસી ભાષાના શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ પામ્યા. મરાઠા શાસનમાં મરાઠી શબ્દોને સ્થાન મળ્યું. દીવ-દમણ જેવાં સ્થળોએ ફિરંગીઓ વસ્યા અને તેમના શબ્દો પણ સમાજે સ્વીકાર્યા. ત્યારબાદ અંગ્રેજોના શાસનકાળમાં અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ વધ્યું. ગુજરાતી પ્રજા વેપારી પ્રજા હોઈ વેપાર અર્થે આંકિકા, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશોના સંપર્કમાં આવી અને તેના શબ્દો લઈ આવી. ગુજરાતમાં બંગાળી, મરાઠી, તમિણ એમ ઘણા લોકો આવીને વસ્યા. તેથી તેમની ભાષાનો રંગ પણ આપણા શબ્દભંડોળમાં ઉમેરાયો. ભાષા પરિવર્તનક્ષમ છે, વહેતી સરતિા છે. જે ઝરણાં તેને મળે છે તે નદીમાં સમાઈ જાય છે. આમ, ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ભાષાના શબ્દો સ્થાન પામ્યા અને એનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ બનતું રહ્યું.

શબ્દોના ત્રણ પ્રકાર છે : મૂળરૂપે ચાલુ રહે તે તત્સમ. મૂળરૂપમાં પરિવર્તન પામી નવા રૂપે આવે તે તદ્દ્ભવ. જેનું મૂળ ન જરૂરું હોય તે દશ્ય. આ બધી ભાષાઓને કારણે ગુજરાતીમાં તત્સમ અને તદ્દ્ભવરૂપે શબ્દોની આયાત થઈ. ઉપરાંત સ્થાનિક રીતે લોકોમાં બોલાતા શબ્દો પણ “દેશ્ય” શબ્દો તરીકે ગુજરાતીમાં રહ્યા. અન્ય ભાષાના શબ્દો યથાતથરૂપે સ્વીકારાયા તે તત્સમ કહેવાયા, અને જે શબ્દો થોડાક ફેરફાર સાથે આવ્યા તે તદ્દ્ભવ કહેવાયા. થોડાંક ઉદાહરણ નીચે દર્શાવ્યાં છે :

તત્ત્વસમ : ધર્મ, વચન, કવિ, વૃક્ષ, શબ્દ, કળા, સૂત્ર, પત્ર, પેન, ટેબલ,
સ્ટેશન

તદ્દ્બન્ધ : ભાઈ, ગાંઠ, ખેતર, હળદર, દાક્તર, ઈજનેર, ફરમો, બાટલી

દૃષ્ટિ : ઈંટ, રોહું, કુંગર, વોંકળો, ઢોબરું

આ સિવાય અન્ય ભાષાઓમાંથી જે શબ્દો સ્વીકારાયા તેનાં પણ
થોડાંકઉદાહરણો નીચે દર્શાવ્યાં છે :

ફારસી : જિલ્લો, મુક્કદમો, કારકુન, કિલ્લો, દસ્તાવેજ, ખર્ચ, સરબાજ,
સરનામું

અરબી : તાલીમ, દર્શનર, નુકસાન, કરાર, તારીખ, સાહેબ, હવા

પોર્ટ્રેગીજ : પલટણ, તમાકુ, મેજ, બટાટા, પાયરી, પગાર

તુર્કી : કાબૂલ, કુંચી, તોપ, જાજમ

અંગ્રેજ : ઓફિસ, સ્ટેશન, બેંક, ઓફિસર, ટ્રૂથ-પેસ્ટ, ટેક્સી, હોસ્ટેલ,
હોસ્પિટલ, મ્યુનિસિપાલિટી

મરાಠી : વાટાઘાટ, નિદાન, તાબડતોબ, નિમણૂક

કન્નಡ : એલચી, હાઉસ, કાલવવું, કંડારવું

બંગાળી : મહારાય, શિલ્પ, દીદી

ହିନ୍ଦୀ : અપનાવવું, શહીદ, બોજો, બહાર, જોબન, બતી, બડભાગી,
બુଝો

શબ્દોની રચના બાબતમાં વિચારતી વખતે અંગ્રેજના ગુજરાતી પર્યાયો
વિશેષ ધ્યાન માગી લે છે. અંગ્રેજોએ આપણા પર અઢી સૈકા સુધી રાજ્ય કર્યું.
અંગ્રેજ ભાષા બોધભાષા બની. વહીવટમાં તેમ જ અનેક ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજ જ
પ્રભુત્વ રહ્યું. આજે પણ આપણે એના પ્રભુત્વમાંથી મુક્ત થયા નથી. આજાદીના
જુવાણમાં માતૃભાષાને મહત્વ અપાવાને કારણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજના
ગુજરાતી પર્યાયો ઘડાવા માંક્યા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગાંધીજીના આગ્રહથી આ

કામ ઉપાડી લીવું અને ત્યાર પછી વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં આજ રીતે ગુજરાતી પારિભૂતિક શબ્દસંગ્રહો તૈયાર થયા. આ શબ્દો બનાવવામાં ક્યારે પૌરાણિક સાહિત્યનો આશ્રય લીધો. તો ક્યારેક એનો યથાર્થ પર્યાય યોજ્યો, તો ક્યારેક એ શબ્દો અપનાવી લઈને તેનું ગુજરાતીકરણ કરાયું. દા.ત. casting vote માટે “તુલસીપત્ર”, Tug of war માટે “ગજગ્રાહ” શબ્દો પ્રયોજયા. તેની પાછળ પૌરાણિક કથાઓએ પણ ભાગ ભજવ્યો, તો “રેડિયો” માટે “નભોવાણી” ને “ટી.વી.” માટે દૂરદર્શન શબ્દ યોજવામાં આવ્યા. પરંતુ લોકોએ તે ન સ્વીકારતાં “રેડિયો” કે ટી.વી. શબ્દ જ પ્રયલિત બન્યા. સિનેમા માટે “ચલચિત્ર” કે “રૂપવાણી” શબ્દ પ્રયોજયા. ટેલિફોન માટે “સુનબોલ” શબ્દ યોજયો, પરંતુ તે શબ્દ રૂઢ ન બનતાં અંગ્રેજ શબ્દ જ સ્વીકૃત રહ્યો. ક્યારેક ગુજરાતીના અતિ આગ્રહને કારણે ભદ્રભદ્રીય શબ્દો પણ યોજયા, જે સામાન્ય લોકો તો કદાચ સમજી પણ ન શકે. આજે કેટલાક અંગ્રેજ શબ્દો ગ્રામજનતામાં પણ એટલા રૂઢ થઈ ગયા છે કે હવે તેનો દેશનિકાલ કરવો ખૂબ મુશ્કેલ છે. દા.ત. ટેકનોલોજી, સાઇકલ, કાર, હોસ્પિટલ, ઓફિસ. અંગ્રેજ ભાષાને અન્ય ભાષાના શબ્દોનો છોછ નથી. દુનિયાભરની ભાષાઓમાંથી શબ્દો અપનાવી અંગ્રેજ સમૃદ્ધ બની છે.

આજે વિજ્ઞાનક્ષેત્રે આશ્ર્યજનક શોધો થતી રહે છે. આજની શોધ કાલે જૂની બની જાય એટલી હદે વિકાસ થતો રહ્યો છે. પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર વિજ્ઞાનના સ્વીકૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં પણ અપનાવી લેવાયા છે. દા.ત. રડાર, રોકેટ, એટમ, પ્રોટોન, બેરોમીટર વગેરે. ક્યારેક તેના પર્યાય પણ પ્રયોજય છે. દા.ત. “સ્પેસ” માટે “અવકાશ” અને “એટમ” માટે “અણુ.”

આમ છતાં, “જે દેશની જેવી પ્રાકૃતિક સ્થિતિ, જલવાયુ અને સંસ્કૃતિ હોય, તદનુસાર એ દેશના નિવાસીઓના ભાવ-વિચાર બને.” તે ભાવો અને વિચારોને વાણીનું રૂપ આપવા માટે શબ્દોનો જન્મ થાય છે. આમ દેશની સંસ્કૃતિ, સાચા અર્થમાં એ દેશની ભાષાના માધ્યમથી વક્ત થઈ શકે છે.

ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ કવિતા ભારતની જ ભાષામાં લખી શકાય. કોઈપણ કવિ પોતાની માતૃભાષાથી અતિરિક્ત બીજી ભાષામાં ઓજસ્યુક્ત કે સંગીતપૂર્ણ કાવ્ય નહીં રચી શકે.

દા.ત. યજ્ઞ, હવન વગેરે આપણી સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા શબ્દોનું અંગ્રેજ નહીં મળી શકે. “રસ” શબ્દ માટે અંગ્રેજમાં કોઈ શબ્દ નથી. “pleasure” “શબ્દ” “આનંદ”નો પર્યાય બની શકે, “રસ”નો નહીં.

આખરે તો ભાષાનું શબ્દભંડોળ તે ભાષા બોલનાર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રતીક છે. પોતાની ભાષાનું સ્વત્વ જાળવીને અન્ય ભાષાઓના આદાન-પ્રદાન દ્વારા શબ્દ-સમૃદ્ધિ વધારી શકાય. છેલ્લે તો નર્મકોશમાં ૧૮૮૭માં નર્મદે જે કહ્યું, “ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનાં કાળકાળનાં રૂપાંતર જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભાષા ઉત્તરોત્તર સુધરતી આવી છે. હમણાંની ભાષામાં કેટલાક શબ્દો એવા છે જે પોતાની છેલ્લી ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવી રહ્યા છે અને કેટલાક રૂડો સંસ્કાર પામતા જાય છે. આ શબ્દરૂપાંતર શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એ કહેવું યોગ્ય નથી. કાળ પરત્વે ઓછુંવધતું સુંદર છે એમ જાણવું યથાર્થ છે.” તે આજે પણ કહી શકાય.

અમૃત ભાવને મૂર્તરૂપ આપનાર શબ્દની શક્તિ માટે વિશેષ તો શું કહેવું? શબ્દો તો મનુષ્યનું સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે.

પ્રકરણ ૩ : કૃત અને તદ્દિત પ્રત્યા

આપણે જોયું તેમ સંસ્કૃત તેમજ અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સમાન ભાવ કે અર્થવાળા શબ્દોની સહાયથી શબ્દો રચી શબ્દસંપત્તિ વધારવામાં આવી રહી છે. નવી શબ્દરચનાની આ પ્રક્રિયા આજના યુગમાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. એમાં પૂર્વગો તથા ઉપસર્ગોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.

શબ્દ-ઘડતર વખતે આગળ કે પાછળ પ્રત્યા લગાડાય છે. આવ વખતે આગળ લગાડાતા પ્રત્યા-પૂર્વપ્રત્યા- ‘પૂર્વગ’ તરીકે ઓળખાય છે. એમાં પણ સંસ્કૃતના જે પૂર્વ-પ્રત્યયો લગાડાય છે તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે અને બાકીના માત્ર પૂર્વગ નામથી ઓળખાય છે.

ઉપસર્ગ અથવા પૂર્વગ લગાડીને થતા શબ્દના અર્થમાં જ નહીં એના રૂપમાં પણ નાવીન્ય લાવી શકીએ છીએ.

દા.ત. ઉપ : ઉપનગર, ઉપસચિવ વગેરે. અલબત્ત, ઉપસર્ગ કે પ્રત્યયનો સ્વતંત્ર અર્થ મોટેભાગે હોતો નથી. તે કોઈ મૂળ શબ્દની સાથે જોડાઈને જ અર્થબોધ કરાવવામાં સહાયક નીવડે છે.

સંસ્કૃત ઉપસર્ગ :

નવો શબ્દ બનાવવાના આશયથી કોઈ શબ્દની પૂર્વ મુકાતો પ્રત્યય (શબ્દાંશ કે વર્ણસમૂહ) ઉપસર્ગ કહેવાય છે. જરૂર પડે એકથી વધારે ઉપસર્ગ જોડીને પણ શબ્દ બનાવી શકાય છે. સંસ્કૃતમાં એમની સંખ્યા નિશ્ચિત છે.

આ પૂર્વ પ્રત્યયો મૂળ સંસ્કૃત ભાષાના છે અને સંસ્કૃતમાં એ ઉપસર્ગ નામથી ઓળખાય છે તેથી ગુજરાતીમાં પણ તેમનું ઉપસર્ગ નામ ચાલુ રહ્યું છે.

આ ઉપસર્ગો અનેક અર્થવાળા હોય છે. તે ધાતુની આગળ આવી ધાતુનો અર્થ ફેરવે છે, વધારે છે અથવા ધાતુને અનુસરે છે.

ગુજરાતીમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત શબ્દોના ઉપસર્ગો નીચે પ્રમાણે છે :

પ્ર, પરા, અપ, સમ્, અનુ, અવ, નિસ-નિર્દ્દુસ્-દૂર્દ્વિ, આ, નિ, અધિ,
અપિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ અને ઉપ

૧. અતિ (અધિક) : અતિશય, અતિજ્ઞાન, અતિચાર
૨. અધિ (ઉપર) : અધિકારી, અધિસૂચના, અધિનિયમ, અધિપતિ, અધ્યક્ષ, અધિવેશન
૩. અભિ (ની તરફ...ના સંબંધમાં, ને વિશે) : અભિનવ, અભિમાન, અભિરુચિ, અભિજ્ઞાન, અભિપ્રેત
૪. અનુ (પાછળ, વારંવાર) : અનુક્રમ, અનુમાન, અનુસંધાન, અનુરૂપ
૫. અપ (હીન, ખરાબ) : અપમાન, અપયશ, અપશુક્ન, અપશાદ
૬. અવ (નીચે, હીન, અંદર) : અવગુણ, અવતાર, અવસાન, અવગમન (નીચે જવું-આડવું), અવજ્ઞા
૭. ઉત્ત (ઉપર, ઊંચું, શ્રેષ્ઠ) : ઉત્કંઠા, ઉદ્યમ, ઉલ્લેખ, ઉડુયન
૮. ઉપ (નાનુ, ગૌણ, નજીક) : ઉપકુલપતિ, ઉપકારક, ઉપાસના
૯. દુર્દ-દુસ્રૂ (ખોટું, દુષ્ટ, મુશ્કેલ) : દુરાચાર, દુર્જન, દુર્જાળ, દુઃસહ , દુષ્ટાઘ
૧૦. નિ (નીચે, માં) : નિયમ, નિરોધ, નિવેદન, નિયોગ, નિયંત્રણ
૧૧. નિસ્ર., નિરૂ (બહાર, રહિત, વિના) : નિર્ગમન, નિઃસરણ, નિર્લજ્જ, નિર્દ્દય, નિરંકુશ
૧૨. પરા (વિપરીત, સામે) : પરાભવ, પરાવર્તન, પરાશ્રયી
૧૩. પરિ (ચારેબાજુ, વધુ) : પરિમિતિ, પરિવાર, પરિણીત
૧૪. પ્ર (અધિક, આગળ, આગલો-પાછલો, વંશવેલો) : પ્રકાશ, પ્રભ્યાત, પ્રવક્તા, પ્રભાવ, પ્રસ્થાન, પ્રવેશ, પ્રપૌત્ર
૧૫. પ્રતિ (વિરુદ્ધ, તરફ, દરેક) : પ્રતિક્ષિયા, પ્રાધ્યાપક, પ્રતિરક્ષા, પ્રતિકૂળ, પ્રતિબંધ
૧૬. વિ (વિરુદ્ધ વિશેષ) : વિવશ, વિકમ, વિસંવાદ, વિસંગતિ
૧૭. સમૂ (સારુ, સાથે મળીને) : સંગીત, સંચય, સંમેલન
૧૮. સુ (સુંદર) : સુગંધ, સુરુચિ, સુશીલ
૧૯. આ (અમુક હદ સુધી) : આરોહ, આકંઠ, આસન્ન, આચરણ
૨૦. અપિ (ઉપર) અપિધાન

(ક) પૂર્વગ

શબ્દની પૂર્વ લાગતા પ્રત્યય પૂર્વગ છે.

અ (અભાવ, નિષેધ) : અસત્ય, અવ્યવહારુ, અરાજકતા

અન્ય (નિષેધ, અભાવ) : અનપેક્ષિત, અનાચાર, અનથ

ક, કુ (ખરાબ, ખોટું) : કપૂત, કુદાણ, કુપાત્ર.

અલમ્બ (શોભા) : અલંકાર

અન્તસ્તુ (અંદર) : અંતદાણ, અંતકરણ અંતઃપુર

બહિસ્તુ (બહાર) : બહિજ્ઞાર

આવિસ્તુ (ખુલ્લું) : આવિજ્ઞાર

પ્રાદુસ્તુ (પ્રગટ) : પ્રાદુર્ભાવ

તિરસ્તુ (અભાવ) : તિરસ્કાર

શ્રતુ (વિશ્વાસપૂર્ક) : શ્રદ્ધા

અમા (સાથે) : અમાત્ય, અમાવાસ્યા

ઈતિ (આ પ્રમાણે) : ઈતિહાસ

ચિરમ્બ (લાંબું) : ચિરંજવી

પશ્ચાત્ (પાછળથી) : પશ્ચાતાપ

પુરસ્ક (પહેલાં) : પુરોગામી, પુરોહિત

પુરા (અગાઉ) : પુરાવૃત્ત

પૃથ્વી (અલગ) : પૃથ્વીકરણ

સ્વયમ્ (જાતે) : સ્વયંવર

અધસ્તુ (નીચે) : અધઃપતન

પુનર્ (ફરી) : પુનર્વિવાહ

આ ઉપરાંત કેટલાક સ્વતંત્ર શબ્દો સમાસના પૂર્વ-પદ તરીકે આવી પૂર્વગનું કામ કરે છે. જેમ કે, ‘દિવા’ ઉપરથી ‘દિવાકર’, ‘સાયમુ’ ઉપરથી ‘સાયંકાળ’, ‘શમ્ભુ’ ઉપરથી ‘શંકર’, ‘નમસ્કુ’ ઉપરથી ‘નમસ્કાર’, ‘ધિકુ’ ઉપરથી ‘ધિક્કાર’

અન્ય ભાષાના પૂર્વપ્રત્યયો

અરબી-ફારસી જેવી ભાષામાંથી ઉત્તરી આવેલા પૂર્વગો નીચે પ્રમાણે છે :

અલ (નિશ્ચિત)	: અલબત્ત, અલવિદા
કમ (થોડું, હીણું)	: કમજોર, કમબાખ્ત
ખુશ (સારું)	: ખુશનુમા, ખુશનસીબ
ગેર (અભાવ)	: ગેરકાયદેસર, ગેરહાજર
દર (મા)	: દરકાર, દરમિયાન
ના (નહીં, અભાવ)	: નાખુશ, નાચીજ, નામર્દ
બર (ઉપર)	: બરદાસ્ત
બદ (ખોટું)	: બદતમીજ, બદનામ
બા (સાથે, થી)	: બાકાયદા, બાવજૂદ, બાહોશ
બે (વિના, રહિત)	: લાવારિસ, લાપતા
સર (મુખ્ય)	: સરકાર, સરપંચ, સરનામું
હમ (સાથે)	: હમસાથી, હમરાહી, હમસ્કર
હર (પ્રત્યેક)	: હરકોઈ, હરરોજ

(ખ) પ્રત્યય

શબ્દોમાં પાછળ લાગેલા પ્રત્યયો બે પ્રકારના છે :

કૃતુ અને તદ્વિત : ધાતુને (એટલે કે કિયાપદના મૂળ રૂપને) લાગતા પ્રત્યયો “કૃતુ” નામથી અને સંજ્ઞા, વિશેષજ્ઞ, સર્વનામને લાગતા પ્રત્યયો “તદ્વિત” નામથી ઓળખાય છે.

ઉદાહરણો નીચે દર્શાવ્યાં છે :

(૧) કાર : કર્તાનો બોધ થાય છે. ચિત્રકાર, કથાકાર, કલાકાર

(૨) ઈમા : ગરિમા તા : ઉદારતા

અ : ગૌરવ ત્ય : સુત્ય

ત્વ : મહત્વ વ્ય : કર્તવ્ય

ય : ગ્રાભ્ય

(૩) ગુણવાચક પ્રત્યય :

ઈક, ઈક, ઈમ, ઈલ, ઈ, ઈન, નિષ, મય, માન, ર, લ, ણ, વાઈ, વાન, વી, સ્થ, ભીરુ, ઈય, વત વગેરે ગુણવાચક પ્રત્યયો છે.

(૪) સંબંધવાચક પ્રત્યય :

ઈક - સામાજિક

(૫) સમુદ્દરબોધક પ્રત્યય :

ક - પંચક, સપ્તક

(૬) સ્થાનબોધક પ્રત્યય :

શાળા - પાઠશાળા, ધર્મશાળા

(૭) કિયાવિશેષજ્ઞ બોધક પ્રત્યય :

ત : સંભવતઃ, વિશેષતઃ

(૮) અપ્રત્યયવાચક પ્રત્યય :

પુત્ર, વંશજ, અનુયાયી વગેરેનો બોધ થાય છે.

અ, આ, ઈ, એ, ઊ, ઔ

માનવ, કૌરવ, વૈષ્ણવ, જાનકી, રાહેય, સૌરાષ્ટ્રી

(૯) કૃત પ્રત્યય : કિયાવાચક ધાતુની પાછળ લાગે છે.

(૧) અક - આક - ચાલક, ઈ-કામી

અલ- અડિયલ, ઉ-ઉડાઉ, ઈકા-નાયિકા, ઐયા-ચરવૈયા

હાર- પાલનહાર

(૨) લું : ભણોલું, ભાવેલું

ણી : ચટણી, બાંધણી

ઉ : ઓઢણું, પાથરણું

(૩) કરણવાચક :

જેનાથી કોઈ કામના સાધનનો બોધ થાય છે.

ઓ-જૂલો

ત્ર-ગોત્ર

ઉ-જાડુ

ણી-ચાળણી, સાવરણી

(૪) ભાવવાચક :

કિયાના ભાવનો બોધ કરાવે છે.

અ-જનક

આઈ-કમાઈ

અક-બેઠક

આપ-વિલાપ

અન-ગાયન

આવ-બચાવ

અના-તુલના

આવટ-બનાવટ

આ-ગ્રથા

તિ-નીતિ

(૫) વિશેષજ્ઞવાદી પ્રત્યય :

અનીય-પૂજનીય

તત્ય-સાતત્ય

આમણું-ડરામણું

માન-યજમાન

ત-વ્યક્ત

ય-પૂજ્ય

ઈત-લિખિત

સાર-મિલનસાર

(૬) કિયાવાચક પ્રત્યય :

કિયા થવાનો ભાવ પ્રગટ કરે છે.

તાં-રમતાં રમતાં

ઉ-લઘું, વાંચું.

પ્રકરણ ૪ : સમાનાર્�ી શબ્દો

અભિલ	: આખું, બધું, સળંગ, સઘણું, સમગ્ર, સકલ, નિભિલ, સર્વ,
	નિઃશેષ, પૂરું, અખંડ
અતિન	: અનલ, આગ, ટેવતા, પાવક, હુતાશન, વૈશ્વાનર
અચલ	: દઢ, સ્થિર, અવિકારી
અચાનક	: એકાએક, ઓચિંતું, સફાળું, અક્ષમાત
અદ્ભુત	: અલૌકિક, આશ્ર્યકારક, અજાયબ, નવાઈભર્યુ
અતિથિ	: અભ્યાગત, પરોણો, મહેમાન
અમૃત	: અમી, પીયુષ, સુધા
અનન્ય	: અનેરું, અદ્વિતીય, અસાધાણ, અજોડ, બેનમૂન, અભૂતપૂર્વ
અનાદર	: તિરસ્કાર, અવહેલના, અવક્ષા, અવમાનના, પરિભવ,
	પરાભવ, તુચ્છકાર, ધિક્કાર
અનુપમ	: અનોખું, અદ્વિતીય, અપૂર્વ, અતુલ
અનિલ	: પવન, વાયુ, માતરિશા, સમીર, સમીરણ, મરુત, વાત
અનુકૂળ	: બંધબેસતું, ફાવતું, માફક, રુચતું સગવડભર્યુ
અનોખું	: વિલક્ષણ, અપૂર્વ
અપમાન	: અનાદર, અવમાનના, અવહેલના, ઉપેક્ષા, તિરસ્કાર
અભિમાન	: ગર્વ, અહંકાર, અહીમું, દર્પ, ધમંડ
અભૂતપૂર્વ	: અનન્ય, અજોડ, અદ્વિતીય, બેનમૂન
અરજ	: વિનંતી, વિજ્ઞાપન, અરજુ, વિનવળી, અનુનય
અવાર્ચીન	: આધુનિક
અદ્ય	: કુલ્લક, સહેજ, જરાક, નજીવું, થોડું

અવાજ	: સાદ, શોર, ધોંઘાટ, ધનિ, નાદ, સ્વર
અસુર	: રાક્ષસ, દૈત્ય, દાનવ, નિશાચર
આશા	: ઈચ્છા, કામના, અભિલાષા, મનોરથ, સ્પૃહા, અપેક્ષા
આકાશ	: નભ, અંબર, ગગન, વ્યોમ, આસમાન, આભ, અંતરિક્ષ
આનંદ	: હર્ષ, આમોદ, ઉલ્લાસ, આહૂલાદ, પ્રમોદ, ઉમંગ, ખુશી, હરખ, હોંશ
આભૂષણ	: આભરણ, અલંકાર, ઘરેણું
આદેખન	: લેખન, નિરૂપણ, ચિત્રણ
આસપાસ	: ચો પાસ, આજુ બાજુ
આળ	: તહેમત, આક્ષેપ
આંખ	: નેત્ર, નેણ, નયન, ચક્ષુ, લોચન, અક્ષિ
ઈચ્છા	: કામના, સ્પૃહા, આકાંક્ષા, એષણા, અભિલાષા
ઇન્કાર	: નામંજૂરી, અસ્વીકાર, મના, નિષેધ, પ્રતિબંધ
ઇશ્વર	: ગ્રભુ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, હરિ, વિભુ
ઉપકાર	: આભાર, અહેસાન, કૃતજ્ઞતા, ઉપકૃતિ, પાડ
ઉર	: હૃદય, દિલ, હૈયું, અંત:કરણ
ઉન્નતિ	: વિકાસ, ઉત્કર્ષ, અભ્યુદય, ચડતી, ઉત્થાન, પ્રગતિ
ઉપવન	: ઉદ્યાન, વાટિકા, બાગ, બગીચો
ઉપજ	: આવક, મળતર, નફો, પેઢાશ, નીપજ, ઉત્પન્ન
ઓષ્ઠ	: દવા, ઓસડ
કુમળ	: પંકજ, નીરજ, અરવિંદ, ઉત્પલ, રાજ્ઞિવ, પંજ, નલિન
કંજિયો	: ઝઘડો, કંકાસ, તકરાર, ટંટો
કાપડ	: વસ્ત્ર, અંબર, વસન, દુકૂલ, ચીર

કિરણ	: રશ્મિ, અંશુ, મયૂખ, મરીચિ, કર
કાળજી	: ચીવટ, તકેદારી, સાવચેતી, સંભાળ
કાળું	: કૃષ્ણા, અસિત, શ્યામ, શ્યામલ, શામળું
કામદેવ	: મદન, મન્મથ, કંદ્રપ, અનંગ, રતિપતિ
કામદાર	: મજૂર, શ્રમજીવી, શ્રમિક
કાવ્ય	: કવિતા, પદબંધ, પદ
કુદરતી	: સહજ, સ્વાભાવિક, પ્રાકૃતિક, નૈસર્જિક
કોમળ	: મૃદુ, સુકુમાર, મસૂશ, મુલાયમ, નાજુક, કુમળું
કૌશલ	: દક્ષતા, પટુતા, પ્રાવીષ્ય, ચતુરાઈ, નિપુણતા
કર્મ	: કરમ, કામ, કાર્ય
કોષ	: કોપ, રોષ, ગુસ્સો, આકોશ, અમર્ષ
કોયલ	: કોકિલ, કોકિલા, પિક, વનપ્રિય, પરભૂતા
કૃપા	: અનુગ્રહ, અનુકૂળપા, કરુણા, દયા, મહેરબાની
ક્ષણ	: ઘડી, પળ
શ્વેત	: સફેદ, ધોળું, ધવલ, શુક્લ
ગિરિ	: પર્વત, પછાડ, અદ્રિ
ગણપતિ	: ગજાનન, વિનાયક, ગૌરીસુત, એકદંત, લંબોદર, ગણેશ, ગણનાયક
ગૃહ	: ભુવન, સદન, નિકેતન, સભ, આવાસ
ગરીબ	: દીન, નિર્ધન, રંક, દરિદ્ર, કંગાલ, અકિંચન
ગર્દલ	: ગધેડો, ખર, વૈશાખનંદન
ઘર	: ગૃહ, સદન, ભવન, આગાર, નિકેતન, સભ, નિલય, આલય, મકાન, રહેઠાડા, નિવાસ, નિવાસસ્થાન, રહેણાક

ધી	: ધૂત, હવિ, સર્પિ
ધોડો	: અશ્વ, વાળ, તુરેગ, હય, સૈન્ધવ
ચતુર	: ચાલાક, દક્ષ, પટુ, કુશળ, નિપુણ
ચાકર	: નોકર, સેવક, પરિચર, કિંકર
ચિંતન	: મનન, અભ્યાસ, અનુશીલન
ચંદ્ર	: ઈન્દ્ર, સુધાકર, શશી, મયંક, વિધુ, છિમાંશુ, નિશાકર
ચાંદની	: ચંદ્રિકા, કૌમુદી, જ્યોત્સ્ના, ચંદ્રપ્રભા
જગત	: દુનિયા, વિશ્વ, સંસાર, ભુવન, સૃષ્ટિ, આલમ, જહાન
જુહાર	: પ્રાણામ, નમસ્કાર, સલામ
જંગલ	: અરણ્ય, કાનન, વન, વિપિન
જિજ્ઞાસા	: કૌતુક, કુતૂહલ, ઉત્કંઠા, ઈંતેજારી
જીવન	: જિંદગી, આયુષ્ય, આયખું
જીબ	: જિહ્વા, રસના, રસેન્દ્રિય
જિંદગી	: આયુષ્ય, આયખું, આવરદા, જીવન, જીવિતકાળ
જુસ્સો	: જોસ, જોમ, બળ, ઉમંગ, તાકાત
જૂનું	: પુરાણું, પ્રાચીન, પુરાતન, ચિરંતન, જીર્ણ, જર્જરિત
જાડ	: તડુ, વૃક્ષ, પાદ્ય, તરુવર, દુમ
ટોચ	: શિખર, મથાળું
ડરપોક	: બીકણા, કાયર, ભીરુ
ઢોર	: જનાવર, જાનવર, પશુ, પ્રાણી
તળાવ	: સર, સરોવર, કાસાર, તડાગ
તેજ	: તેજસ્, પ્રકાશ, ધૂતિ

તલવાર	: તેગ, અસિ, ખડગ, સમશેર, કૃપાણ
તણખલું	: તરણું, તૃષ્ણ
તીર	: બાણ, શર, સાયક, ઈષુ, શિલિમુખ
તિમિર	: અંધકાર
દાસ	: નોકર, ચાકર, કિંકર, અનુચર, સેવક, પરિચારક
દિવસ	: દિન, વાસર, અહ, અહન, દી, દહાડો
દરિયો	: સાગર, સમુદ્ર, ઉદધિ, મહેરામણ, સિંધુ, રત્નાકર, અંભોધિ
દુઃખ	: વેદના, પીડા, વ્યથા, સંતાપ, યાતના, આપત્તિ, અડચણ
દીવો	: દીપક, દીપ
દેહ	: શરીર, કાયા, વપુ, ગાત્ર, તન
દુઃખ	: નીચ, અધમ, પામર, કુટિલ, ધૂર્ત
દ્રવ્ય	: ધન, દોલત, સંપત્તિ, વિત્ત, અર્થ
દુઃમન	: શત્રુ, અરિ, રિપુ, વેરી
દેવું	: લેણું, કરજ, ઋષા
ધ્યેય	: ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય, હેતુ, પ્રયોજન, આશય
ધરતી	: પૃથ્વી, ધરા, ભૂમિ, વસુધા, અવનિ, ધરણી, વસુધરા
ધજા	: ધજ, પતાકા, કેતુ, ઝંડો
નદી	: સરિતા, નિર્જરિણી, તરંગિણી, ઓતસ્વિની, આપગા, ધુનિ, તટિની
નારી	: સ્ત્રી, વનિતા, કામિની, ભામિની, વામા, મહિલા, અબળા
નિર્બધ	: નીડર, અભય
નવું	: નવીન, નૂતન, નવલું, અભિનવ
નિકટ	: પાસે, નજીક, સમીપ

નિદ્રા	: ઊંઘ, નીંદ, નીંદર
નસીબ	: ભાગ્ય, કિસ્મત, તકદીર, પ્રારબ્ધ
નુકસાન	: ખોટ, ગેરલાભ, ઘટ, હાનિ, ગેરફાયદો
નૌકા	: નાવ, હોડી, તરી, જળયાન
નગારું	: નોબત, ઢોલ, ઢોલક
પતાવટ	: પતવણી, સમાધાન, સમજૂતિ, મનમેળ, સુલેહ, સંધિ
પત્ની	: ભાર્યા, અર્ધાગના, વલ્લભા, વધૂ, જાયા, ગૃહિણી, વામા
પતિ	: સ્વામી, ભર્તા, વલ્લભ, નાથ, સાંઈ, કંથ, ભરથાર, ધણી
પરાક્રમ	: શૌર્ય, બહાદુરી, શૂરાતન, વીરતા, વિકમ
પવિત્ર	: પનોતું, પાવન, શુચિ, શુદ્ધ
પવન	: વાયુ, અનિલ, સમીર, મરૂત, હવા
પંક્તિ	: લીટી, હાર, રેખા
પંખી	: પક્ષી, શરૂંત, દ્વિજ, વિહંગ, ખગ, અંડજ
પંડિત	: વિદ્વાન, કોવિદ, પ્રાજ્ઞ, વિચક્ષણ, નિપુણ, મનીષી, ચતુર, બુદ્ધિમાન
પત્ર	: ચિઠ્પી, કાગળ
પાણી	: ઉદ્ક, પય, અંબુ, સલિલ, વારિ, જલ, નીર, તોય, ભૂજવન, જળ
પ્રજા	: જનતા, લોકો
પરોઢ	: પ્રભાત, સવાર, પો, મળસરું
પિતા	: જનક, તાત, આપા, જન્મદાતા
પાથેય	: ભાથું, ભાતું
પુત્રી	: તનયા, દુહિતા, આત્મજા, તનુજા, દીકરી, સુતા, નંદિની

પાન	: પાર્ષ્વ, પાંદડું
પ્રકાશ	: તેજ, ધૃતિ, અજવાણું, દીપ્તિ, ઉજાશ, પ્રભા, આત્મ, જ્યોત,
	આલોક
પુર	: દીકરો, સૂત, આત્મજ, નંદન, તનુજ
પ્રભાત	: ઉષાકાળ, પરોઢ, પો, મળસરું, અરુણોદય, પ્રાતઃકાલ,
	સવાર, ખોર, વહાણું, પરોઢિયું
પુસ્તક	: કિતાબ, ચોપડી, ગ્રંથ
પ્રતિષ્ઠા	: આબરુ, શાખ, મોખો
પ્રવર	: વરિષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ, ચઠિયાતું
પ્રણાલિકા	: પરંપરા, રૂઢિ, રિવાજ, પ્રણાલી
કૂલ	: કુસુમ, સુમન, પુષ્પ, પ્રસૂન, ગુલ
બાગીચો	: ઉપવન, ઉદ્યાન, બાગ, વાટિકા, વાડી, આરામ
બાણ	: તીર, શર, સાયક, ઈષુ, વિશિષ
બાળક	: શિશુ, અર્બક, શાવક, બચ્ચું, હિલ
બ્રહ્મા	: ખાટા, વિધાતા, વિધિ, પ્રજાપતિ, પિતામહ
બાક્ષિસ	: ભેટ, ઉપહાર, પુરસ્કાર નજરાણું, ઈનામ
બુદ્ધિ	: મતિ, પ્રજ્ઞા
બ્રાહ્મણ	: ભૂદેવ, વિષ, દ્વિજ
ભાગ	: અંશ, હિસ્સો
ભમર	: ભૃંગ, અલિ, મધુકર, ષટ્ટપદ, દ્વિરેફ, ભમરો
ભાષા	: ગિરા, વાણી
ભયંકર	: દારુણ, ભીષણ, ઘોર, ભીમ, ભયાનક, ડરામણું, બિહામણું
ભીત	: દીવાલ, કરો

ભાઈચારો	: બંધુત્વ, ભ્રાતૃત્વ
ભૂલ	: ચૂક, દોષ, ખામી, ગુનો, વાંક, બ્રમ, ભાન્તિ
મરણ	: મૃત્યુ, નિધન, પંચત્વ, દેહાંત, સ્વર્ગવાસ
માતા	: જનની, જનેતા, મા, જન્મદાત્રી, માવડી, માત
મિત્ર	: દોસ્ત, સુહૃદ, સખા, ભેરુ, સહયર
મુખ	: આજન, દીદાર, વકત્ર, વદન, ચહેરો
મુસાફર	: વટેમાર્ગુ, રાહદારી, પ્રવાસી, પાન્થ, પથિક, પંથી
મનુષ્ય	: માનવી, માણસ, મનુજ
મેઘ	: જલદ, પયોદ, ઘન, તોયદ, જલધર, વાદળ
મસ્તક	: માથું, શિર, શીશ
મહેમાન	: પરોણો, અતિથિ
મોક્ષ	: મુક્તિ, નિર્વાણ, સદ્ગતિ, પરમગતિ, પરમપદ
મગજ	: ભેજું, ચિત્ત
યુદ્ધ	: જંગ, સંઘર્ષ સંગ્રામ, રણ, લડાઈ, વિગ્રહ
રજા	: પરવાનગી, સંમતિ, મંજૂરી
રસ્તો	: વાટ, રાહ, પથ, માર્ગ, પંથ
રાજી	: નૃપ, નરેશ, રાય, નરેન્દ્ર, નરપતિ, ભૂપતિ, ભૂપ
રાત્રિ	: નિશા, યામિની, રજની, વિભાવરી, શર્વરી, ક્ષપા
રોગ	: દર્દ, બ્યાધિ
રક્ત	: શોણિત, લોહી, ખૂન, રૂધિર
વન	: જંગલ, અરણ્ય, રાન
વેગ	: ગતિ, ચાલ, ઝડપ

વર્ષ	: વરસ, અબદ, સંવત્સર, સાલ
વસંત	: મધુમાસ, તુરાજ, કુસુમાકર, બહાર
વરસાદ	: મેહ, મેહુલો, મેઘરાજા, વૃષ્ટિ, પર્જન્ય
વિપુલ	: પુજળ, ઘણું, ખૂબ, વધારે
વાદળ	: જલદ, મેઘ, ઘન, જલધર, મેયદ, તોયદ, નીરદ, જમૂત
વૃક્ષ	: વિટપ, પાદપ, ઝડ, તરું
વીજળી	: ચપળા, દામિની, ચંચલા, વિદ્યુત, તરિત
વાળ	: અલક, કેશ, કુંતલ, કચ
વિષ્ણુ	: અચ્યુત, ગોવિંદ, મુકુંદ, ઉપેન્દ્ર
વિશ્વ	: જગત, સંસાર, દુનિયા, સુષ્ટિ, સચરાચર
વર્તમાનપત્ર	: દૈનિકપત્ર, સમાચારપત્ર, છાપું
વિવાહ	: વાગદાન, વેવિશાળ, સગપણ, સગાઈ, ચાંલ્લો
વીરતા	: બહાદુરી, શૌર્ય, પરાક્રમ, કૌવત, શૂરાતન
વિશ્રામગૃહ	: મુસાફરખાનું, પથિકાશ્રમ, ધર્મશાળા, સરાઈ
વ્યર્થ	: નકામું, ફોગટ, વૃથા, નિર્દ્ધક
વ્યસ્ત	: કાર્યરત, કર્મઠ, કામકું
શરમ	: લજાણ, શેહ
શરીર	: તન, દેહ, કાયા, વપુ, ગાત્ર, અંગ, કલેવર, બદન
શહેર	: નગર, નગરી, પુર, પુરી, પત્તન
શિલેં	: પથ્થર, પાષાણ, પાણો, પથરો
શિવ	: શાલુ, શંકર, મહાદેવ, રૂદ્ર, ઉમાપતિ
શીલ	: ચારિત્ય, શિયળ

શોભા	: સુંદરતા, શ્રી, સુષમા, રમણીયતા
સમાચાર	: પ્રવૃત્તિ, વૃત્તાન્ત, ખબર, અહેવાલ, હેવાલ
સફેદ	: શુકલ, શુદ્ર, શુચિ, શેત, ધવલ
સમૂહ	: સમુદ્દરાય, સમવાય, ગાણ, ટોળું, જથ્થો
સરસ્વતી	: શ્રી, શારદા, વાર્ણીશ્વરી, ગિરા, ભારતી, વાજી, મયૂરવાહિની
સરખું	: સમ, સમાન, તુલ્ય, સરીખું, સરસું
સાપ	: સર્પ, ભુજંગ, નાગ, અહિ, વ્યાલ, વિષધર, પન્નગ, ફણીધર
સિંહ	: શાર્ડૂલ, વ્યાઘ્ર, વનરાજ, મૃગોન્દ, ડાલામથ્થો, કેસરી, શેર, સાવજ
સુંદર	: રૂચિર, ચારુ, ખૂબસુરત, મનોહર, કૂટનું, કાન્ત, રૂપાળું
સરોવર	: તળાવ, જળાશય, સર
સર્વાંગી	: સાંગોપાંગ, વિસ્તૃત, સર્વગ્રાહી, વ્યાપક, નિઃશેષ, તલસ્પર્શી, સવિસ્તર
સૂર્ય	: સૂરજ, રવિ, માર્ત્ર, દિવાકર, ભાનુ, ભાસ્કર, દિનકર, સવિતા
સુવાસ	: ફોરમ, મહેક, સુગંધ, સૌરભ, સુરભિ
સોનું	: સુવર્ણ, કંચન, હિરણ્ય, હેમ, કનક
સોહ	: પ્રેમ, ગીત, નેહ, પ્રીતિ
સ્વર્ણ	: સાફ, નિર્મળ, ચોખ્યું, વિમલ, વિશદ, વિશુદ્ધ
હાથ	: હસ્ત, કર, પાણિ, બુજ, બાહુ
હાથી	: ગજ, કુજર, દ્વિપ, વારણ, કરી, માતંગ, હસ્તી, દંતી

પ્રકરણ ૫ : અનેકાર્થી શબ્દો

- અક્ષર** : અવિનાશી, વર્ણ, બોલ, દસ્કટ, બ્રહ્મ
- અટક** : નડતર, અવરોધ, મુશ્કેલી, શંકા, કાચી કેદ, સંકલ્પ, પ્રતિજ્ઞા, ઠેસ, ‘સરનેમ’
- અનંત** : અપાર, વિષ્ણુ, રૂક્ષ, બ્રહ્મા, શેખનાગ, બળરામ, આકાશ, જૈનોના ચૌદમા તીર્થીકર, અનંત સંખ્યા- ‘ઈન્ફિનિટી’
- અમલ** : સત્તા, વહીવટ, હુકમ, અફીણ, કેફ કે કેફી વસ્તુ, સમયનો શુમાર
- અમી** : અમૃત, મીઠાશ, કૃપા, થૂક, રસકસ, પાણી
- અરુણ** : રક્તવર્ણ, સોનેરી, સૂર્યનો સારથિ, પરોઢ
- અર્થ** : હેતુ, સમજૂતી, ધન, ગરજ, ધર્માદિ, ચાર પુરુષાર્થોમાં બીજો
- અર્ક** : સત્ત્વ, સૂર્ય, ડિરણ, આકડો, ઉત્તરા ફાલ્ગુની
- આસામી:** માણસ, દેણદાર, પૈસાદાર, પ્રતિષ્ઠિત, માણસ, ઘરાક, અસીલ
- આંક** : સંખ્યા, ભાવ, નિશાની, અડસણો, સીમા, ધરી, ઘડિયા
- આંકડો** : સંખ્યા, લેણદેણનો હિસાબ, કાગળ, બિલ, છેદેથી વાળેલો સણિયો, ગલ, ઊંખ, મૂદ્ધનો વાળ
- આંટી** : ગડ, ગુંચ, ફાળકા ઉપરથી ઉતારેલી સૂતરની ગડી, કીનો, ફાંસો, પ્રપંચ, કોયડો, શાખ, આબરૂ
- ઉત્તર** : જવાખ, વધારે, બાકીનું, પાછલું ડાબું, બચાવનું કથન, વચન, ઉત્તરાદિશા॥
- ઉપાધિ** : પીડા, આપદા, જંજાળ, ચિંતા, પંચાત, સંજ્ઞા, ભિતાબ કે પદવી, અટક, ઉપનામ
- કક્ષા** : ગ્રહનો આકાશમાં ફરવાનો માર્ગ, સ્થિતિ, શ્રેણી, કેડ, પડખું, કાછડી, ઓરડી, અંતઃપુર

- કડી** : આંકડી (હૂક), ગોળ વાળેલો તાર કે સળિયો, કાનનું એક ઘરેણું, બેડી, કવિતાનું પદ, હાર, બારણાની સાંકળ
- કર** : હાથ, વેરો, મહેસૂલ, લાગો, કિરણ, સુંદ
- કાટ** : ઈમારતી લાકડું, સામો દાવ અથવા પ્રતિકાર, નડતર, પહોંચેલ માણસ, ચીકણો, ધૂર્ત, ધાતુનો વિકાર
- કાંટો** : શૂળ, તેના જેવા આકારની કોઈ વસ્તુ, તોલ કરવાનું સાધન, નાકે પહેરવાનું સ્ત્રીનું ઘરેણું, ખાવા માટેનું સાધન, પોપટના ગળામાં થતો રોગ, અંટસ, નડતર
- કાંત** : પ્રિય, અનુકૂળ, સુંદર, પ્રીતમ, પતિ, ચંદ્ર, કીમતી પથ્થર, કંકુ, એક પ્રકારનું લોહું
- કૂટ** : ન સમજાય કે ન વંચાય તેવું, કઠણ, અઘરું, અટપટું, ગુંચવણભર્યું, જૂઢું, ઠગાઈ, શિખર, ડગલો
- કોટિ** : કરોડ, આલિંગન, વર્ગ, કમાનનો છેડો, પૂર્વપક્ષ, ઊંચામાં ઊંચું બિંદુ
- કોઠો** : પેટ, શરીર, મન, અંતઃકરણ, ખાનું, ઘર (સોગઠાં ઈત્યાદિની બાજુનું), મોટી કોઈ, મોટો ઝુવો, વ્યૂહરચના, કોષ્ક, વારાંગનાનું સ્થાન કે આવાસ
- ખંડ** : ભાગ, કકડો, પ્રકરણ, પૃથ્વીના પાંચ ભાગોમાંનો એક, ઓરડો, નાનું, ટૂંકું
- ખાણ** : બનિજ પદાર્થ કાઢવા માટે ખોઢેલો ખડો, અનાજ ભરવા બનાવેલું ભોંયરું, હથિયારની ધારમાં પડેલો ખચકો, ઉત્પત્તિસ્થાન, ઢોરને ખાવાનું અનાજ કે ગોતું
- ખાતર** : માટે, જેતરને ફળદ્રુપ બનાવવા વપરાતી ચીજ, ચોરે ભીતમાં પાડેલું બાંકું, ચોરી, તરફદારી

- ખોખું** : હાડપિંજર, ખાલી, તકલાદી પેટી, બીબું (નમૂનો), કાચું લખાણ (મુસદ્દો)
- ગજ** : હાથી, લંબાઈ ભરવાનું ચોવીસ તસુનું માપ, બારણાની ભોગળ, ધાતુનો નક્કર સળિયો, બંદૂકની નાળમાં દારુ દાંસવા માટે વપરાતો સળિયો
- ગતિ** : ચાલ, ઝડપ, પ્રવેશ, સમજ, મતિ, શક્તિ, બળ, સ્થિતિ, દશા, મૂઆ પદ્ધીની હાલત
- ગાળો** : સ્ત્રીઓને પહેરવાનું વસ્ત્ર, અમુક સમય, ફેર, પહોળાઈ, દળણું ઓરવાનું ઘંટીનું મોં, બંગડીનો વ્યાસ, ફાંસો
- ગુણા** : લક્ષ્ણા, ધર્મ, સદ્ગુણા, અસર, ફાયદો, ઉપકાર, પણાઈ, દોરી, દોરું, દોકડો, માર્ક
- ગુરુ** : મોટું, ભારે, દીર્ઘ, શિક્ષક, ગોર, એ નામનો ગ્રહ, ગુરુવાર
- ઘટ** : ઘડો, શરીર, હદ્ય, ઘટાડો, ઘોટ, ગાઢું
- ઘન** : નક્કર, ઘોંસું, ઘણું, લંબાઈ પહોળાઈ અને ઊંચાઈવાણું, કોઈ સંખ્યાને તેનાથી જ ત્રાણ વાર ગુણવાથી આવતો ગુણાકાર, વાદળું
- ઘર** : માણસ કે પશુ-પંખીનું રહેવાનું ઠેકાણું, ગ્રહનું જે રાશિમાં સ્થાન હોય તે, કુટુંબ, કુળ
- ઘાટ** : આકાર, બાંધેલો આરો, સ્ત્રીઓને પહેરવાનું એક રેશમી વસ્ત્ર, પહાડી રસ્તો, બાગ, તજવીજ, શોભા
- ઘોડો** : અશ્વ, નદી કે દરિયાનું મોટું મોજું, ચાંપ, મોટી ઘોડી, એક ઘરેણું, ઘોડા જેવા આકારની ખીટી
- ઘોર** : કબર, બિહામણું, કમકમાટી ઉપજાવે તેવું ગાઢ, અવાજ, રણકો
- ચાર** : એક સંખ્યા, જાસૂસ, ખેપિયો, લીલું ઘાસ

- ચાલ** : રિવાજ, ચાલવાની પદ્ધતિ, વર્તણૂક, ચાલી
- ચોક** : ઘર વચ્ચેની ચોખંડી છોબંધ ખુલ્લી જગ્યા, આંગણા આગળની ખુલ્લી જગ્યા, બજાર, ગુજરી, ચારનો ઘડિયો
- જાંડું** : દળદાર, ચમચીથી ભરેલું, તીખું નહિ એવું, ખોખરું, મંદબુદ્ધિવાળું, અશિષ્ટ, ગામડિયું
- ટાંકું** : ઠંકું, વાસી, ધીમું, શાંત સ્વભાવવાળું
- ડબ્બો** : દાબડો, રેલગાડીનો ડબ્બો, ઘડિયાળનો ડબ્બો, એક જાતનું ફાનસ, હરાયાં ઢોર પૂરવાનો બાડો
- ડાંડી** : નાની લાકડી, ગ્રાજવાનાં પલ્લાં બાંધવાની લાકડી, દીવાદાંડી, સીધો કિનારો, વાદ્ય વગાડી જહેરાત કરવી તે
- ઢાળ** : ઢોળાવ, રીત, ઢબ, ગાવાની ઢબ, સંબંધ, જેતરના પાકનો અંદાજ, ઢંગ, વર્તણૂક
- તર** : તાજું, ધરાયેલું, પૈસાદાર, મસ્ત, દહી કે દૂધ પરની મલાઈની પોપડી, તરાપો, નાની ખાડી, થાળાનો એક ભાગ
- તાલ** : ગાયનના ઠેકનું માપ, મજા, લાગ, તાડ, કાંસીજોડ, યુક્તિ, પ્રપંચ, માથાની ટાલ
- તોલ** : વજન કરવાનું કાટલું, મોભો, ગણના (તણખલાની તોલે), તુલના (તોલ કરીને બોલો)
- તેજ** : જોવાની શક્તિ, પ્રકાશ, કીર્તિ, પ્રભાવ, તીક્ષ્ણ, ઉત્ત્ર
- દંડ** : લાકડી, છડી, શિક્ષા, સજા, શિક્ષા તરીકે લેવાતું નાણું, એક જાતની કસરત, ચાર હાથની લંબાઈ જેટલું માપ
- દાવ** : રમતનો વારો, પાસામાં પડતા દાઢા, લાગ, યુક્તિ
- દોર** : અમલ, સત્તા, દમામ, જાંડું દોરહું, પતંગની દોરી
- દોષ** : ભૂલ, ખોડખાંપણ, ગુનો, વાંક, લાંછન, પાપ

- નાકું** : કાણું, જકાત લેવાનું થાણું, જ્યાં ઘણા રસ્તા મળતા હોય તેવું સ્થળ, રસ્તાનો છેડો, ગામમાં દાખલ થવા બદલ અપાતો કર
- નાંડ** : રગ, કમળની પોલી દાંડી, વલણ, લગામ, કાબૂ
- પક્ષ** : તરફેણ, તડ, તકરારના પક્ષની એક બાજુ, પક્ષપાત, પખવાટિયું, પાંખ
- પડ** : પડ્દો, ખાનાં ચીતરેલું પાટિયું કે કપ્પું, પાસ, નદીની પહોળાઈ, વિસ્તાર, વસ્ત્ર, ઝટ
- પડ્દો** : થર, ઢાંકણા, ગડી, ઘંટીના બે પથરામાંનો દરેક
- પદ્ધ** : રાતું કમળ, દશ અબજ, વિષ્ણુનું એક આયુધ, કુબેરના નવ નિધિઓમાંનો એક, સામૂહિક ચિહ્ન
- પદ** : પગ, દરજા, અર્થવાળો શર્જદ, કવિતાની કડી, ઉત્તર
- પાક** : ખેતીની નીપજ, રસોઈ, પકવવું તે, પાકવું તે (ગૂમું), દૂધ, ઘી, ચાસડી વગેરેમાં રંધી બનાવવામાં આવેલો ખોરાક, પ્રામાણિક, પવિત્ર
- પાનું** : પાંદડું, પૃષ્ઠ, ગંજુફાનું પત્તું, ચઘુ કે છરીનું ફળ, લીલા રંગનું એક રત્ન, નસીબનું પાનિયું, નટ-ચાકી ફેરવવાનું ઓજાર, જિંદગીભરનો સંબંધ
- પાટ** : બાજઠ, તાકો, બેથી વધારે નંગનો સામટો વણાટ, મોઢું તામ્રપત્ર, આંકનો ઘડિયો, રાજગાઢી, પાટિયાની ઊંચી બેઠક, જમીનનો લાંબો પટ
- પાટી** : સ્લેટ, સૂતર કે રેશમની વણેલી કે ગુંથેલી સાંકડી પટી, લોઢાની પાટી, ટોપલો, ગામમાં ગરાસદારનો છિસ્સો, પ્રસંગ, બનાવ

- પાયો** : ખુરશી-ટેબલ વગેરેનો પગ, ધોકણું, જે મૂળ ચણતર ઉપર ઠમારત ઊભી કરવામાં આવે છે તે, સુખડી બનાવવા માટે ધીગોળનો પાક, ચોથો ભાગ, આધાર, મૂળ
- પાત્ર** : યોગ્ય, વાસણ, નદીના બે કાંઠા વચ્ચેનો ભાગ, નાટકમાં વેશ લેનાર, કથા કે વાતમાં આવતી વ્યક્તિ, અધિકારી પુરુષ
- પાર** : છેડો, હદ, કાંઠો, તીર, લેદ, મંદિરનું આંગણું, બરણી
- પારો** : એક બનિજ પ્રવાહી ધાતુ, માળાનો મણકો, બંદૂકની ગોળી કે તેનો છરો
- પૂર્વ** : ઉગમણું, સૂર્ય ઉગવાની દિશા, પ્રાચીન, આગળનું
- પ્રકૃતિ** : કુદરત, ધર્મ, તબિયત, સ્વભાવ, અમાત્યવર્ગ, પ્રજા, પુરુષથી ભિન્ન એવું જગતનું મૂળ ઉપાદાન, જેને રૂપાઘ્યાનના પ્રત્યયો લાગે છે તે
- પ્રમાણ** : પ્રમાણભૂત, સત્ય, યર્થાર્થ જ્ઞાનનું સાધન, પુરાવો, સાબિતી, માપ, ધોરણ, ગુણોત્તર
- પ્રયોગ** : ઉપયોગ, સાધના, જારણ, મારણ વગેરે તાંત્રિક ઉપયાર, અખતરો, ધારો, કાનૂન, નાટક ભજવવું તે
- બજાર** : ચૌટું, ગુજરી, ભાવ, ખપત, ખરીદીકેન્દ્ર
- બાણ** : તીર, એક આતશબાળુ, શિવલિંગ, ખેતરની હદ બતાવતો પથ્થર, પગલું
- બીજ** : બી, ભાવાર્થ, ઓલાદ, વર્ણ, બીજમંત્ર, બીજી તિથિ, સુદ બીજે દેખાતો ચંદ્રનો સહેજ ગોળ આકાર, સમીકરણનું બીજ-રૂટ
- ભરત** : ભરવું તે કે ભરેલું માપ, લૂગડા ઉપર વેલ બુઢી વગેરે ભરવી તે, બીબામાં રસ રેડી ઘાટ બનાવવો તે, મસાલો ભરી કરેલું શાક, રામનો ભાઈ

- ભાર** : બોજો, ચોવીસ મણાનું વજન, વીસ તોલાનું વજન, જવાબદારી, વિસાત
- ભાવ** : અસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ, ઈરાદો, વૃત્તિ, લાગણી, તાત્પર્ય, ચેષ્ટા, અભિનય, હેત, આસ્થા, કિંમત, સ્થિતિ, સ્વરૂપ
- મકરંદ** : ફૂલનું મધ, ફૂલની રજ, ભમરો, કોડિલ
- મત** : અભિગ્રાય, સંપ્રદાય, હઠ, અનુમતિ ‘વોટ’, મતિ
- મધુ** : મીહું, ગળ્યું, મધ, દારુ, વસંત, અશોકવૃક્ષ, ચૈત્ર માસ
- મંડળ** : કુંડાણું, ટોળું, પ્રવેશ, સામાજિક મંડળી, સંઘ, પ્રાંત, બાર રાજ્યોનો સમૂહ, ઋષવેદના દશ ખંડોમાંનો દરેક
- માયા** : છળ, મમતા, ધન, અવિદ્યા, મમતાનો કોઈ વિષય, લક્ષ્ણી
- માલ** : સામાન, વિસાત, પૂજી, ઢોર, પશુધન, સત્ત્વ, દમ, ગાંઝો
- મુદ્રા** : છાપ, મહોર, વીઠી, સિક્કો, મુખાકૃતિ, ગોસાંઈઓની કાનની કડી, છાતીએ કે હાથે મારેલો ડામ કે છાપ, અમુક પ્રકારનો અંગવિન્યાસ
- માન** : આબરુ, આદર, સદ્ભાવ, તોલ કે માપ
- માળો** : પંખીનું ધર, ધણાં કુટુંબો રહી શકે તેવું ધણા માળવાળું મકાન, ખેતરનો માંચડો, માળ, ધેરો
- રામ** : દશરથપુત્ર રામ, વિષ્ણુનો એક અવતાર, દમ, હોશ, પરશુરામ, બળરામ, અમુક કિયા કરવાની ટેવવાળો મસ્ત માણસ
- વળ** : આંટો, આમળો, યુક્તિ, દાવ, અંટસ, મમત, આગ્રહ
- વા** : વાયુ, તરંગ, શરીરનો રોગ, જીવ, વાતાવરણ, અથવા જેટલે અંતરે કે જેટલું એ અર્થમાં નામને લાગે છે; જેમ કે ખેતરવા, રાશવા
- વાર** : અઠવાદિયાના દિવસ, વખત, ફેરી, ઢીલ, પાણી, ત્રણ કૂટ માપ

- વાદી** : ફરિયાદી, મદારી, વાદ કરનાર, તકરારી
- વાસ** : વસવાટ, મુકામ, ઘર, પોળ, ગંધ, દુર્ગંધ, વસ્ત્ર
- વિગ્રહ** : યુદ્ધ, શરીર, સમાસના અવયવો છૂટા પાડવા તે
- વિષિ** : બ્રહ્મા, ભાગ્યદેવતા, આજીા, શાસ્ત્રાજીા, સંસ્કાર, કિયા, કામ કરવાનો કમ, પદ્ધતિ
- વિષમ** : ઓછુંવતું, ખાડાટેકરાવાણું, મુશ્કેલ, પ્રતિકૂળ, દારુણ, એકી સંખ્યા. અલંકાર
- વિષય** : ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થ, ભોગનું સાધન, કામભોગ, પ્રકરણ, મુદ્રા, વિચાર માટેની કે ભાષાવા માટેની વસ્તુ, ઉદ્દેશ, હેતુ, દેશ
- શુદ્ધ** : સ્વર્ય, પવિત્ર, દોષરહિત, બેળસેળ વિનાનું
- શ્રી** : લખાણના આરંભમાં વપરાતો મંગળ શબ્દ, શ્રીમાન, શ્રીમતી કે શ્રીયુત માટેનો સંક્ષેપ, એક રાગ, શોભા, લક્ષ્મી, ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થ
- શ્રુતિ** : સાંભળવું તે, કાન, સાંભળેલી વાત, કિંવદંતી, વેદ, અવાજ, નાદનો એક ભેદ
- સત્ત્વ** : અસ્તિત્વ, અંતઃકરણ, સાર, સદ્ગુણ, બળ, પરાકમ, પ્રાણી, પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણમાંનો એક
- સાખ** : સાક્ષી, જાડ ઉપર પાકેલું ફળ, બારણાના ચોકઠાના ઊભા ટેકા, આંગણું, બારણું, આબરૂ
- સારંગ** : હરણ, એક રાગ, ધનુષ્ય, સિંહ, હાથી
- હાથો** : મૂઠ, સહાય, પક્ષ, કંકુવાળા હાથની છાપ
- હાર** : પરાજ્ય, પંક્તિ, ફૂલની માળા, ગળાનું ઘરેણું

પ્રકરણ ૬ : વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

અખંડ × ખંડિત	અન્યાય × ન્યાય
અગમબુદ્ધિ × પદ્ધમબુદ્ધિ	અનુગામી × પુરોગામી
અગવડ × સગવડ	અનુચિત × ઉચિત
અગોચર × ગોચર	અપરાધી × નિરપરાધી
અગ્રજ × અન્જ	અફળ × સફળ
અજ્ઞ × પ્રજ્ઞ (સુજ્ઞ)	અભિમાની × નિરાભિમાની
અજ્ઞાત × જ્ઞાત	અભદ્ર × ભદ્ર
અચલ × ચલ	અમાન્ય × માન્ય
અતઃ્ક × મળતાવકુ (મિલનસાર)	અમીર × મુફ્ફલિસ (ગરીબ)
અતિવૃષ્ટિ × અનાવૃષ્ટિ	અમૂર્ત × મૂર્ત
અદબ × બેઅદબ	અરુચિકર × રૂચિકર
અદ્યતન × પુરાતન	અલ્પોક્તિ × અત્યુક્તિ
અધમ × ઉત્તમ	અવેતન × સવેતન
અધિક × ન્યૂન	અસલ × નકલ
અધોગતિ × ઉર્ધ્વગતિ	અસ્ત × ઉદ્ય
અધોબિંદુ × શિરોબિંદુ	અહંકારી × નિરહંકારી
અધ્યયન × અનધ્યયન	અંત × આરંભ (આદિ)
અનાથ × સનાથ	અંતરંગ × બાહિરંગ
અનુકૂળ × પ્રતિકૂળ	અંતર્ગોળ × બાહિગોળ
અનાવશ્યક × આવશ્યક	અંશ × દેંદ

આકર્ષક × અનાકર્ષક	આસ્થા × અનાસ્થા
આકર્ષણ × અપાકર્ષણ	આશિષ × શાપ
આગેકૂચ × પીછેહઠ	આર્ય × અનાર્ય
આકાશ × પાતાળ	ઈચ્છા × અનિચ્છા
આઘાત × પ્રત્યાઘાત	ઈનકાર × સ્વીકાર
આચાર × અનાચાર	ઈલાજ × નાઈલાજ
આબાદી × બરબાદી	ઈછ × અનિષ્ટ
આત્મલક્ષી × પરલક્ષી	ઈહલોક × પરલોક
માન્ય × અમાન્ય	ઉગ્ર × સૌમ્ય
આદર્શ × વ્યવહાર	ઉત્કર્ષ × અપકર્ષ
આદાન × પ્રદાન	ઉત્થાન × પતન
આધ્યાત્મિક × આધિભૌતિક	ઉત્તમોત્તમ × અધમાધમ
આનંદી × ઉદાસીન	ઉત્તરાયણ × દક્ષિણાયન
આપકર્મી × બાપકર્મી	ઉત્તરાવસ્થા × પૂર્વાવસ્થા
આયાત × નિકાસ	ઉધાર × જમા
આરોહ × અવરોહ	ઉન્નતિ × અવનતિ
આર્ડ × શુષ્ણ	ઉપકાર × અપકાર
આવડત × અણઆવડત	ઉપયોગી × નિરૂપયોગી
આવિર્ભાવ × નિરોભાવ	ઉમેદ × નાઉમેદ
આસક્ત ત × અનાસક્ત	ઉધા × સંધ્યા
આસુરી × દૈવી	ઉખર × ફળકુપ

ઉગવું × આથમવું	ખુશબો × બદબો
એહિક × પારલૌકિક (આમુષિક)	ખૂબસૂરત × બદસૂરત
કબૂલાત × ઈનકાર	ખોઝ × મહેર
કંકોત્રી × કાળોત્રી	ગમન × આગમન
કાયમી × કામચલાઉ (હંગામી)	ગમો × આણગમો
કાયર × શૂરવીર	ગર્વ × નમૃતા
કાળજ સે બેકાળજ (નિષાળજ)	ગદ્ય × પદ્ય
કીર્તિ × અપકીર્તિ	ગ્રામીણ × શહેરી
કુટિલ × સરળ	ગૌડા × પ્રધાન (મુખ્ય)
કુપિત × પ્રસન્ન	ઘટિત × અઘટિત
કુલીન × કુલહીન (અકુલીન)	ચડતી × પડતી
કુંવારી × વિવાહિતા	ચર × અચર
કોમળ × કઠોર	ચંચળ × સ્થિર
કૌતુકપ્રિય × સૌષ્ઠવપ્રિય	ચિંતાતુર × નિશ્ચિંત
કૂર × દયાળુ (કરુણાળુ)	છત × અછત (તંગી)
કૃતજ્ઞ × કૃતધ્ન	છીછણુ × ઉંડું
કૃપા × અવકૃપા	છૂટક × જથ્થાબંધ
ક્ષાણિક × શાશ્વત	છૂટ × અછૂટ
ક્ષય × વૃદ્ધિ	જડ × ચેતન
ખંડન × મંડન	જન્મ × મરણ
ખાનગી × જાહેર	જયંતી × સંવત્સરી (પુણ્યતિથિ)

જશ × અપજશ	નિરક્ષર × સાક્ષર
જહનમ × જનત	નિર્ગુણ × સગુણ
જંગમ × સ્થાવર	નિવૃત્ત × પ્રવૃત્ત
જહેર × ખાનગી	નિશાકર × દિનકર
જૂનું × નવું	નિંદા × સ્તુતિ (પ્રશંસા)
જ્યેષ્ઠ × કનિષ્ઠ	નીરસ × રસિક
જ્ઞાન × અજ્ઞાન	નીતિ × અનીતિ
ટોચ × તળોટી	નેકી × બદી
ઠરેલ × ઉછાંછણું	પથ્ય × અપથ્ય
ઠોઠ × હોશિયાર	પરકીય × સ્વકીય
તત્ત્વમ × તદ્ભ્બવ	પરતંત્ર × સ્વતંત્ર
તાણો × વાણો	પરાધીન × સ્વાધીન
તેજ × મંદ્દી	પવિત્ર × અપવિત્ર
દરિદ્ર × ધનવાન (શ્રીમંત)	પંડિત × મૂર્ખ (ભોટ)
દુર્જન × સજજન	પાશ્ચાત્ય × પૌરસ્ત્ય
દુર્લભ × સુલભ	પુરુષાર્થ × પ્રારથ્ય
દેવાદાર × લેણાદાર	પુરોગામી × અનુગામી
દૈત × અદૈત	પૂર્ણ × અપૂર્ણ
દશ્ય × અદશ્ય	પૂર્વગ × અનુગ
નમ્ર × ઉદ્ભત	પૂર્વાર્ધ × ઉત્તરાર્ધ
નિમક્હલાલ × નિમક્હરામ	પ્રતિબંધ × છૂટ

પ્રત્યક્ષ × પરોક્ષ	મોટપ × નાનપ
પ્રવૃત્તિ × નિવૃત્તિ	મોંઘવારી × સોંઘવારી
પ્રસિદ્ધ × અપ્રસિદ્ધ	મ્લાન × પ્રહુલ્લ
પ્રસ્તુત × અપ્રસ્તુત	યજમાન × મહેમાન
પ્રાચીન × અર્વાચીન	યાચક × દાતા
પ્રાણપોષક × પ્રાણધાતક	યુવાન × વૃદ્ધ
બંધિયાર × વહેતું (મુક્ત)	રચનાત્મક × ખંડનાત્મક
બાધિત × અબાધિત	રંક × રાય
બેતાલ × તાલબદ્ધ	રાજશાહી × લોકશાહી
બેતાલું × સૂરીલું	લઘુતા × ગુરુતા
બેભાન × સભાન	લઘુમતી × બહુમતી
ભય × અભય (નિભય)	લાઘવ × ગૌરવ
ભરતી × ઓટ	લાભ × ગેરલાભ
ભક્ષ્ય × અભક્ષ્ય	લાયક × નાલાયક
ભદ્ર × અભદ્ર	લેખિત × મૌખિક
મરજિયાત × ફરજિયાત	લેણદાર × દેણદાર
મલિન × નિર્મળ	ભૌતિક × પારલૌકિક
મહાન × પામર (અલ્ય, ક્ષુદ્ર)	વકીલ × અસીલ
મંદ × તેજ (જલદ)	વક્તા × શ્રોતા
માન × અપમાન	વખાણ × નિંદા
મામૂલી × મહામૂલું (ક્રીમતી)	વાચાળ × મૂક (મુંગુ)
મુદ્રિત × હસ્તલિખિત	વાઈ × પ્રતિવાઈ
મૂળ × મુખ	વાસ્તવિક × કાલ્યનિક, અવાસ્તવિક

વિનીત × ઉદ્ઘત	સાક્ષિય × નિજિક્ય
વિભક્ત × અવિભક્ત	સક્કર્મી × અક્કર્મી
વિયોગ × સંયોગ	સત્કર્મ × કુકર્મ
વિરાટ × વામન	સહકાર × અસહકાર
વૈયક્તિક × સામુદ્ધાયિક	સંચય × વ્યય
વક્તિ × સમણી	સંક્ષિપ્ત × વિસ્તૃત
વર્થ × સાર્થક	સંધિ × વિગ્રહ
શક્તિ × અશક્તિ	સાકાર × નિરાકાર
શાંતિ × અશાંતિ	સાધારણ × અસાધારણ
શિષ્ટ × અશિષ્ટ	સાધ્ય × અસાધ્ય
શુક્લ × અપશુક્લ	સાપરાધ × નિરપરાધ
શુક્લપક્ષ × કૃષ્ણપક્ષ	સાંપ્રદાયિક × બિનસાંપ્રદાયિક
શ્રમજીવી × બુદ્ધિજીવી	સાર્થક × નિરથક
શ્રીમંત × નિર્ધન (ગરીબ)	સાવધ × ગાફેલ
સત્યવક્તા × મિથ્યાભાષી	સુલભ × દુર્લભ
સત્યાગ્રહ × દુરાગ્રહ	સ્થાવર × જંગમ
સદાચાર × દુરાચાર	સ્થૂળ × સૂક્ષ્મ
સદ્ગતિ × દુર્ગતિ	સ્વદેશી × વિદેશી, પરદેશી
સદ્ગુણ × દુર્ગુણ	સ્વાર્થ × પરમાર્થ
સર્જન × સંહાર	સ્વાવલંબી × પરાવલંબી
સન્મુખ × વિમુખ	હિંમત × નાહિંમત
સમ × વિષમ	હેવાનિયત × ઈન્સાનિયત

**પ્રકરણ ૭ : ઉચ્ચારણ કે વર્ણનું સામ્ય ધરાવતા ભિન્નભિન્ન
અર્થભેદવાળા શબ્દો**

અક્સમાત	: એકાએક, ઓચિંતું	અક્સમાત	: આશધાર્યો બજાવ
અપેક્ષા	: ઈચ્છા, આશા	ઉપેક્ષા	: તિરસ્કાર, અવગાણના
અફર	: નિશ્ચિત	અફળ	: નિષ્ફળ
અનુસાર	: પ્રમાણે	અનુસ્વાર	: એક લિપિચિહ્ન
અભિનય	: વેશ ભજવવો તે	અભિનવ	: તદ્દન નવું
અવર	: બીજું, ઉત્તરતું	અવળ	: અવળું, વાંકું
અપકાર	: હાનિ, અનુપકાર	ઉપકાર	: અહેસાન
અપમાન	: કોઈને ઉતારી પાડવા કરાયેલો તિરસ્કારભર્યો વર્તાવ	ઉપનામ	: તખલ્લુસ
અસ્ત્ર	: ફેંકવાનું હથિયાર	શસ્ત્ર	: હાથમાં જાલીને વાપરવાનું હથિયાર
અહીં	: સાપ	અહીં	: આ સ્થળે
અંશ	: ભાગ	અંસ	: ખબો
આખું	: બધું, ભાંયા વિનાનું	આખું	: ઉદર
આર	: કાંજી, ખેળ, આહાર	ઈમાન	: પ્રામાણિકતા
ઈનામ	: બદ્ધિસ	ઉઘાડવું	: ખોલવું
ઉગાડવું	: ઊગે તેમ કરવું	ઉપાહાર	: નાસ્તો
ઉપહાર	: લેટ, બદ્ધિસ	કઠોળ	: દાળ પડે તેવું દ્વિદળ ધાન્ય
કઠોર	: કઠણ, નિર્દય	કૂલ	: કિનારો, કુટુંબ, ખાનદાની, ટોળું
કુલ	: એકંદર		

કૂચી	: મહોલ્લો	કુંચી	: ચાવી
કૃતક્ષ	: નિમકહલાલ	કૃતધન	: નિમકહરામ
કોષ (કોશ):	ભંડાર, ખજાનો	કોસ	: ગાઉ, અઢી કિલોમીટર, કુવામાંથી પાણી કાઢવાનું ચામડાનું સાધન
ખચિત	: જરેલું	ખચીત	: અવશ્ય, જરૂર
ગુણ	: જાતિસ્વભાવ, મૂળ લક્ષણ, સદ્ગુણ	ગૂણ	: થેલો, કોથળો
ગેરુ	: લાલ મટોડી	ઘેરુ	: કીડાએ કોરેલો લાકડાનો ભૂકો
ગ્રહ	: પૃથ્વી, શુક વગેરે ગ્રહ	ગૃહ	: ઘર
ચારુ	: સુંદર, મનોહર	ચારું	: ખોદીને પડતર રાખેલું ખેતર, બીજા ઢોર ભેગું ચરવા જતું પ્રાણી
ચિર	: લાંબા વખત સુધી, લાંબું	ચીર	: રેશમી વસ્ત્ર, ચીરી
જિત	: જીતનારું, જિતાયેલું	જિત	: ફિલેટ, વિજય, સંગીતનો એક અલંકાર
જિન	: જૈન તીર્થકર, કપાસ લોઢવાનું કરખાનું, ખુદુ	જન	: ઘોડાનું પલાણ
દિશ	: દિશા	દીશ	: સૂર્ય
દીન	: ગરીબ	દિન	: દિવસ
દ્વિપ	: હાથી	દ્વીપ	: બેટ
નિવૃત્તિ	: નિરાંત, ફુરસદ	નિર્વૃત્તિ	: શાંતિ, સંતોષ, આનંદ
પરમાણુ	: નાનો અણુ	પરમાણું	: માપ, પુરાવો
પાણી	: હાથ	પાણી	: જળ

પલિત	: પળિયાંવાળું	પલીત	: ભૂતપ્રેત
માલમ	: વહાણનો દોરનાર	માલૂમ	: જાણેલું
પુર	: નગર	પૂર	: રેલ
પુરી	: ખાવાની વાનગી	પૂરી	: નગરી
પુંજ	: ઢગલો	પુંજ	: મીઠું, અનુસ્વાર
લક્ષ્ય	: લક્ષ આપવા જેવું, ધ્યય, હેતુ	લક્ષ	: લાખ, ધ્યાન, ઉદ્દેશ
મીલ	: પ્રતિપક્ષ, વિરોધી જમાવટ	મિલ	: કારખાનું
પરુ	: પાચ	પરું	: ઉપનગર
પહેલા	: પ્રથમ	પહેલાં	: પૂર્વ
પેઢુ	: પેટ નીચેનો ભાગ	પેઢું	: અવાળું
ભાગ	: અંશ	ભાંગ	: એક નશીલી વનસ્પતિ
જનમોગી	: જન્મફુંડળી	જમનોગી	: જમના નદીનું મૂળ
મુફ્ફિસ	: ગરીબ, બેહાલ	મુફ્ફિસિલ	: પાટનગર સિવાયનો પ્રદેશ
મેદની	: ભીડ	મેદિની	: પૃથ્વી
કેશ	: વાળ	કેસ	: મુકદમો
જોસ	: જુસ્સો	જોષ	: જ્યોતિષનું જ્ઞાન
નશો	: કેઝ	નસો	: નસનું બહુવચન, ગંદકી
પાશ	: ગાળો, ફાંસો	પાસ	: સફળ, મંજૂર
શત	: સો	સત	: સત્ય
શંકર	: મહાદેવ	સંકર	: ભિશ્રાણ
શાન	: શિકલ, ચહેરાનો દેખાવ	સાન	: ઈશારો, સમજણા
શાંત	: મૂક, શાંતિયુક્ત	સાંત	: અંતવાળું, મર્યાદિત
શાલ	: ઓફાવાનું ગરમ વરસ્તો	સાલ	: વરસ

નર	: માણસ	નળ	: પેટમાંનું મોટું એંતરહું,
સંભાર	: અથાળાનો ભસાલો		પાણીનો નળ
મરીચિ	: કરણિ	સંભાળ	: દરકાર, કાળજી,
વધુ	: વધારે		તપાસ
મિલન	: મુલાકાત	મરીચી	: સૂર્ય
સામાયિક	: સમય સંબંધી, નિયત સમયે પ્રકટ થતી પત્રિકા	વધૂ	: વહુ, પત્ની
મૂરત	: મુહૂર્ત, શુભસમય	સામાયિક	: સમતાપૂર્વક એકાગ્ર બેસવાનો (જૈન)
રતિ	: આસક્તિ, પ્રેમ		નિત્યકમ
નાસતો	: દોડતો	મૂરત	: મૂર્તિ
નિશ્ચિત	: નક્કી કરેલું	રતી	: ચણોઠી, એક માપ
પરિણામ	: ફળ, નતીજો	નાસ્તો	: હાજરી, શિરામણ
પહેલા	: પ્રથમ	નિશ્ચિત	: ચિંતા વગરનું
રકુ	: નાઢેલું, પલાયન	પરિમાણ	: માપ
રાશિ	: છગલો, ગણિતનો અંકડો, નક્ષત્રમાં બાર જૂમખાંમાંનું પ્રત્યેક	પહેલાં	: અગાઉ, પૂર્વ
વારિ	: પાણી	રકુ	: તૂણવાનું કમ
પુજ્કર	: એક તીર્થ, નીલકમલ, પાણી, દુકાળ લાવનાર એક મેઘ	રાશી	: ખરાબું
સુષણું	: સાંભળવું	વારી	: વારો, કમ, પાળી
પ્રણામ	: નમસ્કાર	પુજ્કળ	: ખૂબ
સુરત	: સહેલું	સુષણું	: સોઝો આવવો
		પ્રમાણ	: માપ, સાબિતી
		સૂતર	: રૂ કાંતીને કાઢેલો તાર

શમાવવું	: સાંત કરવું	સમાવવું	: ન મવરાવવું, સમાવેશ કરવો
સુત	: પુત્ર	સૂત	: સારથિ
સુર	: દેવ	સૂર	: અવાજ, સૂર્ય
શરત	: હોઠ, કરાર	સરત	: નજર, ધ્યાન, સ્મૃતિ
સુવા	: એક વનસ્પતિ	સૂવા	: ઉંઘવા
હરિ	: પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ	હરી	: કૂવાના પાણીથી પકવેલું
શેર	: એક તોલ, વાઘ, સિંહ, ચિત્તો (ફારસી કે ઉર્દૂ કવિતાની કરી)	શેર	: ધંધા માટેની સહિયારી મૂડીનો નક્કી કરેલો ભાગ
ખાદ્ય	: ખોટ	ખાંધ	: ખબ્દો, પશુની ગરદન
સફર	: મુસાફરી, એક ઈસ્લામી માસ	સફળ	: સાર્થક
ચૂક	: ભૂલ	ચૂંક	: જીણી ખીલી
સરકસ	: જનાવર, કસરત વગેરેનો ખેલનો તમાશો	સરધસ	: પ્રસંગે નીકળેલું લોકટોળું

પ્રકરણ ૮ : શાષ્ટસમૂહ માટે એક શાષ્ટ

અગાઉથી ભવિષ્યનો વિચાર કરી શકનારી બુદ્ધિ :	અગમબુદ્ધિ
કરી શકાય નહિ તેવું :	અશક્ય
ઉદારદિલ રાખવું તે :	અકબરદિલી
કલ્પી ન શકાય તેવું :	અકલ્પ્ય
ન સમજ શકાય તેવું :	અગમ્ય
જેમાંથી વસ્તુ ખૂટે નહિ તેવું પાત્ર :	અક્ષયપાત્ર
લખતાં-વાંચતાં આવડવું તે :	અક્ષરક્ષાન
ખૂટે નહિ તેવું :	અખૂટ
ખડખડાટ હસવું તે :	મુક્તહાસ્ય
ગાણી શકાય નહિ :	અગણિત, અસંખ્ય
અગાઉ જન્મલ, મોટો ભાઈ :	અગ્રજ
વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ ન આવે તેવું :	અજરામર
જેને શરૂ નથી તેવું :	અજાતશરૂ
અદ્ભુત વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન :	અજાયબધર
જતી ન શકાય તેવું :	અજ્ઞેય
જેની જોડ ન મળી શકે તેવું :	અજોડ, અદ્વિતીય, અનન્ય, બેનમૂન
જાણી ન શકાય તેવું :	અજ્ઞેય
ટચલી આંગલી પાસેની આંગળી :	અનામિકા
નમે નહિ તેવું :	અણાનમ
તિથિ નક્કી કર્યા વિના આવનાર :	અતિથિ

વધારીને વાત કરવી તે	: અતિશયોક્તિ, અત્યુક્તિ
થાક લાગ્યા સિવાય	: અથાક
દેખાતું બંધ થઈ જવું તે	: અદૃશ્ય
આત્માને અનુલક્ષિને	: અધ્યાત્મ
જેની શરૂઆત નથી તેવું	: અનાદિ
સાચવી રાખવા સોંપેલી વસ્તુ	: અમાનત, થાપણ
કોઈની સાથે સરખાવી શકાય નહિ તેવું	: અનુપમ
જેની ઉપેક્ષા ન કરવી ઘટે કે ન કરાય તેવું	: અનુપેક્ષય
તર્ક દ્વારા કોઈ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે	: અનુમાન
નહિ પદ્ય, નહિ ગદ્ય	: અપદ્યાગદ્ય
જેની આરાપર જોઈ ન શકાય તેવું	: અપારદર્શક
પહેલાં કદી ન બન્યું હોય તેવું	: અભૂતપૂર્વ, અપૂર્વ
બેદી ન શકાય તેવું	: અબેદ
અમૃત જેવી મીઠી નજર	: અમીદદિ
કિંમત ન કરી શકાય તેવું	: અમૂલ્ય, અમૂલખ, અણમોલ
ઘણો પોકાર કરવા છતાં કોઈ ન સાંભળે તેવું	: અરણ્યરુદ્ધન
કમરથી ઉપરના ભાગનું ચિત્ર	: અરુણાચિત્ર
આ લોકમાં મળે નહિ તેવું	: અલૌકિક
દેખીતા અર્થથી અવળો જ અર્થ સૂચવતી વાજી	: અવળવાણી
જેનો નાશ ન થાય તેવું	: અવિનાશી
જન્મથી જ પૈસાદાર	: ગર્ભશ્રીમંત

શેષ રાખ્યા વિના ભગાય નહિ તેવું	: અવિભાજ્ય
કદી પણ ન બની શકે તેવું	: અસંભવિત, અશક્ય
શિવનું ભયંકર નૃત્ય	: તાંડવનૃત્ય
આવક તથા ખર્યનો અડસહો	: અંદાજપત્ર
પોતાના હાથે લખાયેલું પોતાનું વૃત્તાંત	: આત્મકથા
જે ઘણાં રૂપ લે છે તે	: બહુરૂપી
પોતાની જાતનું અર્પેણ કરવું તે	: આત્મભોગ, સ્વાર્પણ
બે જણ વચ્ચેનું યુદ્ધ	: દુંદ્ધયુદ્ધ
પોતાનાં વખાડા પોતે જ કરવાં તે	: આત્મશ્લાધા
પગથી માથા સુધી	: નખશિખ
પોતાની જાત સાથે છેતરપિંડી	: આત્મવંચના
પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખે તેવું	: આત્મસંયમી
સ્વાર્થ સાધવા સાધુતાનો ઢોંગ કરનાર	: બગલગત
પોતાની જાત ઉપર આધાર રાખનારુ	: આપકમી
ઘેર ઘેર ભીખ માગવી તે	: માધુકરી
અંખ આગળ ખંડું થઈ જાય તેવું	: આબેહૂબ, હૂબહૂ
સર્વ રાષ્ટ્રોને કે તેમના સંબંધને લગતું	: આંતરરાષ્ટ્રીય
જોઈએ તે કરતાં વધુ ખર્ચ કરનાર	: ઉડાઉ
લેખકે ધારણ કરેલું બીજું નામ	: ઉપનામ, તખલ્લુસ
ઉપર જણાવ્યા મુજબ	: ઉપર્યુક્ત
જરા વારમાં નાશ પામે તેવું	: ક્ષાણલંગુર, ક્ષણિક
આકાશ અને પૃથ્વી જ્યાં મળતાં દેખાય છે તે રેખા : ક્ષિતિજ	
અવિકારી આગળ રજૂ કરવામાં આવતી હકીકત	: કેફિયત, બયાન

ઉપકાર પર અપકાર કરનાર	: કૃતધન, નિમકહરામ, લૂણહરામ
ખજાનાની સંપત્તિ સાચવનાર	: ખજાનચી
ઇપાંને ખબર મોકલનાર	: ખબરપત્રી, સંવાદદાતા, વૃત્તાંતનિવેદક
ભારત બહાર સંસ્થાનોમાં લઈ જવાતા	: ગિરમીટ
મજૂરોનું કરારપત્ર	
કાયદાથી મના કરેલું	: ગેરકાયદે
ગામનો વહીવટ કરનારી સંસ્થા	: ગ્રામપંચાયત
આગળ વધતાં પહેલાં પાછળનું જોઈ લેવું તે	: સિંહાવલોકન
આવેલી તકનો ઉપયોગ કરી સ્વાર્થ સાધનાર	: તકસાધુ
ઉત્પન્નમાંથી સરકારને આપવાનો ભાગ	: લેવી
ઓળાડુપે આલેખાયેલું ચિત્ર	: છાયાચિત્ર
એક જ સમયમાં થઈ ગયેલું	: સમકાલીન
કરેલો ઉપકાર ન ભૂલનાર	: કૃતશ, નિમકહલાલ
સરકાર તરફથી ખેતી માટે આપવામાં	: તગાવી
આવતાં નાણાં	
આંખ આગળ ખું થઈ જાય તેવું	: તાદેશ
બધી દિશામાં વિજયને વરેલું	: દિગ્વિજયી
દિવસનો કાયકર્મ	: દિનચર્યા
ભાવિનો વિચાર પ્રથમથી કરી શકે તે	: દૂરંદેશી, દીર્ઘદર્શી
દરરોજ ઇપાંતું વર્તમાનપત્ર	: દૈનિક

કોઈપણ વિજ્ઞાનની સાંકેતિક ભાષા	: પરિભાષા
કોઈની પણ મદદ ન લે તે	: સ્વાશ્રયી, સ્વાવલંબી
જેનો કોઈ બેલી નથી તે	: અનાથ, નિરાશ્રિત, નિરાધાર
જેની ત્રણ બાજુ પાણી હોય તેવી જમીન	: દ્વીપકલ્પ
જેના પર તહોમત મુકાયું હોય તે	: આરોપી, પ્રતિવાદી
જૂનાં બાંધકામોનું સમારકામ	: જીર્ણોદ્ધાર
જઘડાની પતાવટ માટે બંને પક્ષે સ્વીકારેલ	: લવાદ
નિષ્પક્ષ વ્યક્તિ	
લાગતા-વળગતાની જાણ માટે ફેરવાતો પત્ર	: પરિપત્ર
લાંબો અને વિશાળ અનુભવ ધરાવનાર	: પીઠ
લોકોમાં કીર્તિ મેળવવાની ઈચ્છા	: લોકેષણા
વપરાશની ચીજોના સરકારે બાંધેલા ભાવ	: ભાવનિયમન
વસ્તુ સાથે નિખબત ધરાવે તેવું	: સુસંગત
શબ્દશઃ નહિ પણ મૂળના ભાવવાળો અનુવાદ	: ભાવાનુવાદ
શબ્દોના વધુ પડતા ઉપયોગવાળું	: શબ્દાળુ
શું કરવું તે સૂજે નહિ તેવી અવસ્થા	: કિર્કતવ્યમૂઢ
સમજ્યા વગર ખોટી આસ્થા હોવી તે	: અંધશ્રદ્ધા
સમાન અર્થવાળો અન્ય ભાષાનો શબ્દ	: પર્યાય
સમુક્રમાં રહેલો અર્જિન	: વડવાનલ, વડવારિન
સરખી ઉમરનું	: સમવયસ્ક
સારા-નરસાને પારખનારી શક્તિ	: વિવેકબુદ્ધિ
સાવ અસંભવિત હોય તેવું	: આકાશકુસુમવત

સાઠ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	: હીરક (મહિના) મહોત્સવ
સાંભળતાંવેત જવાબ આપે તેવું	: હાજરજવાબી
સો વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	: શતાષ્ટી ઉત્સવ
હાથથી લખેલું લખાશ	: હસ્તપ્રત
હું ઊતરતો છું એવો મનોભાવ	: લદ્દુતાગંથિ, દૈન્યગ્રંથિ
હું ચઢિયાતો છું એવો મનોભાવ	: ગુરુતાગંથિ
ચોપડીઓમાં જ મસ્ત રહેનાર	: વેદિયું, પોથીપંડિત
માત્ર શબ્દ (અવાજ)ને આધારે ધાર્યું બાણ	: શબ્દવેધી
મારનાર	
તાકીદની સખત ઉઘરાણી	: તકાજો
દર વર્ષ અપાતી રકમ	: વાર્ષિકી, સાલિયાણું
પહેલાં થઈ ગયેલું	: પુરોગામી
પગાર લીધા વિના સેવા ખાતર કામ કરનાર	: માનાઈ
પચીસ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો મહોત્સવ	: રજત મહોત્સવ
પચાસ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	: સુવર્ણ મહોત્સવ
પોતાની મેળે સેવા આપવા તત્પર	: સ્વયંસેવક
પોતાના તરફથી કામ કરવાની સત્તા	: મુખત્યારનામું
આપનારો પત્ર	
બધી પરિસ્થિતિનું ઉપર ઉપરથી કરેલું	: વિહંગાવલોકન
અવલોકન	
બે મોટા સમુદ્રને જોડનારી ખાડી	: સામુદ્રધૂની

ભાગી શકાય તેવું	: વિભાજ્ય
ભવિષ્યની આગાહી કરનારી વાણી	: ભવિષ્યવાણી
મરણ વખતનું ખતપત્ર	: વસિયતનામું
મહેનત કરીને જીવનાર	: શ્રમજીવી
માપ બાંધીને કરાતી વ્યવસ્થા	: માપબંધી
મૂલ્ય આચા વિના જોવા લીધેલો માલ	: જાંગડ
મોટી ઉમરનાને અપાંતું અક્ષરજ્ઞાન/શિક્ષણ	: પ્રૌઢશિક્ષણ
યંત્ર વગર હાથથી ચાલતો ઉદ્યોગ	: હ સ ત ઉ ધો ગ , હાથઉદ્યોગ
રણમાં આવેલો લીલોતરીવાળો પ્રદેશ	: રણદીપ
રાજ્યની ખટપટોમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર	: મુત્સદી, રાજકારણી
રોગના મૂળ કારણની તપાસ	: નિદાન
ધર્મ કે દેશને ખાતર પોતાનું બલિદાન દેનાર	: શહીદ
કોઈ વિષયનું વિશેષ જ્ઞાન ધરાવનાર	: વિશેષજ્ઞ
જેની નીચે લીટી દોરી હોય તેવું લખાણ	: રેખાંકિત, અધોરેખિત
નાકથી બોલાતો (વર્ણ)	: અનુનાસિક
સ્થાન પરથી હટાવી દીધેલ વ્યક્તિ	: પદચ્યુત
દેખીતી નિંદા મારફત સ્તુતિ કરવી તે	: વ્યાજોક્તિ
દેખીતી સ્તુતિ મારફત નિંદા કરવી તે	: વ્યાજસ્તુતિ
મરજી મુજબ ફરવું તે	: સૈરવિહાર
મીઠું પકવવાની જમીન	: અગર
હવાઈ કિલ્લા બાંધનાર	: શેખચલ્લી
જાતે રાંધી ખાનાર	: સ્વયંપાકી

પ્રકરણ ૬ : રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો

કોઈપણ ભાષાને, તેનું શબ્દભંડેળ સમૃદ્ધ કરે છે તેટલી જ ક્ષમતાથી રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતો પણ સમૃદ્ધ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. શબ્દનાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના પ્રચલિત અર્થથી લગભગ સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપક અર્થ થતો હોય તેમજ ઘણા સમયથી વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય તેવા રૂઢ થઈ ગયેલા કથનને રૂઢિપ્રયોગ કહેવામાં આવે છે. ભાષામાં પણ શબ્દોને લાક્ષણિક રીતે પ્રયોજવાની ચોક્કસ રૂઢિ હોય છે. રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો જે તે પ્રજાનો અણમોલ વારસો હોય છે. કોઈ શબ્દ કે શબ્દસમૂહ તેના મૂળ અર્થને બદલે તેના વિશિષ્ટ કે લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાતાં રૂઢ થઈ જતો હોય છે એને રૂઢિપ્રયોગ કહે છે. કહેવત એટલે અનુભવના નિયોઝરૂપ, દાખાન્તરૂપ કે સૂત્રાત્મક ચલાણી ઉક્તિ.

રૂઢિપ્રયોગ તેમજ કહેવતમાં જે તે ભાષા બોલનાર પ્રજાનાં રીતરિવાજે, આચારવિચારો, માન્યતાઓ સચોટપણે પ્રગટ થતાં હોય છે. જેમ કે, અવળી પાદવી મૂકવી, ગણેશ માંડવા, ગાયકવાડી ચલાવવી, શેર માટીની ખોટ હોવી, માથેથી ટોપલો ઉતારવો વગેરે રૂઢિપ્રયોગ વાંચતાં જે તે સમાજનાં રીતરિવાજ, શાસન, ધર્મ, માન્યતા વગેરે સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે કે પાદવી, ગણેશ, ગાયકવાડી, શેર માટી, ટોપલો વગેરે શબ્દોમાં ગુજરાતી સમાજનાં દર્શન થાય છે. રોજિંદા વ્યવહારની સામાન્ય વાતચીતમાં આપણે વાત વધુ પ્રભાવક રીતે કેમ કરીને રજૂ થાય તેવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. રૂઢિપ્રયોગ કે કહેવતથી ભાષાને પ્રભાવકતા ઉપરાંત ચોટપૂર્ણતા અને ચિત્રાત્મકતા પણ મળે છે.

રૂઢિપ્રયોગની જેમ કહેવતનો ભાષામાં પ્રયોગ કરવાનો હેતુ ભાષાની સચોટ અભિવ્યક્તિ જ છે. માનવીના રોજિંદા વ્યવહારમાં અવારનવાર પ્રયોજાતી ઉદાહરણરૂપ કે સૂત્રરૂપ બની રહેલી ઉક્તિઓ કહેવત તરીકે ઓળખાય છે. ભૂતકાળમાં બની ગયેલ ઘટના કે પ્રસંગ પરથી પણ કહેવત બની જાય છે. એકના મુખથી અનેક મુખ સુધી કહેવાતી રહે તે કહેવત. ઘણીવાર કહેવત તેના શાંખક અર્થથી તદ્દન જુદો જ માર્મિક અર્થ પ્રગટ કરતી હોય છે. જેમ કે, ધેર

ઘેર માટીના ચૂલા, કાગડો દહીથરું લઈ ગયો, બેંસ આગળ ભાગવત વગેરે. આમ છતાં, કહેવત દરેક વખતે લાક્ષણિક અર્થ પ્રગટ કરતી નથી. જેમ કે ઝાડા હાથ રણિયામણા, પોથીમાંના રીંગણા કે ચોર કોટવાળને દંડે જેવી ઉક્તિ અનુભવ અને વ્યવહાર-જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે અને આથી જ તે સૌને સહેલાઈથી યાદ પણ રહી જાય છે. કહેવતમાં પ્રાસ, નામ કે ઉપનામ વગેરેનો પણ સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે.

રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતમાં આપણે ઘણું સામ્ય જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ બંને વચ્ચે એક પાતળો છતાં નોંધપાત્ર તફાવત પણ છે. રૂઢિપ્રયોગોમાં શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ પ્રગટ થતો હોય છે, જ્યારે કહેવત દરેક વખતે લાક્ષણિક અર્થ નથી દર્શાવતી છતાં પણ બંનેમાં ચિત્રાત્મકતા અને અસરકારકતા-પ્રભાવકતા-તો રહેલાં જ છે. કહેવત સાંસારિક ડહાપણ કે નીતિબોધ સુગમતાથી ને સચોટાથી રજૂ કરે છે. રૂઢિપ્રયોગ અપૂર્ણ અર્થવાળો શબ્દસમૂહ હોય છે. કહેવત મોટે ભાગે સ્વતંત્ર ઉક્તિ હોય છે. તેથી રૂઢિપ્રયોગ વાક્યના ભાગરૂપે આવે છે જ્યારે કહેવત સંપૂર્ણ વાક્ય તરીકે પ્રયોજાય છે. લાક્ષણિક અર્થમાં યોજાવું એ કહેવત માટે અનિવાર્ય લક્ષણ નથી એ આપણે જોયું. કહેવતનું મૂળભૂત તત્ત્વ એ છે કે અનુભવજન્ય ઘટના, પ્રસંગ કે પ્રતીકના વર્ણનરૂપ સચોટ ઉક્તિ હોય છે અને દષ્ટાન્તરૂપે કે કશાકના સમર્થનરૂપે યોજાય છે. કહેવતનું સ્વરૂપ બધા સંજોગોમાં અનું એ રહે છે, જ્યારે રૂઢિપ્રયોગનાં કાળ, જાતિ, વચન વગેરે સંદર્ભ મુજબ બદલાય છે. રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો ઉપયોગ આપણા કથનને સચોટ, મર્મવેધી અને સબળ બનાવે છે. આવા કેટલાક રૂઢિપ્રયોગો અને આવી કેટલીક કહેવતો અર્થ સાથે નીચે આપેલ છે.

રૂઢિપ્રયોગો

અક્કલનું ઓથમીર

બુદ્ધિ વિનાનું

અગસ્ત્યના વાયદા

લાંબા સમયના વાયદા; પૂરા ન થાય
તેવા વાયદા

અરધી રાતે

ભારે અગવડને વખતે, કટોકટીની પળે

અન્જળ ઊઠવું	જવવા જેવી સ્થિતિ ન હોવી
આકાશ તૂટી પડવું	ઓચિંતી આપત્તિ આવવી
આંગળીથી નખ વેગળા	બેદભાવ હોવો
ઉચાળા ભરવા	ઘરવખરી લઈ પલાયન થઈ જવું
ઉંધા પાટા બંધાવવા	અવળું સમજાવવું
ઓછું આવવું	મન દુભાવું
કક્કો ખરો કરવો	પોતાની વાત પરાણે કબૂલ કરાવવી
કાચું સોનું	અત્યંત ફળદાયી
કાન ઉઘાડવા	સાચી સ્થિતિ જણાવવી કે સમજાવવી
કાન ફૂંકવા	ખોટું કહીને ચઢાવવું
કાનનું કાચું	ભરમાવે તેમ ભરમાય એવું
કંડાં કાપી આપવાં	કબૂલાત કરી આપવી, લખી આપવું
કૂવામાંનું દેડકું	સંકુચિત વિચારસરણીવાળું
કોણીએ ગોળ લગાડવો	પોતાનું કામ સાધવા લાલચ આપવી
ખબર લેવી	ખૂબ ઠપકો આપવો
ખાડામાં ઉતારવું	નુકસાન કરવું
ખાતર પર દિવેલ	નુકસાનમાં વધુ નુકસાન
ખાતું માંડી વાળવું	બાકી રકમ માંડવાળ ખાતે લઈ લેણદેણનો હિસાબ ચૂકતે કરવો
ગણોશ માંડવા	આરંભ કરવો
ગરદન મારવી	ભારે નુકસાન કરવું
ગાલે તમાચો મારી મોં	સુખી હોવાનો દેખાવ કરવો
લાલ રાખવું	

ગોળના પાણીએ નાહવું	છેતરાવું
ધાસ કાપવું	નકામી મહેનત કરવી
ધોળને પી જવું	ગણકારવું નહીં
ચશમપોશી કરવી	દીઠું અદીઠું કરવું
ચાર દિવસની ચાંદની	થોડા સમયનું સુખ
ચાલતી ગાડીએ ચડી બેસવું	વધુમતીમાં જોડાઈ જવું
ચીનનો શાહુકાર	પાકો ગઠિયો
ચોટલી હાથમાં આવવી	દાવપેચમાં આવવું
ચૌદમું રતન	મારપીટ
છકા છૂટી જવા	અત્યંત ગભરાઈ જવું
છાણો વીછી ચઢાવવો	ઉશ્કેરવું, ખોટું ઉતેજન આપવું, જહેર થાય તેમ કરવું
છાતી ઠોકીને કહેવું	હિંમતપૂર્વક- વિશાસપૂર્વક કહેવું
જમીન પર પગ ન મૂકવો	ગર્વથી બહેકી જવું, ખૂબ ઝડપથી ચાલવું
જળ મૂકવું	પ્રતિજ્ઞા લેવી
જવ ઊંચો થવો	ચિંતા થવી, ઉચાટ થવો
ટકાનું ગ્રણ શેર	તદ્દન સસ્તું
ટાઢા પાણીએ ખસ જવી	વગર મુશ્કેલીએ સંકટ જવું
ઢંડે પાણીએ નાહી નાખવું	આશા છોડી દેવી
ઢોકર વાગવી	સાચું ભાન થાય તેવી મુશ્કેલી આવવી
ઢંકો વગાડવો	યશસ્વી કાર્ય કરી બતાવવું
તડકોછાંયડો વેઠવો	સુખદુઃખ સહન કરવાં
તેલ કાઢવું	થાકી જાય એવી રીતે કામ લેવું

દહીં-દૂધમાં પગ રાખવા	બુલ્લા પડ્યા સિવાય બંને પક્ષને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરવો
દાઢીમાં હાથ ઘાલવો	ગરજપૂર્વક મદદ માગવી/ ખુશામત કરવી
દાંત ખાટા કરવા	ત્રાસી જાય એટલે સુધી થકવીને ન ફાવવા દેવું
દાંતો તરણું લેવું	લાચારી ભતાવવી/ હાર કબૂલવી/ દીનતાથી શરણો જવું
નાડ પકડવી	ખરું કારણ જાણવું
પગ ઉપર ઊભા રહેવું	પગભર થવું, આત્મનિર્ભર થવું
બારમો ચંદ્રમા	ભારે વિરોધ, શત્રુતા
મગજમાં ઊતરવું	સમજાઈ જવું
રજનું ગજ કરવું	વધારીને વાત કરવી
લોઢાના ચણા ચાવવા	મુશ્કેલ કાર્ય કરવું
વળે વળ ઉતારવો	બંધબેસતી ગોઠવણ કરવી
સીસામાં ઉતારવું	ભોળવીને ફસાવવું
હાથ લાંબા હોવા	સામર્થ્ય હોવું
કહેવતો	
ઉજળું એટલું દૂધ નહીં	બાધ દેખાવથી છેતરાવું નહીં
અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે	એક વખત નિષ્ફળતા કે આફિતમાંથી ઉગારી જનાર સફળતાની પરંપરાનો લાભ મેળવે
એક પંથ ઢો કાજ	એક જ વસ્તુથી ઘણાં કામ થાય
એકડા વગરના મીડા થવાં	કિંમત વગરનું થવું

ઓળખાણ મોટી ખાણ છે	ઓળખાણ હંમેશા લાભદાયી નીવડે છે.
કામ કર્યું તેણે કામણા કર્યું	કામ કરનાર સૌને પ્રિય લાગે છે.
કંકરે કંકરે પાળ બંધાય	થોંથોંકું કરતાં મોટું કામ પણ પાર પડે છે.
કુમળું જાડ વાળીએ તેમ વળે નાનપણમાં જેટલી સારી ટેવો પાડવી	હોય તેટલી પાડી શકાય
કોલસાની દલાલીમાં હાથ કાળાદુર્જન સાથે કામ પડવાથી કલંક લાગે.	
ખાડો ખોઢે તે પડે	કોઈનું બૂરું કરવા મથનાર અંતે તો પોતે જ નુકસાનમાં ઉતરે
ખાતર ઉપર દિવેલ	ખર્ચ ઉપર વધુ ખર્ચ
ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી	સ્વાર્થ પૂરો થતાં સંબંધ ન રાખવાની વૃત્તિ
ઘરકી મુરધી દાલ બરાબર	ઘરની વ્યક્તિની કોઈ કદર થતી નથી
ચેત તે પડે ને ભણો તે ભૂલે જે કામ કરે તેનાથી ભૂલ પણ થાય.	કંઈ કામ ન કરનાર ભૂલ ન કરે
ચોરનો બાઈ ઘંટીચોર	બંને સરખા
છાણ લેવા જવું ને દોષી સંતાપવી	જે કામ માટે જઈએ તેનો નિર્દ્દશ પણ ન કરવો, કામ કરવું અને તેની શરમ પણ રાખવી ઠીક નહિ
જાગ્યા ત્યાંથી સવાર	દોષ સમજાય કે તરત છોડવો
જેવા દણ્ણ તેવા સૃણ્ણ	જેવા પોતે હોય તેવા જ અન્ય પણ લાગે.
આગા હાથ રળિયામણા	વધારે માણસો હોય તો કામ જલદી અને સારું થાય.

જાગી કીડીઓ સાપને તાણો	ઓછા બળવાન પણ વધારે માણસો વધુ બળવાનને હફાવે
ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજી	સારું નરસું સૌ સરખું
કુંગરા દૂરથી રળિયામણા	દૂરથી બધું જ સુંદર દેખાય, પૂરો પરિચય ન થાય ત્યાં સુધી બધું સારું લાગે.
દૂબતો માણસ તરણું પકડે	હતાશ થયેલો માણસ વિવેકશૂન્ય બનીને કૃત્લક આધારનો પણ સહારો લે છે
દોરડી બળે પણ વળ ન છોડે	પાયમાલ થઈ જાય તો પણ અકડાઈ ન છોડે.
દુઃખનું ઓસડ દહાડા	સમય પસાર થતાં દુઃખની માત્રા ઘટતી જાય છે.
ધીરજનાં ફળ મીઠાં	ધીરજ રાખવાથી અનેક લાભ થાય.
ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો નહિબંને પક્ષને પ્રસન્ન રાખવા મથનાર ઘાટનો.	નિષ્ફળ જાય છે.
નાચવું નહિ ત્યારે આંગણું વાંકું કામ ન કરવું હોય ત્યારે ખોટું કારણ બતાવવું.	
નાદાનની દોસ્તી જીવનું જોખમ	બાળક બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિ સાથેની મિત્રતા નુકસાનમાં પરિણામે.
પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા	તંદુરસ્તી એ પ્રથમ સુખ છે.
પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ	એકને વાંકે બીજાને સજા.
બળિયાના બે ભાગ	બળવાન માણસ બળના કારણે હંમેશાં વધુ લઈ જાય.
બાર લૈયા અને તેર ચોકા	જૂથ નાનું પણ મતભેદ ઘણા.

ભાવતું હતું ને વૈદે કદ્યું	પોતાને ગમતું હોય અને હિતકારી એ જ કરવા કહે.
ભણ્યો ભૂલે ને તારો દૂબે	સમર્થ વ્યક્તિ પણ થાપ ખાઈ જાય.
મારે તેની તલવાર	સાધનનો ઉપયોગ કરે તેનું સાધન ગણાય.
મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન ખોદાય કોઈની ભલમનસાઈ કે ઉદારતાનો ગેરલાભ ન લેવાય.	
મુખમાં રામ અને બગલમાં છરી દેખાવે સારું પણ દિલનું કપટી.	
રજનું ગજ કરવું	નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપવું.
રાત થોડી ને વેશ ઝાડા	સમય ઓછો અને કામ ઘણાં.
લીલા વનના સૂડા ઘણા	લાભ દેખાય ત્યાં ઘણાં દોડી આવે.
લોભે લક્ષણ જાય	લોભ કરવાથી નુકસાન પહોંચે..
વખાણી ખીચડી દાંતે વળગે	ખૂબ વખાણીએ એ જ ખરાબ નીવડે.
વગ કરે પગ	લાગવગથી કામ પાર પાડી શકાય.
વાડ વિના વેલો ન ચે	ઉંચું સ્થાન મેળવવા માટે કોઈ મોટી વ્યક્તિની ઓથ જોઈએ.
વાતનું વતેસર કરવું	નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપવું.
વાર્યા ન વળે તે હાર્યા વળે	સમજવવાથી જે ન સમજે તે નિષ્ફળતા મળતાં આપમેળે ઠેકાણે આવે.
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ	વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે બુદ્ધિથી બધું અવળું સૂઝે.
સબસે બડી ચૂપ	શાંત રહેવાથી ફાયદો થાય.
સસ્તુ ભાડું ને સિદ્ધપુરની જાત્રા	મર્યાદિત સાધનોથી સુંદર કામ કરવું.
સંગ તેવો રંગ	જેવી સોબત તેવી અસર પડે.

સંપત્તિ શાંતિ અને સુખ મળે છે.	સંપત્તિ અને જંપ
સત્યનો સદા જય થાય છે.	સાચને નહીં આંચ
સ્વાર્થમાં નજર હોવી.	સુથારનું મન બાવળિયે
જેવું કાર્ય કર્યું હોય તેવું ફળ મળે.	હાથનાં કર્યા હૈથે વાગે
હાથીના દાંત ચાવવાના જુદા કહેવું કંઈ અને કરવું કંઈ.	હાથીના દાંત ચાવવાના જુદા.
ગુણની કદર ગુણવાન જ કરી શકે.	હીરાની પરખ જવેરી જ જાણો.
વાણી-શક્તિથી પણ ગમે તેનો ઉપાય થાય.	હોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાડા
જેવા વિચાર હોય તે વાણીમાં ઉત્તર્ય વિના ન રહે.	હૈથે તેવું હોઠે.
પસ્તાવાનું થાય એના કરતાં વગર કદ્યે જાતે કામ કરી નાખવું સારું.	હૈથું બાળવા કરતાં હાથ બાળવા સારા

પ્રકરણ ૧૦ : જોડણીના નિયમો

દરેક ભાષામાં જે તે શબ્દની જોડણી નિયત હોય છે. એ જોડણી યાદ રાખવી જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાના ઘણા શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાંથી આવેલા છે ને તેમાંના ઘણા શબ્દ તત્સમ રૂપે અર્થાત્ મૂળ ભાષામાં હોય તે જ રીતે લખાય છે. આથી એવા તત્સમ શબ્દોની જોડણીને લગતી કેટલીક ચાવીઓ યાદ રાખીએ તો તેવા ઘણા શબ્દોની સાચી જોડણી કરવી સરળ પડે.

(૧) આવા શબ્દોનું એક જૂથ ઉપસર્ગોને લગતું છે. (ઉપસર્ગની આગળ વિગતે ચર્ચા કરી છે.) પરંતુ સંસ્કૃત ઉપસર્ગોમાં બધે જ ઈ-ઉ હુસ્ત છે.

નીચે તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ :

અતિ : અતિશય, અતિજ્ઞાન, અતિભાર, અતિચાર, અતિવૃષ્ટિ, અતિરિક્ત

અધિ : અધિકારી, અધિસૂચના, અધિનિયમ

અભિ : અભિમાન, અભિરુચિ, અભિમુખ, અભિનવ

નિ : નિખિલ, નિગમ, નિગ્રહ, નિબંધ, નિમગ્ન, નિમેષ, નિયમ,
નિયંત્રણ

નિઃ : નિરક્ષર, નિરંકુશ, નિરાધાર, નિર્દ્ય, નિર્ધૂમ, નિર્લજ્જ, નિઃસ્પૃહ,
નિઃસ્વાર્થ, નિઃસંશય, નિર્મલ, નિરૂપાય, નિર્ગુણ, નિર્જન, નિર્દોષ,
નિર્દ્દશ, નિર્ણય

પરિ : પરિગ્રહ, પરિચય, પરિચિત, પરિણામ, પરિત્યાગ, પરિપાક,
પરિમલ, પરિસંવાદ

પ્રતિ : પ્રતિકાર, પ્રતિકૂળ, પ્રતિક્ષાણ, પ્રતિદિન, પ્રતિનિધિ, પ્રતિપાદન,
પ્રતિબંધ, પ્રતિપાળ

વિ : વિકલ્ય, વિજ્ઞાન, વિજ્ય, વિતક, વિખ્લવ, વિલક્ત, વિમર્શ,
વિયોગ, વિરક્ત, વિરોધ, વિશેષ, વિશ્રામ

- અનુ** : અનુકરણ, અનુયાયી, અનુભવ, અનુરૂપ, અનુકૂળ, અનુશીલન
- ઉપ** : ઉપસર્ગ, ઉપવાસ, ઉપગ્રહ, ઉપાહાર, ઉપહાર, ઉપકથા,
ઉપદેશ, ઉપનિષદ, ઉપવીત, ઉપાધક્ષ
- સુ** : સુવિચાર, સુપુત્ર, સુલેખન, સુગંધ, સુરક્ષિત, સુવાસ
- કુ** : કુકર્મ, કુતર્ક, કુપાત્ર, કુપુત્ર, કુમતિ, કુસેવા
- પુનર્** : પુનર્લંઘન, પુનરાગમન, પુનરાવર્તન, પુનર્વાચન
- બહિ** : બહિર્ગોળ, બહિજ્ઞાર, બહિર્મુખ
- ઉત્** : ઉત્કંઠા, ઉદ્વાર, ઉત્કાંતિ, ઉત્તર, ઉત્તુંગ, ઉત્તેજન
- દુસ્** : દુસ્નો ઘણીવાર ‘દુર’ થાય છે. તેમાં દુ ડ્રસ્વ છે. દુરાગ્રહ,
દુરાચાર, દુરુપયોગ, દુર્ગંધ, દુર્જન, દુર્બળ, દુર્ભાગ્ય, દુર્યોધન,
દુર્જર્મ, દુર્જ્ઞાળ, દુર્સ્વજન (દુસ્નો દુર્ષ્ય થાય છે તેમાં પણ ‘દુ’
ડ્રસ્વ છે.)

(૨) ગુજરાતી પ્રત્ય્ય લેતા વંજનાન્ત શબ્દો ખોડા ન લખવા પણ આખા
લખવા. સંસ્કૃત તત્ત્વમ છંદના છેલ્લા વંજનમાં સ્વર ભગેલો હોતો નથી
ત્યારે તે ખોડો લખાય છે, પણ ગુજરાતીમાં તો તે છેલ્લા વંજનો અકારાન્ત
ગાણીને આખા લખવા. જેમ કે,

પરિષદ, જગત, વરદ, માનદ, બૃહદ

અપવાદ - અર્થાત્, પશ્ચાત, સાક્ષાત્, યથાવત્, કદાચિત્, કિંચિત્
આવા શબ્દો બીજા શબ્દોની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વંજનાન્ત
લખાય છે.

કિંચિત્કર, પશ્ચાતાપ, સાક્ષાત્કાર

આવાં અવ્યયો પછી જ્યારે ‘જ’ આવે છે ત્યારે અકારાન્ત લખાય છે.
કવચિત્ પછી ‘જ’ વપરાય તો ‘કવચિત જ’ એમ આખો ‘ત’ લખાય છે.

(૩) શબ્દના અંતે અનીય, ઈન, ઈય, કી આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ થાય છે.

વંદનીય, કમનીય, માનનીય, અવર્જનીય, પૂજનીય, કુલીન, ગ્રામીણ,
નવીન, પરાધીન, આત્મીય, પંચવર્ષીય, રમણીય, ભારતીય, રાજકીય,
વૈદ્યકીય

અપવાદ - મહિન, પુલિન

(૪) ‘અધીન’ માં દીર્ઘ ‘ઈ’ આવે છે.

આજ્ઞાધીન, પરાધીન, સ્નેહાધીન, સ્વાધીન

(૫) ઈન્દ્ર અને ઈશમાં દીર્ઘ ‘ઈ’ આવે છે.

અવનીન્દ્ર, રવીન્દ્ર, હરીન્દ્ર, રજનીશ, જગદીશ, ન્યાયાધીશ, સત્તાધીશ

અપવાદ - અહર્નિશ

(૬) ઈક્ષ-ઈક્ષામાં દીર્ઘ ‘ઈ’ હોય છે.

પરીક્ષક, પરીક્ષણ, પરીક્ષા, સમીક્ષા, સમીક્ષક

(૭) ‘વતી’ કે ‘મતી’ લાગે ત્યારે દીર્ઘ ‘ઈ’ થાય છે.

સરસ્વતી, ભગવતી, કલાવતી, ચારુમતી, રૂપમતી.

(૮) ‘નિ’ કે ‘ટિ’ હોય તેવાં નામ પણ હુસ્વ હોય છે.

ગ્લાનિ, હાનિ, પુષ્ટિ, વૃષ્ટિ, સૃષ્ટિ

(૯) અતીત - બે ‘ઈ’ જોડાઈને ‘દીર્ઘ’ ‘ઈ’ બને છે.

કાલાતીત, કલ્પનાતીત

(૧૦) ‘ગીરી’ શબ્દને અંતે દીર્ઘ “ઈ” આવે છે.

દાદાગીરી, યાદાગીરી, કામગીરી

અપવાદ - ‘ગિરિ’ પર્વતના અર્થમાં હુસ્વ આવે છે.

નીલગિરિ, હિમગિરિ

(૧૧) ત્રાણ અક્ષરના શબ્દના બીજા અક્ષરમાં હુસ્વ સ્વર હોય તો પહેલા અક્ષરનો ઈ/ઉિ દીર્ઘ લખાય છે.

કૂતરું, ભીલડી, નીલમ, દીકરો, કીટલી, સૂપંસુ, ચીભંસુ, ભૂસકો

અપવાદ - કુલડી, કુમળું, ગુટકો, ટુકડો, ટુચકો.

(૧૨) કરણ, ભવન કે કૃત, ભૂત પ્રત્યોવાળા રૂપોમાં અનુકમે દીર્ઘ ‘ઈ’ અને ‘ઉિ’ થાય છે.

એકીકરણ, વશીકરણ, વગીકરણ, દઢીભૂત, ગુજીભૂત, ઘનીભૂત

(૧૩) નારીજાતિમાં ભાવવાચક નામને અંતે ‘ઈ’ હુસ્વ આવે છે.

અનુમતિ, અનુભૂતિ, આકૃતિ, અનુપસ્થિતિ, આપત્તિ, આવૃત્તિ, આહૃતિ, પ્રતીતિ, ઉન્તિ, સંમતિ

(૧૪) ‘ઈક’ તેમજ ‘ઈકા’ પ્રત્યે હંમેશાં હુસ્વ ‘ઈ’ વાળા હોય છે.

માનસિક, સામાજિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, વાસ્તવિક, અનુકમણિકા, માર્ગદર્શિકા, શિક્ષિકા, પુસ્તિકા, સ્મરણિકા

(૧૫) શ્રેષ્ઠતાદર્શક ‘ઈઝ’ આવે ત્યારે ‘ઈ’ હુસ્વ હોય છે.

ગર્વિઝ, કનિઝ, ધર્મિઝ

(૧૬) ઈઝમાં પણ ‘ઈ’ હુસ્વ હોય છે.

અનિઝ, પરિશિઝ, વિશિઝ, શિઝ

(૧૭) ‘થ’ની પહેલાં આવતો ‘ઈ’ હુસ્વ હોય છે.

કાઢિયાવાડ,, નાઢિયાદ, ફરજિયાત, મરજિયાત, જરૂરિયાત, રેંટિયો

(૧૮) ‘ઈલ’ કે ‘ઈત’ પ્રત્યે આવતો હોય ત્યાર ‘ઈ’ હુસ્વ હોય છે.

અનિલ, સલિલ, ઊર્મિલ, કથિત, નિર્વાસિત, અર્થિત, ખંડિત

અપવાદ - નીલ અને શીલ- સુશીલ અને નીલકમલ

(૧૯) 'તા' કે 'ત્વ' પ્રત્યયથી બનતાં નામોને અંતે દીર્ઘ 'ઈ' હુસ્વ થાય છે.

ઉપયોગી - ઉપયોગિતા

સ્વામી - સ્વામિત્વ

તેજસ્વી - તેજસ્વિતા

(૨૦) નામોમાં છેઠેનો 'ઉ' પણ હુસ્વ હોય છે.

ઘેનુ, રઘુ, વિષ્ણુ

અપવાદ- વધૂ

(૨૧) શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંના ઈ, ઉ, હુસ્વ હોય છે.

શિષ્ય, દિવ્યા, ઉત્સાહ, રુક્ર, પરિશિષ્ટ, હુલ્લડ, સમુક્ર

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણીના નિયમો

(૧) જોડાક્ષરમાં પાઇળના અક્ષર પ્રમાણે આગળનો અક્ષર કરવો.

પથર, ચોખણુ, સુધ્યાં

અપવાદ- અચ્છેર, અચ્છું, પચ્છમ

(૨) એકાક્ષરી શબ્દોમાં દીર્ઘ 'ઈ' 'ઉ' આવે છે.

ફી, ધી, શુ, બી, પી, લૂ, ભૂ, જૂ, છૂ, સ્કૂ

(૩) અનુસ્વાર સાથેના એકાક્ષરમાં હુસ્વ 'ઉ' આવે છે.

હું, શું, તું

(૪) બે અક્ષરવાળા શબ્દમાં પહેલા અક્ષરમાં 'ઈ' કે 'ઉ' દીર્ઘ આવે છે.

બીક, ભીલ, ઢીલ, ભીખ, ચીજ, ખીર, ગીધ, ગીય, ભૂખ, ભૂત, કૂખ, ભૂકી,
જૂથ, દૂધ, ભૂરું, સૂરું

(૫) ત્રણ અક્ષરના શબ્દોમાં ગુરુ અક્ષર પહેલાં હુસ્વ 'ઈ' 'ઉ' હોય છે, જ્યારે
લધુ અક્ષર પહેલાંના 'ઈ' 'ઉ' દીર્ઘ હોય છે.

કિનારો, મિનારો, સુથાર, ખેડૂત, મજૂર, ખજૂર, તડબૂચ, બિલાડી,

ભીલડી, કૂતરું, ધુતારો, નીલમ, દીકરો, કીચડ, કીટલી, ચીભડું, સૂપડું,
ભૂસકો, કૂકડો, કૂતરો.

(૬) ચાર કે વધુ અક્ષરવાળા શબ્દમાં પ્રથમ ‘ઈ’ ‘ઉ’ હુસ્વ હોય છે.

દા.ત. હિલચાલ, બિસકોલી, વિલાયત, ઉત્તરાયણ, શિફારસ, ટિટિયારો,
કિલકિલાટ, હુલામણું

(૭) વિશેષજ્ઞ પરથી બનતાં નામમાં પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય ત્યાં બીજો અક્ષર
પણ દીર્ઘ રહે છે :

દા.ત. ઢીલું- ઢીલાશ, ચીકણું-ચીકાશ, ફીકું-ફીકાશ, જૂકું- જૂઠાણું, મીકું-
મીઠાઈ-મીઠાશ

(૮) ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ પછી જોડાકાર આવ્યો હોય તો ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ હુસ્વ કરવા :

ઈસ્ત્રી, ઈસ્પિતાલ, કિસ્સો, ચિઠી, જિલ્લો, શિસ્ત, પાકિસ્તાન, ખાલિસ્તાન,
ખુલ્લું, લુચ્ચું, મુક્કો, જુસ્સો, દુક્કર, હુલ્લડ

(૯) કેટલાક શબ્દો બોલતાં ભાર આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ‘ઉ’ આવે છે.

દાગીનો, ઝેરીલો, નતીજો, અંગૂઠો, નમૂનો, અરડૂસો

(૧૦) ‘ય’ પહેલાં ‘ઈ’ આવે તો હુસ્વ ‘ઈ’ હોય છે.

પાણિયારી, મોતિયો, દારુદિયો, ચોકિયાત, શિયાળો, હોમિયોપથી,
ચિયાતું, વાણિયો, શામળિયો, રળિયામણું, રેઢિયાળ, પડિયો, તળિયું,
બિયારણા, તેલીબિયાં.

આ પ્રમાણે કેટલાક સામાન્ય નિયમો જાડી લેવાથી ગુજરાતી ભાષાની
સાચી જોડણી આપાણે શીખી શકીએ છીએ. આમ છતાં ગુજરાતી ભાષામાં પણ
એવા ઘણા શબ્દો છે કે જેમની જોડણી એક કરતાં વધુ રીતે થાય છે. તેની ચર્ચા
પછીના ફકરામાં કરી છે.

એક કરતાં વધુ રીતે લખાતી એકના એક શબ્દની જોડણી

ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક એવા પણ શબ્દો છે જેની જોડણી એક કરતાં વધુ રીતે લખાય છે, એટલું જ નહિ, જોડણીકોશમાં તે બધી માન્ય પણ થયેલી છે. આમ છીંતાં, વ્યાકરણની દર્શિએ જે વધુ શુદ્ધ હોય તે ગ્રમાણે જ લખાય એ હિચ્છનીય છે. આવા ઘણા શબ્દો નીચે મુજબ છે. જેમકે ઉમર-ઉમર, ઓશીંકું-ઓસીંકું, કંકોતરી-કંકોત્રી, ખનિજ-ખનીજ, ખરચ-ખર્ચ, ગુજરાત-ગુજરાત જગા-જગ્યા, જાપતો-જપતો, તકતી-તખતી, તરવાર-તલવાર, દરમિયાન-દરમ્યાન, દસ્કત-દસ્કત, દુઆ-દુવા, ધુમ્મસ-ધૂમસ, નજીદીક-નજીક, નિકાશ-નિકાસ, નસિબત-નિસબત, પેનસિલ-પેન્સિલ, ગ્રમાણિક-ગ્રામાણિક, ફળદૂપ-ફળદૂપ, બક્ષિશ-બક્ષિસ, બરાબર-બરોબર, બિના-બીના, ભૂમિ-ભૂમી, બલકે-બલ્કે, બાલટી-બાલદી, બટાકા-બટાટા, મજા-મજા, મથુરા-મથુરા, મરદ-મર્દ, મસીદ-મસ્ઝિદ, મૂરખ-મૂર્ખ, મલેરિયા-મલેરિયા, મોંધું-મોંધું, રસાયણ-રસાયન, રાષ્ટ્રિય-રાષ્ટ્રીય, લહરિ-લહરી, લિપિ-લિપી, લીમડી-લીંબડી, લંટવું-લંટવું, વદ-વદિ, વસતી-વસતિ, વિગત-વીગત, વિનંતિ-વિનંતી, વિશે-વિષે, શ્રેણી-શ્રેણી, સનંદ-સનંદ, સુતાર-સુથાર, સૂચિ-સૂચી, સ્વાદિષ્ટ-સ્વાદિષ્ટ, હપતો-હફતો, હમેશા-હંમેશા-હંમેશાં, હિચકારું-હીચકારું.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક અક્ષરો જેવા કે જ અથવા ઝ, ઝ અથવા ઠ, ઠ અથવા ર, મ અથવા બ, શ અથવા સ અને લ અથવા ળ વગેરેથી બનતા શબ્દોમાં બંને ચાલે એવા ઘણા શબ્દો છે.

અડધું-અરધું	ખુરશી-ખુરસી
અષાડ-અષાઢ	અથાક-અથાગ
ઉડાડવું-ઉરાડવું	આમલી-આંબલી
કચડવું-કચરવું	એંશી-એંસી
કેશર-કેસર	કહેવડાવવું-કહેરાવવું
ખવડાવવું-ખવરાવવું	કોષ-કોશ
ખિજમત-ખિદમત	ખાંડણી-ખાયણી

ખુરદો-ખુરદો	વિકરાલ-વિકરાળ
ગરબડ-ગરબડ	વિશાલ- વિશાળ
ગભાણ-ગમાણ	વેઠમી-વેઠમી
ઘડભાંગ-ઘડભાંજ	વૈદ-વૈદ્ય
ચડાઈ-ચઢાઈ	શાબાશ-સાબાશ
ચીજ-ચીજ	શિફારસ-સિફારસ
જોશ-જોષ	ગવડાવવું-ગવરાવવું
ડાટી-દાટી	ચડવું-ચઢવું
તકાજો-તકાદો	ચાંદલો-ચાંલ્લો
તડભૂચ-તરભૂચ	છાશ-છાસ
તમાશો-તમાસો	જોશી-જોખી
તીરથ-તીર્થ	ડોશી-ડોસી
દિલ્હી-દિલ્હી	તડફડવું-તરફડવું
નારિયેળ-નાળિયેર	તત્કાલ-તત્કાળ
પાદર-પાધર	તરવાર-તલવાર
પેહુ-પેહુ	દાયરો-ડાયરો
ફરશી-ફરસી	ધ્રાશકો-ધ્રાસકો
બક્ષિશ-બક્ષિસ	પડદો-પરદો
બેશુમાર-બેસુમાર	પિંગલશાસ્ત્ર-પિંગળશાસ્ત્ર
મજા-મજા	પ્રકટ-પ્રગટ
માશી-માસી	ફલાહાર-ફળાહાર
વર્ઝમાલા-વર્ઝમાળા	બારશ-બારસ

બેસાડવું-બેસારવું	શોક્રીન-શોખીન
માલિશ-માલિસ	સુગરી-સુધરી
રસાયણ-રસાયન	સુવડાવવું-સુવરાવવું
વાટકી-વાડકી	હડતાલ-હડતાળ
વિકલ-વિકળ	હબશી-હબસી
વિશે-વિષે	સાંજ-સાંઝ
વેશ-વેષ	સુતાર-સુથાર
વ્યાકુલ-વ્યાકુળ	સોકટી-સોગટી
શાહી-સાહી	હથેલી-હથેળી
શીશમ-સીસમ	હલ-હળ

જોડણીમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી કેટલીક ભૂલો નીચે દર્શાવી છે :

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અખતો	અખતરો	ઉઠાવગીર	ઉઠાઉગીર
અગત્યતા	અગત્ય	ઉપજ	ઉપજ
અગવડતા	અગવડ	ઉપીયોગી	ઉપયોગી
અદ્ભૂત	અદ્ભૂત	ઉર્જ	ઉર્જ
અધિક્ષક	અધીક્ષક	ઓગાષ	ઓગાસ્ટ
અંતર્ધ્યાન	અંતર્ધ્યાન	કથિતવ્ય	કથયિતવ્ય
આધ્ય	આધ્ય	કન્નિષ	કન્નિષ
આયુર્વેદિ	આયુર્વેદિક	કમિશર	કમિશનર
આરજૂ	આરજૂ	કાર્ટૂન	કારટૂન
આહ્લાદ	આહ્લાદ	કાવતું	કાવતરું
ઈલ્લી	ઈલમી		

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
કિલ્લોલ	કલ્લોલ	જૂબાની	જુબાની
કોષ્ટક	કોષ્ટક	ટિકીટ	ટિક્કિટ
ખાતુ	ખાતું	ડાબું	ડાબું
ખાત્રી	ખાતરી	ફ્રાયવર	ફ્રાઈવર
બિસ્સાકાગુ	બિસ્સાકાતરું	તંગાદીલી	તંગાદિલી
ગાણત્રી	ગાણતરી	તત્વ	તત્ત્વ
ગર્વનર	ગર્વનર	તાલિમ	તાલીમ
ગિર્દી	ગિરદી	ત્થા	તથા
ગૃહપતિ	ગૃહપતિ	દિવાનીકોર્ટ	દીવાનીકોર્ટ
ગૃહસ્થ	ગૃહસ્થ	નિરભિમાની	નિરભિમાની
ગ્રેન્યુઈટી	ગ્રેજ્યુઈટી	નર્ક	નરક
ઘેરહાજર	ગેરહાજર	નસ્તર	નસ્તર
ચિન્હ	ચિહ્ન	નહિં	નહીં
ચૂકવણી	ચુકવણી	નહીં	નહીં
ચોકખું	ચોખું	નાકાબંદી	નાકાબંધી
જનમટીપ	જન્મટીપ	નાણાંકીય	નાણાકીય
જમાબંધી	જમાબંદી	નિંદ્રા	નિદ્રા
જ્યંતિ	જ્યંતી	નિધી	નિધિ
જલ્દી	જલદી	નિરસ	નીરસ
જગતિ	જગૃતિ	નિરિક્ષક	નિરીક્ષક
જંદગી	જિંદગી	નિવીદા	નિવિદા
જલ્લો	જિલ્લો	નીતિવાન	નીતિમાન
જુથબંદી	જૂથબંધી	નુકશાન	નુકસાન

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
નૈત્રક્રિય	નૈત્રક્રિય	મોજાર	મોજાર
પત્થર	પથર	રૂષિ	ઝાણિ
પત્રકારિત્વ	પત્રકારત્વ	રૂતુ	ત્રસ્તુ
પદ્ધતિ	પદ્ધતિ	લાયબ્રેરી	લાઈબ્રેરી
પરિણિત	પરિણીત	લાયસન્સ	લાઈસન્સ
પરીવર્તનશીલ	પરિવર્તનશીલ	લેખિત	લિખિત
પાવડર	પાઉડર	લોટ્રી	લોટરી
પુનરોધ્યાર	પુનરુદ્ધાર	વૈવિધ	વૈવિધ્ય
પોષ	પોસ્ટ	વાજબી	વાજબી
પ્રહાદ	પ્રહલાદ	શિવાળ	સીવાળ
પ્રિયવંદા	પ્રિયંદા	સગવડતા	સગવડ
બેન(બેન)	બહેન	સમીતિ	સમિતિ
મંજૂરી	મંજૂરી	સર્કસ	સરકસ
મંજિલ	મંજિલ	સાયકલ	સાઈકલ
મનોરમ્ય	મનોરમા	સીનેમા	સિનેમા
માપબંદી	માપબંધી	હુંગી	હુંગી
મુલ્લવી	મુલતવી		

ગુજરાતીમાં વપરાતા કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી

કોઈપણ ભાષામાં તેના જે તે પ્રદેશ એટલે કે સ્થળ તેમજ કાળના પરિવર્તનની સાથોસાથ પરિવર્તન આવતું જાય. ભારતમાં પણ અનેકવિધ પ્રજાનું શાસન રહ્યું જેની અસર સ્વાભાવિક રીતે જ ભાષા પર પડે. અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાય શબ્દો ફક્ત ગુજરાતી જ નહિ પરંતુ

ભારતની તમામ ભાષાઓમાં વણાઈ ગયા છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવા કેટલાય શબ્દોનું ગુજરાતીકરણ થયું છે. અને ભાષા તો વહેતી સરિતા સમાન છે તેથી તેમાં પ્રવાહિતા અને વિવિધતા રહેવાનાં. શ્રી દર્શકે સાચે જ કહ્યું છે કે : “અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યે છોછ નથી. તેના શબ્દો ભલે આપણી ભાષામાં વણાય પણ તે ગુજરાતી વાધા પહેરીને આવે.” અહીં વહીવટમાં વધુ વપરાતા એવા કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી આપી છે. આ યાદી લગભગ ‘જોડણીકોશે’ને આધારે છે તેમ છતાં આવા શબ્દોની જોડણી અંગેના નિયમોમાં અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી જોડણીમાંના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ કરવી. અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણીના નિયમો આ કચેરી દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના નિયમો અને શબ્દાવલી’ એ પુસ્તકમાં વિગતવાર આપ્યા છે. અહીં એવા કેટલાક શબ્દો ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે.

અપીલ	કોન્સ્ટેબલ	ડિગ્રી	પ્રેક્ટિસ	સ્યુઝિયમ
ઓગસ્ટ	કોપીરાઇટ	ડિપાર્ટમેન્ટ	ફર્નિચર	યુનિટ
ઇન્દ્રિયા	કોમ્યુનિસ્ટ	ડિપોઝિટ	ફેરેશન	યુનિફોર્મ
ઇન્સ્ટટ્યુશન	કોર્ટ	ડિરેક્ટરી	ફોર્મ્યુલા	યુરોપિયન
ઇન્સ્પેક્ટર	કોર્ન	ટેચ્યુટી	બાઈસિકલ	રજિસ્ટર
ઇલેક્ટ્રિક	કોંગ્રેસ	ટેમોક્સી	બિલ્ડર	રજિસ્ટ્રાર
ઓંજિન	કિકેટ	ડિવિડિંગ	બેલિફ	રિટાર્ડ
ઓલ્યુમિનિયમ	કલાર્ક	ડિસમિસ	બોર્ડ	રિપાલિક
ઓસોસિયેશન	ગવર્નર	ડિસ્ટ્રિક્ટ	બોર્ડિંગ	રિપોર્ટ
ઓડિટર	ગેસ	ડ્રાઇવર	બ્લોક	રોયલ્ટી
ઓનરરી	ગોડાઉન	થિયરી	મશીન	લાઈસન્સ
ઓપરેશન	ગ્રામોફોન	થિયોસોફી	માઈક	લિમિટેડ
ઓફિસ	ચેક	નાઈટ્રોજન	માઈલ	લિસ્ટ

ઓર્ડર	ચેક-પોસ્ટ	નેશનલ	માર્ક	લીગ
ઓવરસિયર	જજ	નોટિસ	મેજિસ્ટ્રેટ	લેવી
કમિટી	જુનિયર	પબ્લિક	મિકેનિક	વેગન
કમિશન	જ્યુબિલી	પબ્લિસિટી	મિટિંગ	વોરંટ
કમિશનર	ટાઉનહોલ	પરમિટ	મિનિટ	વોર્ડ
કલેક્ટર	ટિકિટ	પાઉડર	મિનિસ્ટર	શૉટફેન્ડ
કંપની	ટિક્સિન	પાર્લમેન્ટ	મિસ	સબર્બ
કંપાઉંડ	ટેનિસ	પાર્સલ	મીટર	સેન્સર
કાઉન્સિલ	ટેલિગ્રાફ	પેટ્રન	મીડિયમ	સોલિસિટર
કાર્બન	ટેલિપ્રિન્ટર	પેન્શન	મેનેજર	સ્ટેશનરી
કેન્વાસ	ટેલિવિજન	પેટ્રોલ	મેજર	સ્ટેન્સલિ પેપર
કેપ્ટન	ટ્યૂબ	પોલિસી	મેમોરિયલ	હાઈસ્કુલ
કેબિન	ટ્રાફિક	પોલિશ	મેમ્બર	હોલ
કેમિસ્ટ્રી	ટ્રેડમાર્ક	પોલીસ	મેયર	હોકી
કેરોસીન	ટ્રેન	પ્રીમિયમ	મોટર	હોટલ
કેસ	ડિક્ટેશન	પ્રૂફ	મોડેરેટર	હોસ્પિટલ
મ્યુનિસિપાલિટી				

લાખા માટે કેટલાક જરૂરી નિયમો

- (૧) ‘જ’ છૂટો લખવો. જેમ કે, તેણો આવવું જ રહ્યું.
- (૨) ‘થ’- ‘થે’ ભેગા લખવા. જેમ કે, મારેય આવવું તું, તેથે આવે.’
- (૩) વિભક્તિના પ્રત્યુત ભેગા લખવા.

જેમ કે, વર્ગમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે ? કર્મચારીઓની રજૂઆત સાંભળો.

(૪) દ્વિરુક્તિવાળા શબ્દો ભેગા લખવા.

દા.ત. સાથોસાથ, વારંવાર, કેટકેટલું, ભાતભાતના, જેમતેમ

(૫) નામયોગી અવ્યયો છૂટાં લખવાં. જેમ કે, મારા થકી, શીખવા, સારુ, દેશ કાજે, રસ્તા ઉપર વગેરે.

(૬) તોપણ, જોકે ભેગા લખાય.

(૭) કે છૂટો લખવો. દા.ત., કારણ કે કચ્ચું કે, જેમ કે

(૮) ‘પૂર્વક’ અને ‘માત્ર’ ભેગા લખવા. દા.ત. વિવેકપૂર્વક, જીવમાત્ર

(૯) સહાયકારક કિયાપદો છૂટાં લખવાં. જેમ કે, લખે છે, લીધું હશે, મૂક્યું હતું.

(૧૦) સંયુક્ત કિયાપદમાં દરેક કિયાપદ છૂટું લખવું. જેમ કે, લખી નાખ્યું, રહેવા દો, વાંચ્યતો રહ્યો.

(૧૧) સમાસનાં પદ જોડીને લખવાં. દા.ત. માભાપ, સીતારામ, આઠદસ, લાંબુટ્ટું, હારજીત, રાજરાણી

વધુ અક્ષરસંખ્યાવાળાં પદ હોય તો અર્થની સુગમતા માટે વચ્ચે નાની લીટી દોરીને જુદાં પણ લખાય.

વેપાર-વાળજ, રજત-જ્યંતી, વૃત્તાંત-નિવેદક, મહાભારત-રચયિતા, તાલકૃત-લાલિમા-લસિત

અનુસ્વાર અંગેના નિયમો

અનુસ્વાર એટલે નાકને અનુસરતા વંજનો : દુઃ, અણ, નં, મૂં ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર બે રીતે બોલાય છે : સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દોમાં ખાસ જુદા પાડીને ઉચ્ચારાતા, જેમ કે,

કાન્ત, ખાડ, ચમ્પક

ગ્રાહૃત શબ્દોમાં પોચા ઉચ્ચારાતા શબ્દો, જેમ કે,

(સૂતર) કાંત, આંધળો(માણસ), (મિલકત) સોંપ

ગુજરાતમાં પણ જુદાજુદા ભાગમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણમાં બેદ જોવા મળે છે. મહેસાણા જિલ્લા અને ચરોતરમાં તીવ્ર અનુસ્વાર બોલાય છે, બીજે વળી કોમળ અનુસ્વાર બોલાય છે. અમદાવાદ, વડોદરા, ભાવનગર જેવાં શહેરોમાં શિષ્ટ ભાષા બોલવા તરફના વલણને કારણે અનુસ્વાર કાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારાય છે, કાં છોડી દેવાય છે. તેથી જ અમદાવાદમાં ‘માટલી’ બોલાશે જ્યારે ચરોતરમાં ‘માંટલી’ બોલાશે. પણ ભાષામાં તો અમુક જગ્યાએ અનુસ્વાર છે અને ક્યાં નથી તે નિયમોથી જાણી લેવું જરૂરી છે.

૧. નરજાતિ (પુલિંગ)ના કોઈપણ શબ્દને કોઈપણ વચનમાં અનુસ્વાર લાગતો નથી. વળી તેને લાગતાં વિકારી વિશેષણો તથા તેમને અનુસરતાં કિયાપદનાં વિકારી રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર આવતો નથી. જેમ કે,
રાતો ઘોડો- રાતા ઘોડા
ઘોડો ચરતો હતો - ઘોડા ચરતા હતા

નોંધ : ‘પંડિતનું પુસ્તક’ કે ‘પંડિતનાં પુસ્તકો’માં ‘નું’ કે ‘નાં’ અનુસ્વારવાળું એટલા માટે છે કે ‘પુસ્તક’ શબ્દ નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)નો છે. અહીં પણ જો ‘પુસ્તક’ને બદલે ‘ચોપડો’ (નરજાતિ) કે ‘ચોપડી’ (નારીજાતિ) શબ્દ હોત તો ‘પંડિતનો ચોપડો’ કે ‘પંડિતની ચોપડી’ એમ અનુસ્વાર વિનાની જ રચના થઈ હોત.

૨. નારીજાતિ (સ્ત્રીલિંગ)નો શબ્દ માનાર્થે બહુવચનમાં વપરાયો હોય (કે વંગ કે મજાકની દસ્તિએ અવહેલના માટે વપરાયો હોય) તો તેને માટે વપરાતા વિકારી વિશેષણને (અને તેની સાથે કિયાપદ હોય તો તેને પણ) અનુસ્વાર લાગે છે. જેમ કે,
મોટાં રાણીબા પધાર્યાં.
મારાં મામી ગયાં.
જોયાં ડાદ્યાં ભાઙીબા !

નોંધ : ‘મારી બા રાંધતી હતી’ અને ‘મારાં બા રાંધતાં હતાં’ એનો

તફાવત જોશો તો સમજશે કે ‘બા’ એકવચન હોવા છતાં માનાર્થે વપરાયું છે તેથી તેના વિકારી વિશેષજ્ઞા ‘મારાં’ અને તેની સાથે જતા કિયાપદ ‘રાંધતાં હતાં’માં અનુસ્વાર મુકાયા છે.

‘શોભા, રમા અને મીના લખતાં હતાં.’

એમ અનુસ્વારવાળી રચના એટલા માટે થઈ છે કે એમાં પણ માનાર્થે બહુવચન છે.

૩. નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)ના શબ્દમાં છેડે ‘ઉ’ હોય ત્યાં મોટે ભાગે અનુસ્વાર આવે છે. જેમ કે,

તમારું (સર્વનામ), કાળું (વિશેષજ્ઞા), કૂતરું (નામ), ફરતું (કૂદન્ત), થયું (કિયાપદ)

બધા નાન્યતરજાતિના શબ્દમાં છેડે ઉ હોય ત્યાં અનુસ્વાર આવે જ એમ નથી. જેમ કે બિંદુ, જંતુ, તંતુ, તરુ, લીબુ વગેરે. (જોકે આવા શબ્દો સાથે પણ વિકારી વિશેષજ્ઞા હોય તેમને તો અનુસ્વાર લાગે જ છે. જેમ કે, નાનું બિંદુ, નાનું જંતુ, મોટું લીબુ)

૪. નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)ના શબ્દોના બહુવચનને લાગતાં વિકારી વિશેષજ્ઞો, કૂદન્તો અને સંબંધ વ્યક્તિનાં નામો અને સર્વનામો પર અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

‘રાતું ફૂલ’ પરથી ‘રાતાં ફૂલો’ (વિશેષજ્ઞા)

‘કાળું પાટિયું’ પરથી ‘કાળાં પાટિયાં’ (વિશેષજ્ઞા)

‘ગર્જતું વાદળ’ પરથી ‘ગર્જતાં વાદળો’ (કૂદન્ત)

‘રમાનું ટેબલ’ પરથી ‘રમાનાં ટેબલો’ (સંબંધ વ્યક્તિનું નામ)

‘મારું ઘર’ પરથી ‘મારાં ઘરો’ સર્વનામ

નોંધ: અને છતાં આવા શબ્દો જ્યારે પદ તરીકે વિભક્તિના પ્રત્યય સાથે

આવે, અથવા વિશેષજ્ઞ તરીકે નાન્યતરજ્ઞતિના વિશેષ્ય સાથે આવે, ત્યારે એકવચનમાં ‘આ’ થઈને અનુસ્વાર વિનાની જ રચના થાય છે.

(બહુવચનમાં તો આવી જગ્યાએ પણ ‘આ’ એવી અનુસ્વારવાળી જ રચના રહે છે.)

જેમ કે ‘બોલેલું વાક્ય’ પરથી ‘બોલેલા વાક્યમાં’ના ‘લા’ ઉપર અનુસ્વાર નથી. (બહુવચનના ‘બોલેલાં વાક્યોમાં’ના ‘લાં’ ઉપર તો અનુસ્વાર હોય જ છે.)

‘મોટું ઘર’ ઉપરથી ‘મોટા ઘરમાં’ના ‘ટા’ ઉપર અનુસ્વાર નથી.

(બહુવચનના ‘મોટાં ઘરોમાં’ના ‘ટાં’ ઉપર તો અનુસ્વાર હોય જ છે.)

‘બોલવાનું કારણ’ પરથી ‘બોલવાના કારણથી’ના ‘નાં’ પર અનુસ્વાર નથી. (બહુવચનના ‘બોલવાનાં કારણો’ના ‘ના’ પર તો અનુસ્વાર હોય જ છે.

અહીં વંદન, અભિનંદન અને અભિવાદન શબ્દો પણ નોંધી રાખો. આ ગણે નાન્યતરજ્ઞતિ (નંપુંસકલિંગ)ના છે અને તેથી એકવચનમાં ‘મારું’ અને બહુવચનમાં ‘મારાં’ એવી અનુસ્વારવાળી જ રચના થશે. પણ પત્રમાં બહુવચન જ આવે તેથી ‘મારા વંદન’, ‘મારા અભિનંદન’ કે ‘મારા અભિવાદન’ને બદલે ‘મારાં વંદન’, ‘મારાં અભિનંદન’ કે ‘મારાં અભિવાદન’ એમ અનુસ્વાર મૂકીને જ લખાશો.

૫. નાન્યતરજ્ઞતિના દરેક શબ્દના બહુવચને અનુસરતા કિયાપદનાં બધાં જ વિકારી રૂપોમાં અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

‘કૂલડાં ખીલતાં હતાં’માં ‘ખીલતાં હતાં’ કિયાપદ ‘કૂલડાં’ એ કર્તા અનુસાર બન્યું છે અને તેથી બંગે ‘તાં’ ઉપર અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

‘ઘણાં રમકડાં ભેગાં કર્યા હતાં’માં પણ એ જ રીતે કિયાપદ ‘ભેગાં’ કર્યા હતાં’ માં ગણે જગ્યાએ અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

૬. જુદીજુદી જતિનાં નામોનાં વિકારી વિશેષજ્ઞો, કિયાપદો વગેરેમાં

નાન્યતરજાતિનાં રૂપો વપરાય છે અને તેથી ત્યાં પણ અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

‘માર્યાં ગયેલા સ્ત્રીપુરુષો’માં ‘સ્ત્રી’ નારીજાતિ અને ‘પુરુષો’ નરજાતિ એમ બે જાતિ આવેલી હોઈ એને લાગતા રૂપ ‘માર્યાં ગયેલાં’માં પણ ‘ર્યા’ અને ‘લાં’ એમ બંને જગ્યાએ અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

એ જ રીતે ‘નિશાન્ત, નિશિતા અને તેમની સાથેનાં બાળકો ગયાં’માં કર્તા તરીકે ‘નિશાન્ત’ ‘નરજાતિ’, ‘નિશિતા’ નારીજાતિ અને ‘બાળકો’ નાન્યતરજાતિ એમ જુદીજુદી જાતિ હોઈ એમને અનુસરતા કિયાપદ ‘ગયાં’ના ‘યાં’ ઉપર અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

૭. નાન્યતરજાતિ (નંપુંસકલિંગ) કે સામાન્ય જાતિનો કોઈ શબ્દ કે નારીજાતિનો માનાર્થ પ્રયોગ જ્યારે કિયાનાથ (અર્થાત્ કિયાનો કરનાર) હોય ત્યારે કિયાપદનાં રૂપો (જ્યાં જાતિ પ્રમાણે બદલાતાં હોય ત્યાં) નાન્યતરજાતિ અને સામાન્ય જાતિ સાથે બંને વચ્ચનમાં અને નારીજાતિના માનાર્થ પ્રયોગમાં બહુવચ્ચનમાં કિયાપદનાં રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

પૂર્વીએ એક રમકડું ખરીદ્યું.

દુકાનમાં ભાતભાતનાં રમકડાં મળતાં હતાં.

વાંસદાવાળાં રાણી પધાર્યાં હતાં.

નોંધ :

‘હોવું’ એ ‘જવું’ અનુકૂમે સહાયકારક કે સંયુક્ત કિયાપદ તરીકે આવેલ હોય ત્યારે આગળના કિયાપદ ઉપર પણ અનુસ્વાર આવે છે. જેમ કે,

હોઉં છું. જાઉં છું. ચાલ્યું ગયું.

જોકે સામાન્ય કૃદન્ત તરીકે ‘હોવું’ કે ‘જવું’ વપરાયેલ હોય ત્યાં અનુસ્વાર આવતું નથી. એથી જ ‘ચાલ્યાં જવું સારું’ એ રચના ખોટી છે; ‘ચાલ્યા જવું સારું’ રચના જ ખરી છે.

- ૮.** સતિસપ્તમીના જેવા અવ્યય પ્રયોગો તરીકે આવતા કૃદંતનું રૂપ અનુસ્વારવાળું હોય છે. જેમ કે,
મારતાં માર્યું.
બોલતાં આવડતું નથી.
ખાતાંખાતાં ન બોલાય.
- ૯.** પહેલા પુરુષ એકવચનનું ‘હું’ જ્યારે કિયાનાથ હોય ત્યારે કિયાપદનાં સાદા વર્તમાનકાળ, અપૂર્જી વર્તમાનકાળ અને કિયાતિપત્ર્યર્થનાં રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,
હું છું. હું વાંચુ છું. હું લખી રહું.
- ૧૦.** સર્વનામ જે શબ્દને બદલે વપરાયું હોય એ શબ્દનાં જાતિવચન પ્રમાણે (એને લાગતાં વિકારી વિશેષણ, કિયાપદ વગેરેને) અનુસ્વાર લાગે કે ન લાગે. જેમ કે,
નાન્યતરજાતિના બહુવચનના ‘કેળાં’ રૂપ માટે ‘એ’ સર્વનામ વાપરવું હોય તો ‘એ’ બધાં જ પાકી ગયાં છે એમ લખાય. નર, નારી ને નાન્યતર ગ્રાણે જાતિ સાથે હોય એવા ‘પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો’ રૂપ માટે ‘એ’ સર્વનામ વાપરતાં ‘એ’ બધાં પાછાં ફર્યાં એમ લખાય. (આ જગ્યાએ નરજાતિના એકલા ‘પુરુષો’ શબ્દ માટે ‘એ’ સર્વનામ વાપરવાનું હોત તો ‘એ બધા પાછા ફર્યાં એમ જ લખાત.)
- ૧૧.** સાતમી અર્થાત્ અધિકરણ વિભક્તિના ‘માં’ પ્રત્યયમાં અનુસ્વાર છે અને તેથી તેને બદલે ‘મા’ એમ ન લખાય. જેમ કે ‘ધરમાં કોઈ નથી’ સાચું છે. ‘ધરમા કોઈ નથી’ ખોટું છે.
- ૧૨.** અનુસ્વારના ભિન્નભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા માટે ચિહ્નો વાપરવાં નહિ. છતીં શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિકો વાપરી શકાય.

જેમ કે, ‘અંત’ પણ લખાય અને ‘અન્ત’ પણ લખાય.

‘સાંત્વન’ પણ લખાય અને ‘સાન્ત્વન’ પણ લખાય.

‘દંડ’ પણ લખાય અને ‘દાંડ’ પણ લખાય.

‘બેંક’ પણ લખાય અને ‘બેન્ક’ પણ લખાય.

પણ ‘સન્મતિ’ની જગ્યાએ ‘સંમતિ’ ન લખાય અને ‘સંમતિ’ની જગ્યાએ (‘સમતિ’ ઠીક પણ) ‘સન્મતિ’ ન લખાય એ યાદ રાખીએ.

૧૩. કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર નથી ત્યાં તે ન મૂકવો.

જેમ કે, હોશિયાર ખરું છે; હોંશિયાર નહિ. નિમણૂક ખરું છે; નિમણૂંક નહિ. મોહું ખરું છે; મોહું નહિ (મોં ખરું છે.) મહેક ખરું છે; મહેંક નહિ. નિદ્રા ખરું છે; નિદ્રા નહિ. (નીદ, નીદર અને નીદરા ખરાં છે.) ‘ભાગવું’ એટલે ‘નાસવું’ અને ‘ભાંગવું’ એટલે ‘ફોડવું’ , ટીપું ખરું છે; ટીપું કે ટીપું નહિ. ‘ઓચિંતું’માં ‘ચિં’ અને ‘તું’ બંને સ્થળે અનુસ્વાર ખરો; પરંતુ માં ‘તું’ ઉપર અનુસ્વાર નથી. ‘ચોમાસું’ અનુસ્વારવાળું લખીએ તો ‘ચાતુર્માસ’ એવો અર્થ થાય, અને અનુસ્વાર વિના ‘ચોમાસુ’ લખીએ તો ‘ચોમાસાનું’ એમ અર્થ થાય.

હવે કવિ સુંદરમે રચેલું ‘અનુસ્વાર-અષ્ટક’ જોઈએ.

(હરિગીત છંદ)

હું બિંદુ સુંદરે માત શારદને લલાટે ચંદ્ર શું,
મુજને સદા યોજો સમજથી, ચિત્ત બનશે ઈંડ શું;
મુજ સ્થાન ક્યાં મુજ શી ગતિ જાળી લિયો રસ-પ્રેમથી,
તો સજજ બનશો જ્ઞાનથી, સૌન્દર્યથી ને ક્ષેમથી.

૧

તો પ્રથમ જાણો ‘હું’ અને ‘તું’માં સદા મુજ વાસ છે,
આ જ્ઞાન વિજ્ઞા ‘હું- હું’ અને ‘તુ-તુ’ સમો ઉપહાસ છે;
હું ‘કરુ’- ‘વાંચુ’ - ‘લખુ’ જોજો એમ લખશો લેશ તો,
મા-ભારતીના રમ્ય વદને લાગતી શી મેશ જો !

૨

નરમાં કદી નહિ નારીમાં ના એકવચને હું રહું,
હું કિંતુ નારી-બહુવચનમાં માનવંતું પદ ગ્રહું;
‘બા ગયા’, ‘આવ્યા બહેન મોટા’ એમ જો ન તમે લખો,
‘બા ગયા’, ‘આવ્યા બહેન મોટા’ શો પછી બનશો ડખો !

૩

ને નાન્યતરમાં તો ઘણી સેવક તણી છે હાજરી,
લો, મુજ વિનાના શબ્દની યાદી કરી જોજો જરી;
સૌ મુજ વિશેષજ્ઞ એક ને બહુવચનમાં રાખો મને,
યાચું કૃપા આ ખાસ મારો ભરખ ત્યાં જાડો બને.

૪

‘શું કૂલ પેલું શોભતું !’ જો આવું પ્રેમે ઉચ્ચારો,
 ‘શાં કૂલ પેલાં શોભતાં !’ બહુવચનમાં વાણી કરો;
 ‘મોજું’ નિહાળો એક નીરે, ત્યાં પછી ‘મોજાં’ બને,
 ‘અમણાં’ અને ‘તમણાં’ પછી ‘અજાગણયાં’, કોણ કદો ગણો ? ૫

ને બંધુ, પીતાં ‘નીર ઠંડું’ ના મને પણ પી જતા,
 ને ‘જાડ ઊંચાં’ પર ચડો તો ના મને ગબડાવતા;
 ‘બકરા’ અને ‘બકરાં’, ‘ગઘેડા’ ને ‘ગઘેડાં’ને એક ના;
 ‘ગાડાં’ અને ‘ગાંડાં’ મહીં જે લેદ ભૂલો છેક ના. ૬

ને જ્યાં ન મારો ખપ, મને ત્યાં લૈ જતા ન કૃપા કરી,
 નરજીતિ સંગે મૂકતાં, પગ મૂકજો નિત્યે ડરી;
 કો મલ્લને એવું કહ્યું જો, ક્યાં ગયાં’તા આપ જુ ?
 જોજો મળે ના તરત મુક્કાનો મહા સરપાવ જુ. ૭

તો મિત્ર, મારી નમ્ર અરજ આટલી મનમાં ધરો :
 લખતાં અને વદતાં મને ના સ્વાજનમાંયે વિસ્મરો;
 હું રમ્ય ગુજન ગુજતું નિત જ્ઞાનના પુષ્પે ઠરું,
 અજ્ઞાનમાં પણ ઢંઢું-કિંતુ એ કથા નહિ હું કરું. ૮

- સુન્દરમ્

પ્રકરણ ૧૧ : વિરામચિહ્નો

ભાષામાં રહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં વિરામચિહ્નોની પણ આવશ્યકતા છે. ભાષામાંની અભિવ્યક્તિને સુભોધ કરવાનું કામ વિરામચિહ્નો કરે છે. વાક્ય કે લખાશમાં જે અંતર્ગત અર્થ હોય છે તેને સમજવામાં વિરામચિહ્નો ઉપયોગી બને છે. વિરામચિહ્નો લેખકની શૈલીનો પણ પરિચય કરાવે છે અને છતાં લેખક એમનો ઉપયોગ પોતાનો વાચક એની વાત બરાબર સમજી શકે તે માટે કરતો હોય છે. એ રીતે વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ બારીક નકશીકામનું કોશલ માગી લે છે. વિરામચિહ્નોના ઉપયોગમાં કલા છે તેમ કારીગરી પણ છે. વિરામચિહ્નો અભિવ્યક્તિને વાચક સુધી યથાર્થ રીતે પહોંચાડવા વપરાતાં હોય છે; વ્યાકરણના નિયમોને સંતોષવા નહિ. તેથી વિરામચિહ્નો સમજીને વપરાય, શક્ય તેટલાં ઓછાં વપરાય, વક્તવ્યને સ્કુટ અને ધારદાર કરવા વપરાય એમાં જ એમની શોભા છે.

વિરામચિહ્ન ભાષાની એક વિશિષ્ટ ગોઠવણા છે. એ ગોઠવણાને કારણો વક્તવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો રહે છે. કોઈ વિરામચિહ્ન વાક્ય પૂરું કરે છે, કોઈ વિરામચિહ્ન અર્થને પર્યાપ્તરૂપે વ્યક્ત થવામાં અનિવાર્ય સહાય પૂરી પાડે છે. જેમ કે, તમને તો શરમ નથી, મને છે.

ઉપરના વક્તવ્યમાં અલ્યવિરામ અને પૂર્ણવિરામ એ બે ચિહ્નો વપરાયેલાં જોઈ શકાય છે. અલ્યવિરામ વક્તવ્યની અંદર મૂકાયું છે અને પૂર્ણવિરામ વાક્યને છેડે મૂકાયું છે. ‘તમને તો શરમ નથી’ એ ચાર શબ્દો પછી અલ્યવિરામ છે એને બદલે પૂર્ણવિરામ મૂકાયું હોત તો ? તો પછી ‘મને છે’ એ બે શબ્દો ચાલત નહિ - ‘મને શરમ છે’ એમ ત્રણ શબ્દો વાપરીને પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવું પડત. એમ કરવામાં આવ્યું હોત તો ‘તમને શરમ નથી. મને શરમ છે.’ એમ બે અલગ અલગ વાક્યવાળી રચના થાત. ‘તો’ શબ્દ જરૂરી ન રહ્યો તેથી તેને દૂર કરાયો અને ‘શરમ’ શબ્દને ફરીથી વાપરવો પડ્યો. આમ થવાથી અભિવ્યક્તિમાં જે લાઘવ હતું તે ચાલ્યું ગયું. આગામી અભિવ્યક્તિથી જેને સંબોધીને એ વક્તવ્ય થયું તે

વ્યક્તિમાં નક્કીપણે 'શરમ' નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે અને સંબોધન કરનાર વ્યક્તિમાં નક્કીપણે 'શરમ' છે એ સલૂકાઈપૂર્વક કહેવાય છે. એટલે વિરામચિહ્નનો વક્તવ્યમાં લાઘવ, સુંદરતા, સલૂકાઈ વગેરે પણ બક્ષે છે.

આપણે મુખ્યમુખ્ય વિરામચિહ્નનો જોઈએ.

(૧) પૂર્ણવિરામ :

એક કથન કે વિચાર પૂર્ણ થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. એટલે કે, એક સાંદું વાક્ય પૂરું થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ. કહેવતને અંતે પણ પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

એના કર્મ ચોરી ને ચોરી રહી.

પાપનો ઘડો ફૂટ્યા વિના રહેતો નથી.

કોઈ પણ શીર્ષક, શબ્દ કે વાક્યની શરૂઆતમાં કમસૂચક ૧, ૨, ૩ વગેરે આંકડા કે ક, ખ, ગ વગેરે અક્ષરો મૂકીએ ત્યારે (જો એ કૌંસ કરીને એમાં મૂકવાના ન હોય ત્યારે) એમની પછી પૂર્ણવિરામ અવશ્ય મૂકવું જોઈએ. જેમ કે,

૧. ન્યાયખાતું

૨. ઉદ્યોગભવન

ક. ન્યાયખાતું

ખ. ઉદ્યોગભવન

વ્યક્તિ, સંસ્થા, પદવી, ઈલકાન, સમય વગેરેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ મૂકતી વખતે પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ. જેમ કે,

મે. (મહેરબાન)

અ. સૌ. (અખંડ સૌભાગ્યવતી)

બની શકે તો આવી જગ્યાએ પોલું મીંડું મૂકવું. જેમ કે,

મે. (મહેરબાન)

ખ. (લિખિતંગ)

નોંધ : પ્રચલિત બનેલાં ટૂંકાં રૂપ માટે પૂર્ણવિરામ ન મૂકતાં એમના અક્ષરો એકમેકને જોડીને અખંડરૂપે જ લખવાનો ચાલ છે. જેમકે

ચો.મી. (ચોરસ મીટર), કિ.ગ્રા. (કિલોગ્રામ)

(૨) અલ્યવિરામ :

જ્યાં પૂરેપૂરું નહિ પણ અલ્ય (થોડું) અટકવાનું હોય અનિવાર્ય ત્યાં અલ્યવિરામ મુકાય છે. ખાસ કરીને નીચેની બાબતો વિચારીને તે મુકાય છે :

૧. ઘણાં નામ, વિશેષજ્ઞ કે કિયાપદ એકસાથે આવ્યાં હોય ત્યારે છેલ્લા સિવાય દરેકની પછી અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુંધ ચારે વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ હતો. લક્ષ્મણ જરાજરામાં, નજીવી બાબતમાં, કોધમાં આવી જતો. ભરત અયોધ્યામાં દાખલ થઈ, મહેલમાં તપાસ કરી, જેમતેમ સ્વસ્થ થઈ રામને શોધવા ચાલી નીકળ્યો.
૨. સંબોધનાર્થ વપરાયેલા પદ પછી અલ્યવિરામ આવે છે. જેમ કે,
રામભાઈ, આ ફાઈલ ગંગાધરને પહોંચાડો.
૩. અલબત્ત, ટૂંકમાં, જેમ કે, એટલે કે, ખરેખર, (અને પત્રમાં ‘પત્રિ) વગેરે જેવા શબ્દો પછી અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
અલબત્ત, તમે જ એ કામ કરવા સક્ષમ છો.
૪. ‘કારણ કે’ અને ‘કેમ કે’ ની પહેલાં અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
ઠંડી વધવા માંડી છે, કારણ કે આ સાલ વરસાદ વધુ થયો છે.
૫. પત્રલેખનમાં શરૂઆતમાં સંબોધન પછી તેમ જ અંતના વિદ્યાયવચન પછી અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
વહાલી બહેન, આપનો વિશ્વાસુ,
૬. હા, ના, જી, કાં, કેમ, વગેરે કેવળપ્રયોગીઓ જો વાક્યની શરૂઆતમાં હોય તો તે દરેકની પછી અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
હા, એ લખાણ મેં જ લખ્યું છે.
કાં, તમારી પણ ભૂલ થઈ ને ?

- ૭.** ‘વગેરે’ કે ‘ઈત્યાદિ’ની પહેલાં બે કે વધારે પદો હોય ત્યારે પૂર્વના દરેક પદ પછી અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
મૈત્રી, પ્રમ, ત્યાગ, વફાદારી, વગેરે સદ્ગુણો છે.
- ૮.** અવતરણચિહ્નનો વાપરતાં પહેલાં અલ્યવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
રામ બોલ્યા, ‘પિતાની આજ્ઞા હું માથે ચડાવું છું.’
- ૯.** સમાનાધિકરણવાળાં (સરખા દરજાવાળાં) પદો અલ્યવિરામથી જુદાં
પાડવામાં આવે છે. જેમ કે,
મેઘનાદ, રણકુશળ યોદ્ધો, શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજજ થઈ લડવા માટે રણાંગણમાં
આવી ઉભો રહ્યો.
- ૧૦.** જે વાક્યો અને, તેથી, માટે, પણ, પરંતુ, વગેરેથી જોડાય છે તે
અલ્યવિરામથી જુદાં પડાય છે. જેમ કે,
મેં સફળતા મેળવવા માટે આકાશ-પાતાળ એક કર્યાં, પણ સરવાળે મારા
નસીબમાં નિષ્ફળતા જ રહી.
(આવાં વાક્યો નાનાંનાનાં હોય તો અલ્યવિરામ ન મૂકીએ તોપણ ચાલે.
જેમ કે, હું પાસ થવા મથ્યો પણ નીવક્યો.)
- ૧૧.** જે-તે, જેમ-તેમ, જ્યારે-ત્યારે, જો-તો વગેરેથી જોડાયેલાં વાક્યો
અલ્યવિરામથી જુદાં પડાય છે. જેમ કે,
જેમ રાત્રિનો અંધકાર દૂર થઈ દિવસનો ઉજાશ આવે છે, તેમ ગમે તેવું
ધોર દુઃખ થઈ સુખ અવશ્ય પગલી પાડે છે.
(આવી જગ્યાએ પણ વાક્યો નાનાંનાનાં હોય તો અલ્યવિરામ ન મૂકીએ
તોપણ ચાલે. જેમ કે, રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે તેમ દુઃખ પછી સુખ
આવે છે.)
- ૧૨.** લાંબાં વાક્યોમાં પેટાખંડો પછી અલ્યવિરામ મુકાય છે.
જેમ કે, તે ઉત્તમ કુળનો નબીરો છે, અસાધારણ શક્તિવાળો છે, શૂરો

છે, ઉદાર છે. મહેસુદ્ધ છે, પણ હલકા કુળનો ગણાયેલો હોવાથી તેને ઘણી વાર મર્મભેદક અપમાનો સહન કરવાં પડે છે.

નીચેની પરિસ્થિતિમાં અલ્યવિરામ ન વપરાય :

- (૧) કિયાપદ નામ (સંજા) કે વિશેષજ્ઞ તરીકે વપરાયું હોય ત્યારે
- (૨) પરિણામદર્શક સંયોજક 'કે'ની આગળ કે પાછળ
- (૩) બે પદો જોડાયાં હોય ત્યારે

(અને, કે, વગેરે, ઈત્યાદિ શબ્દોની પહેલાં કેટલાક લોકો અલ્યવિરામ વાપરે છે અને કેટલાક નથી વાપરતા. અલ્યવિરામ જ્યાં વાપરવું હોય ત્યાં વિવેકથી વાપરવું; તેનો અતિરેક ન કરવો.)

(૩) અર્ધવિરામ :

વાક્યમાં જ્યાં સહેજ અટકવાનું હોય ત્યાં અલ્યવિરામ વપરાય છે અને એથી વધારે અટકવાનું હોય એટલે કે પૂર્ણવિરામથી તો ઓછું જ - ત્યાં અર્ધવિરામ વપરાય છે. વાક્યમાનનાં વિધાનોને અલગ પાડવા, સાથે જનાર વાક્યો ભારપૂર્વક રજૂ કરવા તેમજ વાક્યો વચ્ચે ઉભયાન્વયી (સંયોજક)નો ઉપયોગ ન કરવો હોય ત્યારે અર્ધવિરામ મુકાય છે. સંયુક્ત વાક્યનાં અંગો વચ્ચે જ્યારે જોડનાર ઉભયાન્વયી વપરાયું હોય ત્યારે ત્યાં અર્ધવિરામ વપરાય છે. જેમ કે,

ગુરુ શિષ્ય પાસે સેવા કરાવે છે તે એની ભક્તિ ખીલવવા માટે; અનું નાનામોટાપણાનું અભિમાન ટાળવા માટે; એને વિદ્યાની ખરી ગરજ કેટલી છે તે તપાસવા માટે હોય છે.

(૪) ગુરુવિરામ :

ગણતરી કરવી હોય, યાદી આપવી હોય કે વર્ણન કરવું હોય ત્યારે ગુરુવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

વર્ણ ચાર છે : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વैશ્ય અને શૂદ્ર.

(૪) આશ્ર્યચિહ્નન :

કોંધ, આશ્ર્ય, વિક્કાર કે પ્રશંસાની લાગણી બતાવવી હોય ત્યારે આશ્ર્યચિહ્નન મુકાય છે. જેમ કે,

અહા ! શી રમણીય વનઘટા ! (આશ્ર્ય)

વાહ ! ધન્ય છે તારી ટેકને ! (પ્રશંસા)

ખબરદાર ! ત્યાં જ થોભી જા ! (કોંધ)

ફટ હજો તારા જેવા કુપુત્રને ! (વિક્કાર)

(૫) પ્રશ્નવિરામ :

વાક્યમાં પ્રશ્નનો ભાવ હોય ત્યાં છેડે આ ચિહ્નન મુકાય છે. જેમ કે,

તમે ક્યાં રહો છો ?

મિશ્ર વાક્ય હોય અને મુખ્ય વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય તો પણ છેક છેડે પ્રશ્નવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

મને કંઈ ખબર હતી કે તમે ત્યાં જ હશો ?

એ જ રીતે, મિશ્રવાક્યના પેટાવાક્યમાં પ્રશ્ન હોય અને બંને ઉપવાક્ય વચ્ચે જોડનાર કોઈ ઉભયાન્વયી ન હોય તો પણ છેડે પ્રશ્નવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

પ્રકાશે પૂછ્યું, તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?

આવી જગ્યાએ વચ્ચે જોડનાર ઉભયાન્વયી હોય તો પ્રશ્નનો ભાવ હોવા છતાં પણ છેડે પ્રશ્નવિરામ મુકાતું નથી. જેમ કે,

પ્રકાશે પૂછ્યું કે તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?

પેટાવાક્ય પહેલું હોય અને મુખ્યવાક્ય પછી હોય અને પેટાવાક્યમાં પ્રશ્નનો ભાવ હોય છતાં તે સંજોગોમાં પ્રશ્નવિરામ ન વપરાય જેમ કે,

હું શા માટે આવ્યો એ પ્રકાશ જાણતો નથી.

(‘હું શા માટે આવ્યો? એ પ્રકાશ જાણતો નથી.’ એમ નહિ.)

(૭) અવતરણચિહ્નન :

કોઈના બોલેલા શબ્દો કે કોઈની કહેલી વાત જો તેના જ શબ્દોમાં રજૂ કરવી હોય તો અવતરણચિહ્નનોથી બતાવાય છે. જેમ કે,

ગાંધીજી કહે છે, ‘માનવી નહિ પણ એનું ખરાબ આચરણ જ નિંદ્ય ગણાવું જોઈએ.’

ગ્રંથ, તખલ્લુસ, સામયિક કે ખાસ નામ અપાયેલ ગાડી કે વિમાન-અર્થાતું કોઈ શબ્દ કે ઉક્તિ ભાર મૂકવા વપરાયેલ હોય ત્યારે અવતરણચિહ્નનોમાં મુકાય.

પ્રસિદ્ધ નામો અવતરણચિહ્નનોમાં ન આવે.

અવતરણચિહ્નન એકવડું કે બેવડું વાપરવું એ સંબંધી ચોક્કસ નિયમ નથી. એની અંદર મૂકવાનું વાક્ય ટૂંકું હોય તો એકવડું અને લાંબું હોય તો બેવડું વાપરવું એમ નહિ કહી શકાય. બહુબહુ તો એટલું કહી શકાય કે, જ્યાં અવતરણચિહ્નનની અંદર પણ એવી જગ્યા આવે કે અવતરણચિહ્નન વાપરવું પડે તો ત્યાં બહાર બેવડું અને અંદર એકવડું અથવા બહાર એકવડું અને અંદર બેવડું એમ વાપરવું. અવતરણચિહ્નન એકવડું વાપરીએ તો બધે એકવડું અને બેવડું વાપરીએ તો બધે બેવડું એમ સરખાપણું રાખવું.

(૮) લોપચિહ્નન :

શબ્દમાં કોઈ અક્ષરનો લોપ થયો હોય ત્યારે આ ચિહ્નન વપરાય છે.

જેમ કે,

ન’તું તેની પાસે અવર કશુંયે ભેટ ધરવા.

(અહીં ન’તું એટલે ન હતું છે.)

પ્રકરણ ૧૨ : કેટલીક સામાન્ય ભૂતો

ભાષામાં લખાણ બાબત ઉચ્ચારણસાભ્ય, વર્ણસાભ્ય, અનુસ્વારનો અનુચ્ચિતપણે ઉપયોગ, વ્યાકરણના નિયમોની જાણકારીનો અભાવ વગેરે કારણોસર કેટલીકવાર થતી હોય છે, જે અંગે અહીં વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

- (૧) ગુજરાતીમાં શબ્દને અંતે આવતો વંજન “ય” ઉચ્ચારાતો નથી અને એને પરિણામે અન્ય અર્થવાળો શબ્દ બની જાય છે. દા. ત.

લક્ષ્ય-લક્ષ્ય	વાદ્ય-વાદ
---------------	-----------

પદ્ય-પદ	ધન્ય-ધન
---------	---------

- (૨) વર્ણસાભ્ય પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. દા.ત. ધ અને ધ

ઘડો-ઘડો	ઘરાણું-ઘરણાં
---------	--------------

ઘણો-ઘણો	મેઘ-મેઘા (બુદ્ધિ)
---------	-------------------

- (૩) ક્યારેક અનુસ્વાર રહી જાય છે તો ક્યારેક ન મૂકવાનો હોય ત્યાં મૂકી દેવાય છે. પરિણામે અર્થ બદલાઈ જાય છે.

મજૂરી-મંજૂરી	ચૂક-ચૂંક
--------------	----------

સાજ-સાંજ	ભાગ-ભાંગ
----------	----------

સંચિત-સંચિંત	જતું-જંતુ
--------------	-----------

મે-મેં	માજુ-માંજુ
--------	------------

- (૪) ઉચ્ચારસાભ્યને કારણે પણ ભૂલ થાય છે. દા. ત.

સાન-અક્કલ	શાન-આબરૂ
-----------	----------

સંકર-બેળસેળ, મિશ્રણ	શંકર-શિવ
---------------------	----------

(૫) કેટલીકવાર જોડણીમાં સામાન્ય ફેરફાર થતાં એક અક્ષરને બદલે બીજો અક્ષર મુકાઈ જાય છે.

વધુ-વધારે

વધૂ-વહુ

ગૃહ-પૃથ્વી, શુક

ગૃહ-ધર વગેરે ગૃહ

આવા શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા છે.

(૬) ઋ અને રૂ ના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ન થવાના કારણે પણ ભૂલ થાય છે. દિઝિમાં દૂ નો ઉચ્ચાર દૂ + ઋ થાય છે. અને દ્રષ્ટામાં દ્ર નો ઉચ્ચાર દ્ર + ર થાય છે.

સુષ્ઠિ (દુનિયા) અને સ્થા (બ્રહ્મા)

(૭) ક્યારેક શબ્દો સમાનાર્થી હોય છે, પણ તેમની અર્થધાયા જુદીજુદી હોય છે. આથી સંદર્ભ પ્રમાણે એનો ઉચિત ઉપયોગ થવો જોઈએ. દા. ત.

મુસાફરખાનું, ધર્મશાળા, અતિથિગૃહ, વિશ્વામગૃહ, પ્રતીક્ષાલય-આરામગૃહ, પથિકાશ્રમ

હવે અહીં કલેક્ટરનો મુકામ મુસાફરખાનામાં હતો એમ ન કહેવાય. અહીં કલેક્ટરનો મુકામ અતિથિગૃહમાં હતો એમ અતિથિગૃહ શબ્દ વાપરવો જ ઉચિત ગણાય.

(૮) ને, અને, તથા, તેમજ, અથવા, કે, અગર, યા જેવાં સંયોજકોના ઉપયોગમાં ઘણીવાર ભૂલ થાય છે.

બે કે વધુ વસ્તુઓ, પદાર્થો કે વિચારો દર્શાવતા શબ્દના સમૂહને ને, અને તથા, તેમજ જેવાં સંયોજકોથી જોડાય ત્યારે તેનું કિયાપદ બહુવચ્ચનમાં આવે અને તેની જાતિ વસ્તુ, પદાર્થ કે વિચારોની જાતિ પ્રમાણે લખાય. જેમ કે,

૧. અસરગ્રસ્તોને દુકાન અને જમીનની ફાળવણી મળી રહે તે માટેના નિયમો અને પેટા-નિયમો તૈયાર કરાયા છે.
 ૨. લોખંડના કબાટમાં પંચ, ટેગ અને કાગળ મૂક્યાં છે.
 ૩. આ પહેલાંના બધાં જાહેરનામાં તેમજ વટહુકમો રદ કરાયાં છે.
- (ક) જ્યારે બે કે વધુ શબ્દો અથવા, કે અગર કે યા થી જોડાય ત્યારે વાક્યના કિયાપદમાં અથવા, કે, અગર, કે યા પછી આવતા શબ્દ મુજબ જાતિ કે વચનમાં ફેરફાર થાય છે.
- મેં આ પત્ર કે ઠરાવ વાંચ્યો નથી.
- મેં એ જાહેરનામું કે યાદી વાંચી નથી.
- મેં એ ઠરાવો કે યાદીઓ વાંચી નથી.
- તમે એ પાઠ કે કવિતા વાંચી લાગતી નથી.
- કબાટમાં ફાઈલ કે કાગળ મૂક્યો નથી.
- (ખ) દરેક, પ્રત્યેક, હરેક કે એકએક શબ્દ પછી એકવચન આવે છે.
- દરેક નાગરરિકે પોતાનાં હક અને ફરજ પ્રત્યે સભાન રહેવું જોઈએ.
- આ ગામમાંના દરેક મહોલ્લામાં પાણીના પુરવઠાની સગવડ છે.
- ગામના એકેએક નાગરરિકે શાળાના બાંધકામમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.
- હરેક બેદૂત રાષ્ટ્રનિર્માણમાં મોટો ફાળો આપી શકે છે.
- (ગ) “જ” - “ય”
- વાક્યમાં આવતો શબ્દ “જ” આગળના કે પાછળના શબ્દથી અલગ લખાવો જોઈએ.
- આ ફોટો તેણે જ તોડ્યો છે.
- માણસના પતન માટે માણસ પોતે જ જવાબદાર છે.

આ કામ તમારે **જ** કરવું જોઈએ.

“ય”ના ઉપયોગમાં તેને આગળના શબ્દથી જુદો પાડવાનું જરૂરી નથી. તેને આગળના શબ્દ સાથે જોડવો જોઈએ.

તમે **મારુંય** નાક કાણ્યું.

દેશના વિકાસમાં નાની **વ્યક્તિનોય** ફાળો પ્રશંસનીય છે.

(૮) જો... તો... જ્યારે... ત્યારે... જ્યાં... ત્યાં આવા જોડકરૂપ શબ્દોમાં આગળના શબ્દો ન વાપરીએ તોપણ વાક્યના અર્થમાં ફરક પડવાનો સંભવ નથી. તેથી તેનો ઉપયોગ જ્યાં જરૂરી ને સારો લાગે ત્યાં ચાલુ રાખવો અને બિનજરૂરી લાગે તો ટાળવો જોઈએ. જેમ કે,

૧. જો તમે વહેલા આવશો તો વહેલા જઈ શકશો.

૨. જ્યારે તમે પેશગી ભરપાઈ કરશો ત્યારે તમને બીજી પેશગી મળશે.

૩. પરિશ્રમ છે ત્યાં સિદ્ધિ છે.

(૯) ‘અમે’ એ ‘હું’નું બહુવચનનું રૂપ છે અને તેમાં શ્રોતા સિવાયની વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે આપણામાં શ્રોતા અને વક્તા બંનેનો સમાવેશ થઈ શકે છે :

૧. એણો કહ્યું **અમે** દૂધમંડળીના સભ્ય છીએ.

૨. પ્રમુખે સભાને સંબોધતાં કહ્યું કે સંસ્થાના વિકાસ માટે **આપણે** પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

(૧૦) “હોઈ” અને “હોય” આ બંને શબ્દો “હોવું”નાં બિન્નબિન્ન સ્વરૂપ છે. “હોઈ” એ શબ્દ થઈ ચૂકેલી કિયા દર્શાવે છે અને તેથી, આથી, આમ હોવાથી વગેરે અર્થ દર્શાવે છે. “હોય” એ શબ્દ હોવુનું કિયાપદ્ધી રૂપ છે અને તેમાં કાળ, શક્યાર્થ વગેરે પ્રમાણે ફેરફાર થતો રહે છે. આમ, આમાં ઉચ્ચારસામ્યને લીધે અર્થભેદ થાય છે. દા. ત.

આ અંગે હુકમો થઈ ચૂક્યા હોઈ કાગળો ફાઈલ કરવા.

અધતની પરિસ્થિતિ હોઈ રાહતકામો તાત્કાલિક શરૂ કરાવવાં જોઈએ.

લોઢું ગરમ હોય ત્યારે તેને તરત ટીપવું જોઈએ.

વર્ગો ચાલુ હોય ત્યારે ખલેલ પહોંચાડવી નહિ.

(૧૧) જોઈએ છે, જોઈએ છીએ.

જ્યારે કોઈ વસ્તુની જરૂરિયાત હોય ત્યારે “જોઈએ છે” એવો પ્રયોગ થાય છે અને “જોવાની કિયા” માટે “જોઈએ છીએ” શાબ્દપ્રયોગ થાય છે.

અમે આકાશમાં તારા જોઈએ છીએ.

મારે એક સારું મકાન જોઈએ છે.

(૧૨) કર્યે - કરે એ “કરવું”નાં બિન્નબિન્ન રૂપ છે.

નસીબ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના કર્મ કર્યે જવું જોઈએ.

જે કામ કરે તેની ભૂલ થાય.

કર્તવ્ય કરવું એ માણસના હાથમાં છે.

હાથના કર્યા હૈયે વાગે.

કરે એટલે કરવું અને કર્યે એટલે “કર્યું હોવાથી” એવો અર્થ થાય છે.

(૧૩) જણાવ્યે, જણાવે

જણાવ્યે એટલે જણાવીને, અને મોટે ભાગે તે નકારમાં વપરાય છે.

વળી “જણાવ્યે” સામાન્ય રીતે “વગર” સાથે વપરાય છે. જેમ કે,

વગર જણાવ્યે કચેરીમાં ગેરહાજર રહેવું ન જોઈએ.

જરૂરિયાત જણાવ્યેથી પુસ્તકો મોકલી આપવામાં આવશે. (અહીં હકારમાં થયેલો પ્રયોગ છે.)

“જણાવે” એટલે “જાણ કરવી”, “માહિતી આપવી.”

આ બાબત કેટલે આવી છે તે જણાવશો તો આભારી થઈશ.

તમારી મુશ્કેલી જણાવશો તો તેનો કોઈ રસ્તો નીકળશે.

(૧૪) વાગે, વાગ્યે

વાગે : અથડાય, અફળાય, હજા થવી.

રમતાં-રમતાં કદાચ દો તેમને **વાગે**.

વાગ્યે : એટલે સમય થયે.

સાંજે છ વાગ્યે જહેર ગ્રંથાલય બંધ થાય છે.

(૧૫) વેળાસર, વહેલાસર

વેળાસર : સમયસર, યોગ્ય વખતે.

વહેલાસર : આવો કોઈ પ્રયોગ નથી અને એ વાપરવો ન જોઈએ.

પાર્ટીમાં **વેળાસર** આવી જાઓ.

કામ **વેળાસર** થાય તે જ અગત્યનું છે.

‘લગ્નમાં સવેળા આવી જાઓ’ કહેવા માટે ‘લગ્નમાં વહેલાસર આવી જાઓ’ ન લખાય.

(૧૬) ક્યાં, ક્યાં

આ બંને શબ્દોની જોડણીમાં અને ઉચ્ચારમાં સામ્ય દેખાય છે, પરંતુ “ક્યાં” માં “ક” જોડાયેલો છે અને સ્થળ દર્શાવે છે. “ક્યાં” એ બંને સંયુક્ત વ્યંજન છે અને વિશેષજ્ઞ તરીકે વપરાય છે.

૧. તમે **ક્યાં** ગયા હતા તે જણાવ્યું ન હતું. (‘ક્યાં’ એટલે ‘કઈ જગ્યાએ’)

૨. તમે ક્યાંક્યાં પુસ્તકો લઈગયા છો તે જણાવશો.

(૧૭) સમાન અર્થ ધરાવતા અલગ અલગ શબ્દો સાથે વાપરવા નહિ.

જેમ કે-

અશુદ્ધ

અંજળપાણી

શુદ્ધ

: અંજળ

યથાશક્તિ પ્રમાણે	: યથાશક્તિ; શક્તિ પ્રમાણે
સહકુદુંબ સાથે	: સહકુદુંબ
સજજન માણસ	: સજજન
દુર્જન પુરુષ	: દુર્જન
સુસ્વાગતમ્	: સ્વાગત
એલિસબ્રિજ પુલ	: એલિસબ્રિજ, એલિસપુલ
સવિનય સાથે	: સવિનય
સાદર સહ	: સાદર
ગુલાબજળનું પાણી	: ગુલાબજળ

વાક્ય વ્યાકરણની દણિએ સાચું હોય પણ વ્યવહારમાં તે પ્રયોગ ખોટો હોય તો વ્યવહારમાં સ્વીકાર્ય હોય તે પ્રયોગ અપનાવવો.

ખોટું

મેં નાળિયેર ફોડ્યું
મરણનું સરઘસ
ભાઈની પત્ની
ધાર્મિક સરઘસ

ખરું

મેં શ્રીફળ વધેર્યું
સ્મશાનયાત્રા
ભાભી
શોભાયાત્રા

(૧૮) શબ્દોનો અયોગ ઉપયોગ

અયોગ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથી અપેક્ષિત અર્થ નીકળતો નથી અને છેતું સિદ્ધ થતો નથી. તેથી, આ અંગે યોગ્ય કાળજી લેવી જોઈએ.

અશુદ્ધ

કર્તાએ વાતનું છેવટ આજ્ઞયું છે. કર્તાએ વાર્તાનો અંત આજ્ઞો છે.
અહીં ચાર રસ્તાનું મિલન થાય છે. અહીં ચાર રસ્તા મળે છે,
બે ભાગીદારોએ સલાહ કરી બે ભાગીદારોએ સુલેછ કરી.

શુદ્ધ

(૧૯) શરૂદોની અયોગ્ય ગોઈવાડી

શરૂદો વાક્યમાં યોગ્ય ક્રમમાં વપરાયા ન હોય તો તેનાથી અપેક્ષિત અર્થ નીકળશે નહિ અને તેથી તે યોગ્ય જગ્યાએ મુકાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

૧. કર્મચારીઓ એક ખંડમાં હિસાબનું કામ કરતા એકઠા થયા. (અશુદ્ધ)

હિસાબનું કામ કરતા કર્મચારીઓ એક ખંડમાં એકઠા થયા. (શુદ્ધ)

૨. એક કુમાર નામે છોકરો હતો. (અશુદ્ધ)

કુમાર નામે એક છોકરો હતો. (શુદ્ધ)

૩. તેણે જવાનું જલદી છે. (અશુદ્ધ)

તેણે જલદી જવાનું છે. (શુદ્ધ)

૪. ધાતુ ગરમી અને ઠંડીથી સંકોચાય છે અને ફૂલે છે. (અશુદ્ધ)

ધાતુ ગરમીથી ફૂલે છે અને ઠંડીથી સંકોચાય છે. (શુદ્ધ)

(૨૦) વિરામચિહ્નોનો અયોગ્ય ઉપયોગ

વિરામચિહ્નો યોગ્ય જગ્યાએ મુકાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે. અન્યથા તેનાથી ખોટું અર્થઘટન થવા સંભવ છે.

૧. અહીં ગંદકી કરવી, નહિ કરનારને શિક્ષા થશે. (અશુદ્ધ)

અહીં ગંદકી કરવી નહિ, કરનારને શિક્ષા થશે. (શુદ્ધ)

૨. ભારતમાં કોઈ નાગો, ભૂષ્યો નહિ રહે. (અશુદ્ધ)

ભારતમાં કોઈ નાગો-ભૂષ્યો નહિ રહે. (શુદ્ધ)

(૨૧) પરોક્ષ રચના (Indirect narration)

ગુજરાતીમાં આવી વ્યવસ્થા નથી પણ અંગ્રેજી ભાષાની અસરના કારણે ઘણીવાર આવા પ્રયોગો જોવા મળે છે તેથી પ્રત્યક્ષ રચના (Direct narration) વપરાય તે જોવું જોઈએ.

પ્રાઈવે કષ્યું કે તેનાથી બસ આગળ લઈ જવાશે નહિ. (અશુદ્ધ)

ડાઈવરે કહ્યું કે મારાથી બસ આગળ લઈ જવાશે નહિ. (શુદ્ધ)

પૂર્વીએ કહ્યું કે તે હવે વધુ ચાલી શકશે નહિ. (અશુદ્ધ)

પૂર્વીએ કહ્યું કે હું હવે વધુ ચાલી શકીશ નહિ. (શુદ્ધ)

(૨૨) કિયાપદ સંજ્ઞાની જાતિ અનુસાર હોવું જોઈએ. કર્મની જાતિ પ્રમાણે નહિ.

રવીન્દ્ર “રામાયણ” નાટકમાં સીતા બની. (અશુદ્ધ)

રવીન્દ્ર “રામાયણ” નાટકમાં સીતા બન્યો. (શુદ્ધ)

અવની ‘હરિશ્ચંદ્ર તારામતી’માં હરિશ્ચંદ્ર બન્યો. (અશુદ્ધ)

અવની ‘હરિશ્ચંદ્ર તારામતી’માં હરિશ્ચંદ્ર બની. (શુદ્ધ)

(૨૩) કુંદતનો ઉપયોગ

ચાલતાં, ખાતાં, જોતાં જેવાં કુંદતોનો ઉપયોગ કરતી વખતે અનુસ્વાર અવશ્ય આવે.

તે ચાલતા ચાલતા પડી ગયો. (અશુદ્ધ)

તે ચાલતાં ચાલતાં પડી ગયો. (શુદ્ધ)

તેને ખાતા ખાતા અંતરસ ગઈ. (અશુદ્ધ)

તેને ખાતાં ખાતાં અંતરસ થઈ. (શુદ્ધ)

(૨૪) છૂટા લખવાના શબ્દો છૂટા ન લખાતાં અયોગ્ય અર્થ નીકળશે.

માંદા માણસથી મગજ ખવાય. (અશુદ્ધ)

માંદા માણસથી મગ જ ખવાય. (શુદ્ધ)

આ મા નવી છે. (અશુદ્ધ)

આ માનવી છે. (શુદ્ધ)

ખંડ ૪

લેખનકૌશલ

પ્રકરણ ૧ : પત્રવ્યવહાર

પ્રકરણ ૨ : નિબંધ-લેખન

પ્રકરણ ૩ : વિચાર-વિસ્તાર

પ્રકરણ ૪ : સંક્ષેપલેખન

પ્રકરણ ૫ : અનુવાદ

ખંડ ૪

લેખનકૌશલ

સામાન્ય સૂચનાઓ

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થતાં આપણું લોકશાહી સ્વરાજ્ય શરૂ થયું. લોકો વડે, લોકો માટે ચાલતા એવા લોકોના રાજ્યની પહેલી શરત તે લોકોની ભાષામાં ચાલે, એ છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રજાને સ્વરાજ્ય આવ્યું છે એમ લાગે જ નહિ. ભારતના સંવિધાનની કલમ ઉચ્ચથી સંઘની રાજભાષા હિંદી છે અને કલમ ઉચ્ચથી રાજ્યોમાં સરકારી કામકાજ માટે પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપી છે. એ પછી થયેલી ભાષાવાર રાજ્ય-રચનાએ આ વધુ આવશ્યક બનાવ્યું છે. દેશમાં મુસ્લિમ અને બ્રિટિશ અમલ વેળા અનુકૂમે ફારસી અને અંગ્રેજ રાજભાષા એટલે સરકારી કામકાજની ભાષા હતી. એ ભારતની આમ પ્રજાની ભાષા તો ન હતી. દેશની રાજકીય પરાધીનતાની સમાપ્તિ સાથે આ અકુદરતી પરિસ્થિતિનો અંત આવે છે. સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારવાળા આ દેશમાં સંસદ, વિધાનમંડળો, પંચાયતો વગેરે દ્વારા હવે રાજ્ય-વહીવટમાં લોકોની ભાગીદારી વધતાં, વારસામાં મળેલી અંગ્રેજ રાજભાષા વડે કામ ચલાવવું વ્યવહારૂ રીતે પણ ઉત્તરોત્તર અશક્ય બનતું જવાનું.

આ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાત રાજ્યે તેની સ્થાપનાની સાથે જ બધું સરકારી કામકાજ ગુજરાતીમાં કરવાની નીતિની જાહેરાત કરી છે અને રાજ્યના પહેલા અધિનિયમથી ગુજરાતી અને હિંદીને રાજભાષા બનાવી છે. રાજ્ય-વહીવટમાં પ્રદેશભાષાના ઉપયોગની પ્રક્રિયા તો સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિની સાથે જ આરંભાઈ ગઈ હતી. જૂના મુંબઈ રાજ્યે તાલુકા-કચેરીઓને પોતાનો વ્યવહાર તાલુકાની ભાષામાં કરવાની, જિલ્લા કચેરીઓને જાહેર જનતાના પત્રોના ઉત્તર પ્રદેશભાષામાં જ આપવાની અને જેમાં અંગ્રેજનો

ઉપયોગ આવશ્યક હોય તે સિવાયની બાબતોમાં પ્રદેશભાષાનો ઉપયોગ કરવાની સૂચનાઓ પરિપત્રોથી ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૦ સુધીમાં આપી હતી. દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યે જિલ્લા કક્ષાની તેમજ નીચેની બધી કચેરીઓને નોંધ-લેખન તથા પત્રવ્યવહારમાં કમશઃ અંગ્રેજને સ્થાને બનતી ત્વરાએ પ્રદેશભાષા વાપરતા થઈ જવાનો આદેશ આપી આ પ્રક્રિયાને આગળ ધોંબાવી હતી. ગુજરાત રાજ્યે તેને તેથી આગળ લંબાવી રાજ્ય-વહીવટની ટોચની, સચિવાલયની કક્ષાએ પણ ગુજરાતીનો ઉપયોગ વધારવા પરિપત્રોથી વખતોવખત સૂચનાઓ આપી છે. (જુઓ, રાજ્ય-વહીવટમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉપયોગ અંગેનો પરિપત્રસંગ્રહ/ સામાન્ય વહીવટ વિભાગ), એની રૂએ, સરકારી દરાવો, પરિપત્રો, જાહેરનામાં, ખાતાકીય નમૂનાઓ (Forms), નિયમો, ફાઈલો અને દફતરોનાં શીર્ષકો, અધિકારીઓનાં હોદા-નામો અને શાખાઓનાં નામો, ફાઈલો ઉપર નોંધવાની તથા પત્રવ્યવહાર માટેની ફાઈલો પરની નોંધો વગેરેમાં, ખાતાઓના એકબીજા સાથેના આંતરિક વ્યવહારમાં તેમજ પંચાયતો સાથેના બધા વ્યવહારમાં હવે ગુજરાતી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવાનો રહે છે.

સરકારી કામકાજમાં ગુજરાતીના ઉપયોગમાં સૌથી પહેલી આવશ્યકતા એ છે કે હોદાઓ અને કચેરીઓનાં નામો તથા સમગ્ર વહીવટી પરિભાષા રાજ્ય સમસ્તમાં એકસરખાં વપરાય. ગુજરાત સરકારે આ અર્થે તૈયાર કરાવેલા “વહીવટી શબ્દકોશ”ના પ્રકાશન અને બધી કચેરીઓમાં કરેલી તેની વહેંચણી પછી અંગ્રેજ વહીવટી શબ્દોના ગુજરાતી પયાર્ય તે કોશમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના જ વપરાય તો આ હેતુ સરે. એ કોશના પ્રકાશન પછી સંબોધનાત્મક Sir ને માટે “શ્રીમાન” સાથે “મહાશય” અને “મહોદય”, Collector ને માટે “કલેક્ટર” સાથે “સમાહર્તી” “Deputy Collector” માટે “નાયબ કલેક્ટર” સાથે “પ્રતિ-સમાહર્તી”, “Notification” માટે “જાહેરનામું” સાથે “અધિસૂચના”, એવા તે કોશે પ્રસ્તુત નહિ કરેલા

પર્યાયો પણ વપરાયા કરે, તે ન ચાલે. વર્ષોથી પ્રચલિત હોઈ પ્રજા જેનાથી ટેવાઈ ગઈ છે તેવા અંગ્રેજ શબ્દોને, તેને માટે અધરા ને અપરિચિત દેશી પર્યાયો બનાવવાને બદલે, સરકારી કામકાજની ભાષામાં અપનાવી લેવાનું વલણ “વહીવટી શબ્દકોશ”માં અપનાવાયું છે. જેમ મુસ્લિમ હકૂમત વેળાના “દીવાની”, “ફોજદારી”, “કાયદો”, “ગુનો, “સજા”, “વકીલ”, “અસીલ”, “જામીન,” “ખત,” “દસ્તાવેજ”, “સદરહુ” “સગીર” જેવા ફારસી શબ્દો અને અંગ્રેજ હકૂમત વેળાના “એક્ટ” (Act), “સ્ટાંપ” (Stamp) “સીલ” (Seal,) “કન્ટિજન્સી” (Contingency) “પુરસીસ” (Process) જેવા અંગ્રેજ શબ્દો અત્યાર સુધી વપરાતા આવ્યા છે. તે જ રીતે “અપીલ”, “કોર્ટ”, “હાઇકોર્ટ”, “જજ”, “જ્યુરી”, “ગ્રાન્ટ”, “વિલ” “જેલ”, “પોલીસ”, “બાજેટ”, “કંપની”વગેરે જેવા અંગ્રેજ શબ્દો હવે તેના અતિપરિચિતપણાને લીધે ગુજરાતીમાં વાપરવામાં કશું ખોઢું નથી. સામાન્ય વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષામાં તો આથી પણ વધુ સંખ્યાના ફારસી તેમ જ અંગ્રેજ શબ્દો પ્રવેશી જઈ નિત્યવપરાશના બની ગયા, જેને તેમાંથી કાઠી નાખવા પોસાય તેમ નથી. બીજી ભાષાઓના શબ્દો બધી ભાષાઓ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં હંમેશાં અપનાવતી જ આવી છે.

આયોજિત વિકાસ અને કલ્યાણરાજ્યના આગ્રહે હવે રાજ્યનું કાર્ય વિસ્તરાતું જ જાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં વહીવટી ભાષાનું શબ્દભંડોળ પણ વિસ્તરશે. ઘણા નવા અંગ્રેજ શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય પણ યોજવાના રહેશે. એ પ્રસંગે ગુજરાતી ભાષાની ખાસિયત અને સરળતા તથા સુગમતાને જ દાખિ સમક્ષ રાખી સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો શોધી કે બનાવી તેની પડખે કૌંસમાં મૂળ અંગ્રેજ શબ્દ મૂકવા ઠીક થશે. એથી અર્થ પરત્વે કોઈ ગોટાળો થશે નહિ. પછી એ પર્યાયોમાં બળ હશે તો તે પ્રચલિત થઈ જશે, નહિતર તેને બદલે બીજા વધુ સારા પર્યાય યોજાશે ને વપરાવા માંડશે. ઉતાવળનું કામ હોય અને યોગ્ય ગુજરાતી પર્યાય તત્કાળ ન જરૂર (જોકે એમ બનવાનું કશું

કારણ નથી. દરેક કચેરીએ સારા અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશોની એક બે નકલો રાખવી જ જોઈએ) તો નધૂટકે તે પ્રસંગ પૂરતો અંગ્રેજ શબ્દ જ વાપરી લઈ બીજું બધું લખાણ ગુજરાતીમાં કરી કામ નભાવી લેવાય અને પાછળથી તેવા અંગ્રેજ શબ્દોના યથાર્થ ગુજરાતી પર્યાય માટે ભાષા-કચેરીની મદદ માણી શકાય.

આજ સુધી વહીવટમાં અંગ્રેજ ભાષા પ્રચલિત રહી હોવાથી, ગુજરાતીમાં બધું સરકારી કામકાજ કરવા જતાં, કેટલાક સમય સુધી સરકારી વ્યવહારની અંગ્રેજ ભાષા જ સરકારી અધિકારી-કર્મચારીઓની નજર સમક્ષ રહેવાની. ઠરાવો, પરિપત્રો, યાદીઓ, જહેરનામાં, પત્રો, નોંધ-લેખન વગેરેનું સ્વરૂપ તથા ભાષા બરાબર તેના અંગ્રેજ નમૂના પ્રમાણે જ ગુજરાતીમાં રાખવાની વૃત્તિ પણ રહેવાની. એ બધાં સ્વરૂપોનાં લખાણ ગુજરાતીમાં કેમ લખાય એ વિષે ઉદાહરણ સાથે સરકારી કર્મચારીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. અંગ્રેજના શબ્દપ્રયોગો, વાક્ય-રચનાઓ અને કેટલીક લઢણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર એટલું અક્ષરશઃ કરવું જરૂરી નથી કે લખાણ તરજુમિયું અને ગુજરાતી તરીકે કંદંગુ લાગે. દરેક ભાષાને પોતાની ખાસિયત હોય છે. તેથી એક ભાષાનું વકતવ્ય બીજી ભાષામાં ઉતારતાં તે બીજી ભાષાની ખાસિયત પ્રમાણે કરવું જોઈએ.

નીચેના દાખલાઓમાં ડાબી બાજુનું લખાણ અંગ્રેજનો સીધો તરજુમો છે અને જમણી બાજુનું લખાણ, તે ગુજરાતી લાગે તે રીતે કેમ લખી શકાય તે દર્શાવે છે. અંગ્રેજમાં શું હશે તે સૌ સમજી શકશે.

૧. સરકાર સહર્ષ ઠરાવે છે/સરકારને	૧. સરકાર ઠરાવે છે કે
ઠરાવતાં આનંદ થાય છે કે	
૨. ઓછામાં ઓછા વિલંબથી	૨. શક્ય તેટલું જલદી
૩. પુનર્જીવાણી માટે પ્રાપ્ત છે.	૩. ફરી ફાળવી શકાય તેમ છે.

૪. આની વિચારણા વધુ વખત ૪. આ તરત વિચારવું ઘટે.
મુલતવી રાખી શકાય નહિ.
૫. ભौતિક સિદ્ધિ (યોજનાના લક્ષ્યાંકની) ૫. (ખરેખર) થયેલું કાર્ય;
કાર્યસિદ્ધિ
૬. આપનું માયાળું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. ૬. સવિનય આપનું લક્ષ દોરું છું.
૭. શિક્ષણભાતાને લાગેવળો છે ત્યાં સુધી ૭. શિક્ષણભાતા પૂરતું
૮. - ને સંબોધેલો પત્ર ૮. - ઉપર લખેલો પત્ર
૯. - નો સંપર્ક સાધશો ૯. - ને લખશો.
૧૦. - કરવા પગલાં લેશો. ૧૦.- કરવા તજવીજ કરશો.
૧૧. મને એમ જણાવવાનો અનુરોધ ૧૧. સૂચનાનુસાર/આજ્ઞાનુસાર
થયો છે કે
૧૨. આના પર વધુ પડતો ભાર મૂકી ૧૨. આની પર જેટલો
શકાય નહિ. ભાર મૂકીએ તેટલો ઓછો.

આ તો માહતી માટે દાખલ થોડાક નમૂના છે. વિશેષ માટે ભાષા-કયેરીના સરકારી પ્રકાશન “માર્ગદર્શિકા”માંની Whereas, Provided, Provided further, As the case may be વગેરે પરની નોંધો તથા તે આખી પુસ્તિકા વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજી રૂચનાને નજર સમક્ષ રાખીને તેને ગુજરાતીમાં ગોઠવવાનું છોડી, વકતવ્ય પર જ ભાર મૂકી તેને ગુજરાતી ભાષાની પ્રકૃતિ કે ખાસિયતને માફક આવે એ રીતે લખવાનું કરતાં, અને પછી, અંગ્રેજમાં વિચારી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવાને બદલે ગુજરાતીમાં જ વિચારી ગુજરાતીમાં જ લખવાની ટેવ વધતાં, આ બાબતમાં કોઈ મુશ્કેલી વરતાશે નહિ. વળી “નીચે સહી કરનાર જણાવે છે” જેવી લઢણો સ્વતંત્ર ગુજરાતી લખાણમાં દેખાશે જ નહિ.

સરકારી લખાણ વાપરવાની ભાષા પરતે નીચે કેટલીક વ્યવહારું સૂચનાઓ આપી છે, જેના પાલનથી સરકારી કામકાજમાં ગુજરાતી ભાષાનું ધોરણ ઉંચું જશે.

૧. રાજ્ય-વહીવટની કાર્યક્ષમતા આમ જોઈએ તો ઘણા પ્રમાણમાં તેના અધિકારીઓ-કર્મચારીઓની સ્પષ્ટ અને મુદ્દાસર લખવાની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે. લખનારના મગજમાં પોતાને શું કહેવું તે સ્પષ્ટહોય તો તેની ભાષા પણ સ્પષ્ટ જ બનશે. ઉત્તર લખવાનો હોય તો જાવક, લખાણ કે તુમારનો ચોક્કસ મુદ્દો પકડી તેનો જ યોગ્ય ઉત્તર વાળવો અને કશી અપ્રસ્તુત વાત તેની અંદર આવવા દેવી નહિ.

૨. બને તેટલું ટૂંકું લખવું. ઘણાં સરકારી લખાણ સાઈકલોસ્ટાઇલ કરાવીને મોકલાતાં હોય છે. એનું બિનજરૂરી લંબાણ નકલો કાઢતી વેળા તેમજ વાચન વેળા નાહક વધુ સમય લે. સરકારી વહીવટી તંત્રની કાર્યક્ષમતામાં સમયની કિંમત ઘણી ગણવી જોઈએ. આથી, બિનજરૂરી પ્રસ્તાવના ટાળવી અને સીધા મુદ્દાની વાત ઉપર આવી જઈ, કહેવાનું કહી નાખી, લખાણ પૂરું કરવું. જરૂર લાગે તો ટૂંકો ઉત્તર લખી પછી તેના સ્પષ્ટીકરણ કે સમજૂતી અર્થે થોડીક લીટીઓ લખી શકાય. જરૂર કરતાં કશું વધુ લખવું નહિ. “આ પરથી માલૂમ પડશે કે, “આપ જોશો કે,” “વિશેષમાં જણાવવાનું કે,” “આથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે”, “આપને માહિતી છે તે પ્રમાણે” વગેરે જેવી બિનજરૂરી ભાષા પણ બને ત્યાં સુધી ટાળવી. આ અંગે સભાનતા કેળવાશે તો શબ્દ અને અર્થ પરતે એવી જાગ્રત સાવધાની આવી જશે કે નીચેના શબ્દ-જૂમખામાંના કાળા છાપેલા શબ્દો બિનજરૂરી માની તે ટાળવાનું લખનારને સૂજી જશે :

સાચી હકીકત એ છે કે; ચોક્કસ નિર્ણય; આવશ્યક શરત; ગંભીર કટોકટી; ખરું જોખમ; સક્રિય વિચારણા; નાહક લંબાઈ; અમુક ચોક્કસ

વ્યક્તિ; આ હકીકત જોતાં હરકત સરખું નથી; સવિનય જણાવવાનું જે...
તે વિદિત થાય;

**૩. આપણું કહેવાનું સામી વ્યક્તિ કશી ગેરસમજણ વિના તરત
સમજ શકે તે માટે સરકારી કામકાજની ભાષા સાદી, નિયપરિચિત,
સીધી અને સુગમ હોવી જોઈએ.** તેમાં બિનજરૂરી સાહિત્યિક છટા અને
શબ્દાંભર અસ્થાને ગણાય. આથી, વિશેષજ્ઞો અને અવ્યયોના વપરાશમાં બહુ
સાવધ કે કરકસરિયાં રહેવું જોઈએ. જેમાંથી બીજો અર્થ પણ સમજવાનો
સંભવ હોય તેવા શબ્દને બદલે સ્પષ્ટાર્થ કે નિશ્ચિતાર્થ શબ્દ જ પસંદ કરવા.
અધરા, ભારેખમ અને સામા વાંચનારને સમજવામાં સુગમ પડે નહિ તેવા
શબ્દો વપરાય નહિ. અનિવાર્ય જરૂર વિના, એટલે કે સરળ કે સાદા ગુજરાતી
શબ્દોથી કામ ચાલી શકે તેમ હોય ત્યાં, અપરિચિત સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દો
વાપરવાનો મોહ રાખવો નહિ.

“સરળ”નો અર્થ “ગ્રાચ્ય” અને “શિષ્ટ”નો અર્થ “આંબરી” કરવાની
જરૂર નથી. સરળતા સાથે શિષ્ટતાનો મેળ અશક્ય નથી.

નીચેના થોડાક નમૂનામાં ડાબી કરતાં જમણી બાજુના શબ્દો સરળ
શબ્દોના વપરાશમાં માર્ગદર્શક થશે :

અનુગામી હપતો પછીનો હપતો પ્રથમત: પ્રથમ;પહેલાં

સામાન્યતયા; સામાન્ય રીતે ઉપર્યુક્ત ઉપરનું

સાધારણત:

અધોરેખિત નીચે લીટી દોરેલું હસ્તાક્ષર સહી

વિકલ્પ બીજો ઉપાય રોજ-બ-રોજનું રોજનું

પરીક્ષય પરીક્ષાર્થી; ઉમેદવાર વ્યવહાર્ય વ્યવહારુ

વિશે:પરત્વે સંબંધમાં પ્રાચ્ય ઉપલભ્ય મળી શકતું

ઘટિત ઘટતું; યોગ્ય ભવદીય આપનો

૪. વાક્યમાં દુરાન્વયી રચના ટાળવી. એવી રચનાથી કોઈવાર લખનારે ધાર્યો ન હોય તેવો અર્થ સામી વ્યક્તિ કરી બેસે એવો સંભવ છે. વાક્યમાં જે શબ્દોને નજીકનો સંબંધ હોય તેને નજીક મૂકવા. કર્તા બને ત્યાં સુધી કિયાપદની નજીક મુકાય તે સારું, કિયાપદ કર્તાથી બહુ દૂર ન આવે તે જોવું. દુરાન્વય મોટે ભાગે લાંબા સંકુલ વાક્યોમાં આવે છે. એ ટાળવા વાક્યો બને ત્યાં સુધી સાદા અને ટૂંકા જ વાપરવાં. નજર સમક્ષ લાંબું અંગેજ વાક્ય હોય તો એનું વક્તવ્ય બે-ત્રાણ સાદાં વાક્યમાં ઉતારવામાં હરકત નથી.

૫. લોકો સાથેના સામાન્ય વ્યવહારમાં કાનૂની અને તકનિકી પરિભાષા વાપરવાની કે એની લઢણોની અક્ષરશઃ અનુસરણ કરવાની જરૂર નથી. કાયદા કે નિયમોને લગતી બાબત સરળ સ્પષ્ટાર્થ ભાષામાં મૂકીને સમજાવી શકવાની આવડત સરકારી કર્મચારીઓએ કેળવી લેવી જોઈએ. કાયદાની ભાષામાં સર્વનામનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. અર્થફેરનો તમામ સંભવ ટાળવા એક જ વાક્યમાં તેનાં તે જ નામ કર્તા કે કર્મ તરીકે તેમાં વપરાય છે. સામાન્ય સરકારી લખાણોમાં ઘટતે સ્થળે સર્વનામ વાપરવામાં વાંધો નથી. કાયદાની ભાષાના અંગેજ Such ના જેવો એવો-એવી-એવું ગુજરાતીમાં વારંવાર વાપરવું સારું ન લાગે. “એવો”નો પ્રયોગ એકવાર થઈ ગયા પછી તેને જ માટે થતા ઉલ્લેખોમાં “તે” થી કામ ચાલી શકે “અને/અથવા”નો પ્રયોગ પણ ઓછો જ કરવો ઠીક છે. તેને બદલે બીજું વાક્ય બનાવીને વિકલ્પ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકાય. અંગેજમાં former અને later વપરાય છે. તેમ ગુજરાતીમાં “આગલા” અને “પાછલા” વાપરવાને બદલે એ સર્વનામોનાં નામ જ વાપરવાં સારાં, જેથી અર્થમાં કોઈ ગોટાળો થાય નહિ.

૬. સરકારી કામકાજની ભાષાને એક જ ટાળની તુમારભાષા બનાવી દેવાની જરૂર નથી. સામાન્ય વ્યવહારની અને સરકારી કામકાજની ભાષા વચ્ચેનો જેટલો ઓછો કરી શકાય તેટલું ઈષ્ટ. વળી, આમ જ લખાતું આવ્યું છે માટે તે જ રીતે લખવાની લાલચ ટાળી, સરકારી લખાણને

આજની ભાષાનું સ્વરૂપ આપતાં અચકાવું નહિ. દરેક પત્રમાં કે નોંધમાં “ઉપર્યુક્ત વિષય સંબંધમાં” એવી શરૂઆત ન કરાય તો ચાલે. “મહેરબાન સાહેબ” એ સંબોધનને બદલે “શ્રીમાન” અને “તાબેદાર સેવક”ને બદલે “આપનો” કે “સેવક” એ શબ્દથી ચાલે. “...કરવા મહેરબાની થવી/થશે. (અથવા કૃપાવંત થશો)” ...ને બદલે “...કરવા વિનંતી છે/ કરું છું નો પ્રયોગ થઈ શકે. “આમ કરવું યોગ્ય લાગશે નહિ” નોંધવાક્ય “આમ કરવું યોગ્ય (લાગતું) નથી” એ રીતે લખી શકાય. કશુંક મળી ગયું હોય ત્યારે તે જણાવવા માટે “...મળવામાં (કે મળી જવામાં) છે” એમ બલે અગાઉ સરકારી લખાણોમાં વપરાયું હોય, એ પ્રયોગ ગેર-અર્થ ઊભો કરે તેવો હોઈ તેને બદલે “... મળ્યું (કે મળી ગયું) છે” એમ જ લખવું. દરેક લખાણને અંતે “.... તે વિદિત થાય” એ શબ્દો લખ્યા કરવાનું અનિવાર્ય નથી. આગળ “જણાવવાનું કે” શબ્દો આવતા હોય તો અંતે “તે વિદિત થાય” એ શબ્દો બિનજરૂરી ઠરે. એ પ્રયોગ ઠીક લાગતો હોય તો આગળ “જણાવવાનું” જેવા પ્રયોગની જરૂર નથી. with reference to your letter ના અર્થમાં “આપના પત્રના અનુસંધાનમાં” એમ અગાઉ લખાતું હોય કે લખાતું આવ્યું હોય તો પણ તેમ હવે ન લખાય. એ અર્થમાં ત “આપના પત્ર સંબંધમાં” એમ જ વપરાય. “અનુસંધાનમાં” એ અંગ્રેજી in continuation ના અર્થમાં જ, આગળના લખાણના અનુસંધાનના અર્થમાં જ વપરાય.

૭. લખનાર તરફથી વ્યક્તિગત રીતે નહિ પણ આખી કચેરી કે તંત્ર તરફથી જણાવાતું હોય એવી ભાષામાં અંગ્રેજનું જોઈને ગુજરાતીમાં “તમારુ” લક્ષ દોરવામાં આવે છે.” “આપે મોકલેલા વાર્ષિક રિપોર્ટની પહોંચ સ્વીકારવામાં આવે છે.” જેવી વાક્યરચના સરકારી પત્રવ્યવહારમાં વપરાતી જોવા મળે છે. એવી તૃતીય પુરુષ કર્મશિલ રચનાઓને બદલે “તમારું લક્ષ દોરું છું.”ની પહોંચ સ્વીકારું છું.” જેલી પહેલા

પુરુષના પ્રયોગવાળી કર્તરિ રચના વાપરવી વધુ ઈછ છે. Delay is regretted માટે “વિલંબ માટે દિલગીર છું” એમ જ લખવું ગુજરાતીમાં શોભશે. કિયાપદોમાં બને ત્યાં લગી સકર્મક કિયાપદો જ વાપરવાં ઠીક છે. “... એમ આ કચેરીનું માનવું છે” કે “આ ખાતાની પ્રથા એવી છે કે” એવી રીતે લખીને એક ઉત્તર માટેની પોતાની વ્યક્તિગત જવાબદારીને પાછળ રાખી તંત્રને આગળ કરવાનું અધિકારી ક્યારેક કરી શકે.

c. લખાણના શબ્દોના અર્થની ચોક્કસાઈ અને ભાર મૂકવો હોય
ત્યાં તેટલો જ ભાર મૂકવાની સાવધાની રાખવી. “ચોક્કસ”, “ઘણું,”
“ખૂબ” “બહુ” જેવા શબ્દો ઓછા અને વિચારીને વાપરવા. નીચેના શબ્દો પણ તેમનો ચોક્કસ અર્થ વિચારીને અને ઉદ્દિષ્ટ અર્થ પ્રમાણે તેની પસંદગી કરીને સંભાળપૂર્વક વાપરવા જોઈએ :

- (૧) તોપણ, તેમ છતાં અલબત્તા, જોકે
- (૨) યોગ્ય, ઉચ્ચિત, વાજબી, ઘટતું
- (૩) પ્રતિક્રિયા, પ્રત્યાઘાત, પરિણામ
- (૪) દણ્ણ, દણ્ણબિંદુ, દણ્ણિકોણ, અભિગમ
- (૫) ભરતરફી, રૂખસદ, પાયરી-ઉતાર, મોકૂફી
- (૬) ફક્ત, માત્ર, જ, સિવાય, ઉપરાંત, વળી
- (૭) અનિવાર્ય, અવશ્ય, આવશ્યક, જરૂરી
- (૮) કેટલાક, થોડાક, કોઈકોઈ, અમુક, કાંઈ, કોઈ, કોઈપણ
- (૯) એકંદરે, સરવાળે, સમગ્રપણે, કુલ, સામાન્ય રીતે, સરેરાશ, લગભગ,
આશરે

c. સરકારી લખાણમાં આભાર, દિલગીરી, હર્ષ-ખુશી, પ્રોત્સાહન,
સંતોષ વગેરે ભાવ વ્યક્ત કરતા શબ્દો દ્વારા માનવીય તત્ત્વ પણ લાવી

શકાય. સરકારી લખાણમાં ચંત્ર/ જડ ટાઢાશ જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. કશાકની પહોંચ સ્વીકારતાં કે કોઈ કાર્યમાં આંકડા, રિપોર્ટ વગરેની મદદ મળતાં તે માટે આભાર દર્શાવી શકાય. કશું થઈ શકે તેમ ન હોય તો “દિલગીર દ્ઘં કે આ બાબતમાં નિયમનો બાધ આવતો હોવાથી કશું થઈ શકે તેમ નથી” એવી ભાષા પ્રયોજવામાં કશું ખોટું નહીં. ખુલાસો માંગતાં અને ચેતવણી આપતાં લખાણોમાં ભાષામાં કઠોરતા લાવ્યા વિના કડક સૂર વ્યક્ત કરી શકાય.

જાહેર જનતા સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કયાંય અવિનય, તોછડાપણું કે બિનજરૂરી કઠોરતા પેસી ન જાય તે જોવું. લોકશાહીમાં કદાચ કોઈ પ્રજાજનના પત્રમાં તોછડાઈ, કોષ કે અધીરાઈ દેખાય, તોપણ સરકારી અધિકારીએ પોતે તો ધીરજ રાખી, ગૌરવ જાળવી, સામે સભ્યતા જ દાખવવી રહી. સહાનુભૂતિ કે સમભાવ સરકારી અધિકારી-કર્મચારીઓનો એક આવશ્યક ગુણ હોવો ઘટે અને તે રૂબરૂ મુલાકાત વેળા તેમજ લખાણમાં સૌજન્યરૂપે પ્રકટ થવો જોઈએ.

૧૦. સૌથી છેલ્લી, છતાં સૌથી પહેલી મૂકવા જેવી, મહત્વની સૂચના એ કે સરકારી લખાણમાં વપરાતી ભાષા શુદ્ધ જોઈએ. “શુદ્ધ” એટલે વ્યાકરણની દણિએ ભૂલ વગરની જોડણી, અનુસ્વાર, વિરામચિહ્નનો, જાતિ, વચન અને વાક્યરચનાના કોઈ દોષો વિનાની, સરકારી પરિપત્રો, યાદીઓ, તુમારો વગેરે કચેરીઓ અને ખાતાઓ વચ્ચેના આંતરિક વ્યવહારની જ વાત છે એમ માની આ બાબતમાં બેદરકારી સેવવી ઉચ્ચિત નથી. સરકારી લખાણો, ઠરાવો, જાહેરનામાં, અપીલો, નોટિસો, પત્રોના ઉત્તરો, સરકારી પ્રકાશનો વગેરે અનેક રૂપમાં સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચતાં હોય છે. તેથી સરકારી ભાષા King's English જેવી પ્રમાણભૂત, નમૂનારૂપ અને ભાષાશુદ્ધિની દણિએ તેની ખામી કે ભૂલ કોઈ ચીધી શકે નહિ તેવી બનવી જોઈએ.

સરકારી લેખન-વ્યવહાર

સરકારી કામકાજમાં થતાં લખાણોની બે પદ્ધતિ હોય છે : પત્રપદ્ધતિ અને નોંધપદ્ધતિ.

પત્રપદ્ધતિને સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પદ્ધતિ હેઠળ, આવેલ લખાણને રાખી લઈ તેનો અલગ ઉત્તર મોકલાય છે, જેની સ્થળપ્રત, ઉત્તર મોકલતી કચેરીના રેકર્ડમાં રહે છે. પત્ર મોકલતી તથા તેનો ઉત્તર આપતી એમ બેઉ કચેરીઓમાં આમ પોતપોતાના લખાણની સ્થળપ્રત તથા સામી કચેરીનો ઉત્તર સચવાય છે. આથી પછીના પત્રવ્યવહાર વેળા તેની પર નજર નાખી જવાની અનુકૂળતા મળે છે. આ પત્રપદ્ધતિ સચિવાલય સિવાયનાં ખાતાં/કચેરીઓને વિશેષ અનુકૂળ પડે છે.

સચિવાલય-કક્ષાએ સચિવાલયના વિભાગો વચ્ચેના કે તે વિભાગો હેઠળની કચેરીઓ સાથે થતા સરકારી કામકાજ અંગેના લેખન-વ્યવહારમાં નોંધ-પદ્ધતિનો આશ્રય લેવાય છે. આ પદ્ધતિ હેઠળ કોઈપણ બાબતમાં લખાણ શરૂ કરતા મૂળ વિભાગ (Ogrinating Enactment) તરફથી એક વખત લખાણ શરૂ થયા પછી જે વિભાગ તરફ તે રવાના થાય તે વિભાગના અધિકારી તે લખાણની નીચે જ તેમનો જવાબ ઉમેરતા જાય છે અને આમ આખી અવિધિસર નોંધ (U.O.R) ની ફાઈલ પાછી ફરી મૂળ વિભાગમાં આવી જાય છે. આવી વ્યવસ્થામાં સ્થળપ્રત રાખવાનું બિનજરૂરી બની જાય છે.

પત્રપદ્ધતિમાં બે કચેરીઓમાં બધો પત્રવ્યવહાર સાચવવાની જે બેવડી કામગીરી કરવી પડે છે તેમાં આમ ઘણી કરકસર થઈ વિભાગો વચ્ચે ફરતી ફાઈલ પોતે જ તે વિષયનું સંપૂર્ણ રેકર્ડ બને છે.

સરકારી લખાણ મહદુંશે પત્રરૂપે હોય છે. બિન-સરકારી વક્તિઓ કે સંસ્થાઓ તરફથી આવતાં લખાણોના કે સરકારી નોકરીમાં ન હોય તેવા કર્મચારીઓની ખાતાને સીધી મળેલી અરજીઓના, “તે પરત્વે ધ્યાન

આપવામાં આવશે,” એવા ઉત્તર આપવા રાબેતા મુજબના પહોંચપત્રો લખવામાં આવે છે.

આવા રોજિંદા પ્રકારના પહોંચપત્રો ઉપરાંત હાઈકોર્ટ, જાહેર સેવા આયોગ, ઈત્યાદિને કોઈ લખાણની રવાનગી માટે શેરાનો ઉપયોગ ન કરતાં સાથપત્રો લખાય છે.

ભારત સરકાર તથા ઈતર રાજ્ય સરકારોને (હિંદી/અંગ્રેજીમાં) તથા ખાનગી વ્યક્તિઓ અને ધારાસભ્યોને પણ તેમણે માગેલી કોઈ માહિતી આપવા પત્રો લખાય છે.

આ ઉપરાંત ખાતાના કર્મચારીઓ તરફથી ખાતાના વડાને અરજીરૂપે પત્રો લખાય છે. સામાન્ય રીતે તાબાની કે બીજી કોઈ કચેરીમાંથી કોઈ હકીકત કે વિશેષ હકીકત, માહિતી કે વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે આ જાતના પત્રો લખાતા હોય છે. રાજ્ય સરકારનાં ખાતાં/ કચેરીઓ વચ્ચે અંદરોઅંદર થતા પત્રવ્યવહારનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક મોટું રહે છે.

સરકારી પત્રોની ભાષા સરકારી લખાણનાં યાદી જેવાં બીજા સ્વરૂપોની ભાષાની સરખામણીમાં ઓછી ઔપચારિક હોય છે. તેવા પત્રો પ્રથમ પુરુષમાં લખાતા હોવાથી તેની ભાષા પણ સીધી અને સરળ હોય એ ઈષ્ટ ગણાય.

પ્રકરણ ૧ : પત્ર-વ્યવહાર

પત્રનું સામાન્ય સ્વરૂપ

સરકારી પત્રમાં સૌથી પહેલી મહત્વની વાત, તેને મથાળે, જમણી બાજુએ “ગુજરાત સરકાર” એ શબ્દો અને પત્ર મોકલનાર વિભાગ, ખાતા કે કચેરીનું નામ અને સરનામું, પત્રનો વિષયદર્શક ત્રિવર્ણ સાથે નંબર અને તારીખ લખવાની છે. સામેથી ઉત્તર આપનાર ખાતા કે કચેરીને પૂર્વસંદર્ભ લેખે એ ટાંકવા પડતાં હોય છે. એક જ વિષય અને નંબરના પણ જુદી જુદી તારીખે લખાયેલા પત્રોવાળો પત્રવ્યવહાર એકઠો કરવાની સગવડ પણ એથી મળે છે. કચેરીના સરનામામાં તેનો ટેલિફોન નંબર કે તાર માટેનું ટૂંકું સરનામું પણ છાપવામાં આવે છે. ક્યારેક નંબરની વિગત છૂટી પાડીને પાનાની ડાબી બાજુએ મથાળે પણ દર્શાવાય છે, પણ પત્રને મથાળે ડાબી બાજુએ પત્ર લખનાર અધિકારીનું નામ અથવા/ અને હોદ્દો દર્શાવવા માટે પત્રનો નંબર જમણી બાજુ લખવો એ વધુ સહૃદ્દુ છે, ડાબી બાજુએ મથાળે પત્ર લખનાર અધિકારીનું નામ કે હોદ્દો દર્શાવ્યા પછી તેની નીચે “પ્રતિ” એ મથાળા નીચે સંબોધિત વ્યક્તિ કે અધિકારીનું નામ, હોદ્દો/ ખાતું/ વિભાગ/કચેરી/ સરનામું વગેરે લખાય. એ પછી વચ્ચે “વિષય” શબ્દ લખી તેની આગળ બે ટપકાં મૂકી પત્રનો વિષય કે બાબત ટૂંકમાં એક બે લીટીમાં લખવાની હોય છે. કોઈ પત્રનો જવાબ વાળવાનો હોય તો તે પત્રમાં વિષય જે રીતે વર્ણિતો હોય તે જ શબ્દો જવાબના પત્રમાં “વિષય” માટે વાપરવા જરૂરી ગણાય. પત્ર ક્યા ઉદ્દેશથી લખાયો છે અથવા કઈ બાબત સંબંધમાં છે, એ સામી કચેરીને પ્રથમથી તરત સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે વિષયનો આવો ઉલ્લેખ સરકારી પત્રવ્યવહારમાં ખાસ જરૂરી ગણાય.

આના પછી આવે સંબોધન, એમાં રાજ્ય સરકારના અધિકારીઓ અન્ય સરકારી અધિકારીઓ પર સરકારી કામકાજ અંગે લખતા હોય તો ઉપર કશા સંબોધનવાચ્યક શબ્દની તેમજ અંતે સમાપનની કશા વિવેક-વચ્ચનની જરૂર હોતી નથી.

વિધાનસભાના સભ્યો, ખાનગી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ વગેરેને લખાતા પત્રમાં અંગેજમાં જેમ Sir શબ્દથી ચલાવાય છે, તેમ ગુજરાતીમાં સંબોધિત વ્યક્તિ પુરુષ હોય તો “શ્રીમાન” અને સ્ત્રી હોય તો “શ્રીમતી”, એ સંબોધન શર્દી જ વાપરવા બધી રીતે યોગ્ય છે. બંગાળીમાં એને માટે વપરાતા ‘મહાશય’ અને હિન્દીમાં વપરાતા ‘મહોદય’ને મુકાબલે “શ્રીમાન” વધુ સરળ છે અને તે હવે સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત પણ થઈ ગયો છે, તેથી “મહાશય” કે “મહોદય”નો મોહ રાખવો ઈદ નથી. અધિકારીના હોદાની આગળ ‘મહેરબાન’ અને પાછળ ‘સાહેબ’ લગાડવાની જૂની લઢાણ પણ હવે છોડી દેવી જોઈએ. પ્રજાજનો હવે સ્વતંત્ર લોકશાહી પ્રજાસત્તાકની અંગરૂપ વ્યક્તિઓ હોઈ સ્વરાજ્યની હવામાં સરકારી અધિકારીઓ પર આવતી તેમની અરજીઓ કે પત્રોમાં પણ, “મહેરબાન... સાહેબ” કે “કૃપાવંત” કે એવાં જૂનાં સંબોધનો હવે દેખાતાં અટકી જશે. તેઓ “પ્રતિ”ની નીચે અધિકારીનો હોદ્દો લખી તેને માનવાયક “શ્રી” લગાડી દે (દા.ત. સચિવશ્રી, મહેસૂલ વિભાગ, કલેક્ટરશ્રી, બેડા જિલ્લો) તેથી શિષ્ટાચાર ગૌરવભરી રીતે જળવાશે. સરકારી અધિકારીઓ પર લખાતા પત્રોમાં જ્યાં સંબોધન-શર્દ “શ્રીમાન” વાપરવાનો ન હોય ત્યાં પણ ઉપર “પ્રતિ” ની નીચે સંબોધિત અધિકારીના હોદાને “શ્રી” લગાડીને આદર વ્યક્ત કરી શકાશે.

સંબોધન પછી પત્રનું મુખ્ય વક્તવ્ય આવે. એને માટે જરૂરી હોય તો જ અને તેટલી જ (એટલે ટૂંકી ને મુદ્દસર) પ્રસ્તાવના કરી સીધું કહેવાની વાત ઉપર આવી જવું જોઈએ. સરકારી પત્રમાં સંદર્ભરૂપે પત્રનાં નંબર-તારીખ-પત્રના પ્રારંભમાં જ ટાંકવા જોઈએ. દા.ત. “અથવા તા.... ના આપના પત્ર નં....ના સંબંધમાં સૂચનાનુસાર જણાવવાનું કે “અથવા” સવિનય/નિવેદન... જ.” “તા.... ના આપના પત્ર નં..... ના ઉત્તરમાં સવિનય જણાવવાનું કે” વિભાગ/ ખાતા/ કચેરીના પોતાના આગલા પત્રની યાદ આપવાનું જરૂરી થતું હોય ત્યાં તેને નંબર-તારીખ આપવાનું સર્વથા ઉચિત ઠરે છે. દા.ત. “આ વિભાગના તા....નં.... ના પત્ર પ્રત્યે ધ્યાન દોરી સૂચનાનુસાર જણાવવાનું જે” વળી લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હોય ત્યાં છેલ્લા પત્રનો ઉલ્લેખ કરવાનું જરૂરી

બને છે. “આપના તા...નં.... ના આ વિષય પરના છેલ્લા પત્રના સંબંધમાં... ને અનુલક્ષીને જણાવવાનું જે”

ખાતા/ કચેરીએ લખેલા આગલા પત્રનો હવાલો આપી લખતી વેળા જ
“... ના અનુસંધાનમાં” એવો શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે છે. દા.ત. “મારા તા.....
ના પત્ર નં.... ના અનુસંધાનમાં જણાવવાનું કે “સામી કચેરીના પત્રનો ઉલ્લેખ
કરતી વેળા “...ના અનુસંધાનમાં” નહિ પણ “...ના સંબંધમાં” કે “ને
અનુલક્ષીને” એવો પ્રયોગ કરાય.

પત્રમાં સામા અધિકારી કે કચેરીને ઘ્યાલમાં રાખી તેની પાસેથી કશી
માહિતીની અપેક્ષા હોય, તો કયા પ્રકારની અથવા કયા મુદ્દા બાબત માહિતી
જોઈએ છે તેને વિશે કશી ગુંચવડા ન થાય તેવી સ્પષ્ટ ભાષાં લખવું ખાસ
આવશ્યક ગણાય. આપણે જવાબ આપવાનો હોય તો તે, સામેથી પૂછાવાયેલ
મુદ્દા બરાબર પકડીને તેના ઉપર જ અને જોઈતી. હકીકત બરાબર રજૂ કરીને
એટલી જ સ્પષ્ટતાથી આપવો રહ્યો. પૂછાવેલી બાબત કે માંગેલી હકીકત વિશે
કે તેના અપાતા ઉત્તર વિશે ફરી સામી કચેરીએ કે અધિકારીએ કશું પૂછાવવું
પડે તેવી સંદેખતા લખાણમાં રહે તો તે દોષ ગણાય. ગમે તે પ્રકારના
લખાણમાં સૌજન્ય અને શિષ્ટાચાર ચુકાય નહિ એનું પણ પૂરું ધ્યાન રાખવું
ઘટે. કહેવાનું કહેવાઈ જાય એટલે પત્ર તરત પૂરો કરવો જોઈએ. પત્રમાં એકથી
વધુ મુદ્દા વિશે લખવાનું થતું હોય તો દરેક મુદ્દાને એક અલગ ફકરો આપવો
સારો. બિનજરૂરી લંબાણ કે આગળ કહેવાનું પુનરાવર્તન હંમેશાં ટાળવું.

લખાણ પૂરું થયે લખનાર અધિકારીની સહી અને હોદ્દો આવે; સરકારી
અધિકારી બીજા સરકારી અધિકારીને લખતા હોય તો જરૂર નહિ. પણ પત્ર
ખાનગી વ્યક્તિઓ આદિને લખાતો હોય ત્યારે સહીની ઉપર, “આપનો” શબ્દ
લખવો જોઈએ.

આ સૂચનાઓને લક્ષમાં રાખી જુદાજુદા પ્રકારના પત્રોના માર્ગદર્શક
નમૂના હવે પછી આયા છે.

૪.૨.૧. પત્ર

સામાન્ય સ્વરૂપ

- (૧) મથાળે જમણી બાજુએ પત્રનંબર, પત્ર મોકલનાર વિભાગ/ ખાતા/ કચેરીનું નામ અને સરનામું અને તારીખ લખવાં. ટેલિફોન નંબર અને તારનું ટૂંકું રૂપ પણ લખવાં.
- (૨) ત્યારબાદ ડાબી બાજુ પ્રતિ લખી તેની નીચે સંબોધિત વ્યક્તિ અથવા અધિકારીનો હોદ્દો અને તે વ્યક્તિનું પૂરું સરનામું લખવું.
- (૩) તેની તરત નીચે મધ્યમાં “વિષય” શરૂ લખી તેની પછી બે ટપકાં મૂકી પત્રનો વિષય ટૂંકમાં લખવો.
- (૪) પત્રની શરૂઆતમાં સંબોધનના શરૂ શ્રીમાન અથવા શ્રીમતી લખી, તેમના પત્રનો સંદર્ભ હોય તો તે આપી તરત કહેવાની વાત પર આવી જવું. લાંબો પત્રબ્યવહાર ચાલ્યો હોય ત્યાં છેલ્લા પત્રનો ઉલ્લેખ કરી “આપના વિભાગ/ કચેરીના તા.... ના પત્ર નં.... સંબંધમાં સવિનય/ આજ્ઞાનુસાર/ સૂચનાનુસાર જણાવવાનું કે” જેવા શરૂ શ્રીમતી મુખ્ય લખાણ પર આવી જવું.
- (૫) પ્રત્યેક બાબત અંગે અલગ ફકરો પાડવો.
- (૬) લખાણ પૂરું થયે ડાબી બાજુ નીચે “આપનો અથવા આપની” લખી અધિકારીનાં સહી અને હોદ્દો લખવાં.
- (૭) પોતાની જ કચેરીનો સંદર્ભ આપવો હોય ત્યાં “આ કચેરીના તા....ના પત્ર નં....ના અનુસંધાનમાં” એ શરૂ લખવાં.
- (૮) સંબોધન શરૂ મહેરબાન સાહેબ, મહાશય, મહોદય, કૃપાવંત તેમજ અંતમાં આજ્ઞાંકિત, તાબેદાર જેવા શરૂ ન લખવા.
- (૯) લખાણ, સ્પષ્ટ, ટૂંકું, સરળ અને મુદ્દાસર લખવું. લખાણમાં સૌજન્ય અને શિષ્ટાચાર ચુકાય નહિ તે જોવું.

- (૧૦) પત્રની અગત્ય મુજબ તેના મથાળે ડાબી બાજુએ “તાકીદનું”,
“તાત્કાલિક” જેવા શબ્દ લખવા.
- (૧૧) એક કચેરીમાંથી બીજી સરકારી કચેરી પરના પત્રમાં સંબોધનના શબ્દો
શ્રીમાન કે શ્રીમતી અથવા અંતભાગના સમાપનના વિવેકવચનવાળા
“આપનો કે આપની” જેવા શબ્દ લખવાની જરૂર નથી.

(ઉમેદવારોની યાદી મંગાવતો પત્ર)

તાકીદનો

ગુજરાત રાજ્ય,
ભાષા નિયામકની કચેરી,
સચિવાલય, ગાંધીનગર
તા.

પ્રતિ,

રોજગાર નિયામકશ્રી,
ઓ-૧૨, ન્યુ મેન્ટલ હોસ્પિટલ,
અસારવા, અમદાવાદ

વિષય : ભાષાંતરકારોની ખાલી જગ્યાઓ માટે ઉમેદવારોની યાદી

આ કચેરીમાં ભાષાંતરકારોની કેટલીક જગ્યાઓ તા..... સુધી
હંગામી ધોરણે ભરવાની હોઈ, તે માટેનું માગણીપત્રક આ સાથે ભરીને મોકલ્યું
છે. એ માટે જરૂરી લાયકાત ધરાવતા ઉમેદવારોની યાદી આ કચેરીને મોકલવા
વિનંતી છે.

આ જગ્યાઓ તાત્કાલિક ભરવાની હોઈ ઉમેદવારોની યાદી મોડામાં મોડી
તા..... સુધીમાં મળી જાય તેમ મોકલી આપશો તો આભારી થઈશું.

બિડાણ : માગણીપત્રક

ભાષાનિયામક

(૨) સ્મૃતિપત્ર

મંગાવેલી માહિતી સમયસર ન મળે તો યાદ દેવડાવવા કે તાકીદ કરવા સ્મૃતિપત્ર લખવાનો થાય છે.

તેનું સ્વરૂપ પત્ર જેવું જ હોય છે. વધારામાં પત્રના મથાળે ડાબી બાજુ સ્મૃતિપત્ર લખવામાં આવે છે. તેમાં પત્રની તમામ વિગત લખવામાં આવતી નથી. પત્રનો સંદર્ભ હોય છે અને વિગત અપાય તો ખૂબ જ ટૂંકમાં અપાય છે.

સ્મૃતિપત્ર

જરૂરી	નં.
	હિસાબ અને તિજોરી
	નિયામકની કચેરી,
	નવી સિવિલ
	હોસ્પિટલ, અમદાવાદ
	તા.

પ્રતિ,
નિયામકશ્રી,
ભાષા નિયામકની કચેરી,
સચિવાલય, ગાંધીનગર

વિષય : ના વર્ષ માટેનો જિલ્લા અને તાલુકા પંચાયતોને લગતો તપાસનીશાનો ઓડિટ અહેવાલ

સવિનય વિનંતી કે આ કચેરીએ તૈયાર કરેલ ઉક્ત ભાષાંતર ભાષાકીય દસ્તિએ જોઈ-સુધારી આપવા આપને મોકલેલ છે. અહેવાલ વિધાનસભાની આગામી બેઠકમાં રજૂ કરવાનો હોવાથી તે બાબતમાં અંગત ધ્યાન આપી સુધારીને અતે સવેળા મોકલી આપવા વિનંતી છે.

તપાસનીશ

સ્થાનિક બંડોળ હિસાબ

(૩) ત્વરાપત્ર

કરકસરની દસ્તિએ તારને બદલે ત્વરાપત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેનું મહત્વ તાર જેટલું જ ગણાય છે. તેથી તેની ભાષા તાર જેવી ટૂંકી અને મુદ્દાસર હોય છે. તેમાં પત્રનો નંબર મથાળે નહિ પણ સંબોધિત વ્યક્તિના નામ-સરનામા નીચે તથા વિષયના ઉપરના ભાગમાં લખાય છે. તેની લખાવટ સંક્ષિપ્ત હોવાથી તેમાં આરંભનું સંબોધન અને અંતમાંનું વિવેક ચનવાળું સમાપન હોતાં નથી; ફક્ત અધિકારીનો હોદ્દો દર્શાવાય છે.

નં... વિભાગ
 સચિવાલય,
 ગાંધીનગર
 તા.

પ્રતિ,

.....

વિષય : ની જગ્યાનું પગારધોરણ

શ્રી..... ની..... તરીકેની નિમાણૂક અંગેના તા.....
 ના તાર સંબંધમાં.

જગ્યાનો પગાર રૂ. ના વરિષ્ઠ સમય-પગાર ધોરણ (સુપર ટાઈમ-સ્કેલ)માં રહેશે.

આ હંગામી જગ્યા તા..... સુધી મંજૂર થઈ છે.

ઉપસચિવ,
 સામાન્ય વહીવટ વિભાગ

(૪) બચત-તાર

પત્રના મથાળે “બચત-તાર” લખાય છે. તેની લખાવટ તાર જેવી સંક્ષિપ્ત હોય છે. તેમાં સંબોધિત વ્યક્તિનું નામ, સરનામું લખી પોતાની કચેરીના પત્રનું અનુસંધાન જગ્યાવી ખૂબ ટૂંકમાં વિગત આપવાની હોય છે. તેમાં સમાપન-વાક્ય હોતું નથી; ફક્ત મોકલનાર અધિકારીનો હોદ્દો દર્શાવવામાં આવે છે.

નમૂનો

(તાર જેટલી તાકીદનો ગણવો)

કલેક્ટરશ્રી,

તા. ના પત્ર નં. તથા તા. ના
 સ. પત્ર નં. ના અનુસંધાને હિન્દી ઉચ્ચ શ્રેણી પરીક્ષા કેન્દ્ર નં.
 બેઠક નં. ના ગુણની ફેરચર-કાસણી અંગે વળતી
 ટપાલે જવાબ અપેક્ષિત, નકલ ઉમેદવારને પણ જાય.

ભાષા નિયામક

લવ ગુજરાત રાજ્ય
 ભાષા નિયામકની કચેરી,
 સચિવાલય, ગાંધીનગર,
 તા.

નકલ સાદર રવાના પેટા-તિજોરી અધિકારી શ્રી..... તેમના
 તા. નં. પત્ર સંબંધમાં કલેક્ટરશ્રી પાસેથી માહિતી
 મળતાં જ ઉત્તર પાઠવવામાં આવશે.

ભાષા નિયામક

(૫) અર્ધ-સરકારી પત્ર

કોઈ માહિતી, સૂચના, અભિપ્રાય કે સંમતિની ત્વરિત આપ-લે કરવા તથા વિલંબમાં પડેલ કોઈ કામ સંબંધમાં તાકીદ કરવા માટે અંગત રસ લેવા સરકારી અધિકારીઓ વ્યક્તિગત ડેસિયતથી અર્ધ-સરકારી પત્રો લખે છે. તેની ભાષા પરિચિત વ્યક્તિઓ વચ્ચેના વ્યવહાર જેવી હોય છે અને સંબોધન તથા સમાપનમાં તથા સમગ્ર લખાવટમાં થોડી આત્મીયતાને અવકાશ છે.

- (૧) પત્રમાં ભથ્થાળે ડાબી બાજુ અ.સ.પત્રનો નંબર અને જમણી બાજુ કચેરીનું નામ, પૂરું સરનામું અને તારીખ લખવામાં આવે છે.
- (૨) અ.સ. પત્ર નંબર નીચે ડાબી બાજુએ મોકલનાર અધિકારીનું નામ અને હોદ્દો લખવામાં આવે છે.
- (૩) તેની નીચે સંબોધનવાક્ય સ્નેહીશ્રી / ભાઈશ્રી / બહેનશ્રી.....
વતી-ઓછી નિકટતા મુજબ લખવામાં આવે છે.
- (૪) સમાપનમાં “આપનો સ્નેહાધીન” શબ્દ વાપરી પત્ર લખનાર અધિકારી પોતાની સહી કરે છે.
- (૫) પત્રની સમાપ્તિ પછી ડાબી બાજુએ “પ્રતિ” લખ્યા સિવાય સંબોધિત અધિકારીનાં નામ, હોદ્દો અને સરનામું લખવામાં આવે છે.
- (૬) અ.સ.પત્રમાં પત્રનો વિષય લખવામાં આવતો નથી પણ તે બાબત પત્રમાં વણી લેવામાં આવે છે.
અર્ધસરકારી પત્રનો નમૂનો નીચે આપ્યો છે.

અર્ધ-સરકારી પત્ર નં.

અમદાવાદ, તા.....

× ×.....

મદદનીશ કેન્દ્રનિયામક,

આકાશવાણી, અમદાવાદ

સ્નેહીશ્રી,

આપની સાથે ફોન પર થયેલી વાતચીત મુજબ કેટલુંક સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાંતર માટે મોકલું છું. ભારત સરકારનાં અંગ્રેજી લખાણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપની કચેરી દ્વારા સરકારે ઠરાવેલા દરે હાથ ધરવાની યોજના અનુસાર આ કામના ખર્ચનો અંદાજ કઢાવી ભાષાંતરની સાફ નકલ અતે મોકલવામાં આપને કેટલો સમય લાગશે તે જજૂાવશો તો આભારી થઈશ.

પ્રતિ

શ્રી..... ★ ★

ભાષાનિયામક,	આપનો સ્નેહાધીન
ભાષાનિયામકની કચેરી,	X X
સચિવાલય, ગાંધીનગર

સરકારી હુકમો

(૬) કચેરી-યાદી

(૧) સરકારી ખાતાં/કચેરીઓ વચ્ચેનું લખાણ, સમાન કક્ષાના અધિકારીઓ કે તાબાની કચેરીઓ/અધિકારીઓને સરકારના વિધિસર હુકમ કે મંજૂરીની જાણ કરવા, તે મુજબ સૂચના આપવા, ટીકા-ટિપ્પણ કરવા, રોજિંદા પ્રકારની માહિતી મંગાવવા યાદીનો ઉપયોગ થાય છે. હુકમ સ્પષ્ટ હોય તો તાબાના કર્મચારીઓને તે યાદીરૂપે પાઠવવામાં આવે છે. અરજના જવાબ, પત્ર મળ્યાની સ્વીકૃતિ, વચ્ચેના જવાબ કે સ્મૃતિપત્રો, માહિતીપત્રક કે નિયતપત્રકો મોકલવા કે મંગાવવા તથા પરચૂરણ હેતુસર યાદી મોકલવામાં આવે છે.

(૨) યાદીનું લખાણ ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં થાય છે.

- (૩) તેમાં સહી કરતા અધિકારીના હોદ્દા સિવાય આરંભનું સંબોધન કે અંતભાગનું સમાપન હોતાં નથી.
- (૪) યાદીના મથાળે ડાબી બાજુ યાદીનો નંબર તથા કચેરી/ વિભાગનું નામ અને પૂરું સરનામું તથા તારીખ લખવામાં આવે છે, જ્યારે મધ્યમાં ‘કચેરી-યાદી’ એ શબ્દો લખવામાં આવે છે.
- (૫) યાદીનું લખાણ પૂરું થયે અંતભાગમાં ડાબી બાજુ “મતિ” લખી જેને તે મોકલવાની હોય તેનાં નામ, હોદ્દા, સરનામાં લખવામાં આવે છે.

કચેરી-યાદી

નાણાં વિભાગના તા..... ના પરિપત્ર નં. ડેઠણ
લેખન-સામગ્રી, વીજળી વગેરેના વપરાશમાં ૧૦ ટકાનો કાપ મૂકવામાં આવેલ છે. આ બાબતમાં શક્ય તેટલી કરકસર માટે આથી સર્વ કર્મચારીઓ નીચેની સૂચનાઓનું બરાબર પાલન કરે એવી અપેક્ષા છે :

૧. વીજળીના પંખા કે બજીની જરૂર પતી જાય કે તરત તે બંધ કરવાની સૌઅ કાળજી રાખવી.
૨. કાગળની બંને બાજુઓ લખવું અને હાંસિયો નાનો રાખવો.
૩. ચોથિયા કાગળથી ચાલી શકે ત્યાં સુધી અર્ધો કાગળ વાપરવો નહિ.
૪. લખાણની ટાઈપ-નકલો જરૂર પૂરતી જ કઢાવવી.
૫. હસ્તલિખિત સ્થળપ્રત ચાલે તેમ હોય તો ટાઈપ કરાવવી જરૂરી નહિ.
૬. ભાષાંતર માટે આવતા તુમારો સાથે એક નકલ મોકલવાનો રિવાજ રાખવો એકથી વધુ નકલો માટે અધિકારીના સ્પષ્ટ હુકમ મેળવવા.

નકલ-બધી શાખાઓને

.....
(અધિકારીની સહી અને હોદ્દો)

(૭) કચેરી-હુકમ

ખાતા/ કચેરીના બધા કે અમુક કર્મચારીઓને સૂચના આપવા, કર્મચારીઓની નિમણૂક, બદલી, બઢતી, રજા-મંજૂરી, કામકાજની વહેંચણી માટે કચેરી-હુકમ બહાર પાડવામાં આવે છે. તેની લખાવટ સાઢી સીધી હોય છે. મથાળે જમણી બાજુએ કચેરીનું નામ, સરનામું અને તારીખ હોય છે. નંબર ડાબી બાજુ મથાળે હોય છે. લખાશ ત્રીજા પુરુષમાં હોય છે અને અંતે જમણી બાજુએ અધિકારીની સહી અને હોદ્દો આવે છે તથા તેની નીચે ડાબી બાજુએ જેમને નકલ આપવી હોય તેનો ઉલ્લેખ આવે છે.

નં. મકમ. ૨-૧/

ગુજરાત રાજ્ય,

સચિવાલય, ગાંધીનગર

તા.

કચેરી-હુકમ

શ્રી..... ને રૂ..... ના પગાર-ધોરણમાં માસિક
રૂ. ના પગારથી મળવાપાત્ર ભથ્થાં સહિત.....
તરીકે..... માટે..... અને વિભાગના તા..... ના ઠરાવ
ન..... અન્વયે ચાલુ રાખવામાં આવેલી, જગ્યાઓ પૈકીની.....ની
જગ્યા પર, નીચેની શરતોને અધીન રહીને, તે હાજર થાય તે તારીખથી બીજા
હુકમો થતાં સુધી નિમણૂક આપવામાં આવે છે.

૧. આ નિમણૂક હંગામી પ્રકારની અને અગાઉથી નોટિસ તેમજ કોઈપણ પ્રકારનું કારણ આખ્યા વગર ઉમેદવારને છૂટા કરી શકાય તે પ્રકારની છે.
ઉમેદવારે નોકરી પર હાજર થતી વખતે આ શરત પોતાને મંજૂર છે એવી બાંધધરી આપવી પડશે.
૨. આ કચેરીની અગાઉથી લિખિત મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય, ઉમેદવાર કોઈ

કોલેજ અથવા ધંધાદારી સંસ્થામાં આગળ અભ્યાસ માટે દાખલ થઈ શકશે નહિ.

૩. ઉમેદવારે ભારતના સંવિધાનને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવા પડશે.
૪. નોકરી પર હાજર થયે શૈક્ષણિક લાયકાત, ઉંમર વગેરે અંગેના અસલ પ્રમાણપત્રો ઉમેદવારે રજૂ કરવાં પડશે.
૫. ઉમેદવારે છિન્દી અને/ અથવા ગુજરાતી ભાષાની પરીક્ષા, સરકાર વખતોવખત ઠરાવે તે પ્રમાણે, નિયત સમયમાં પસાર કરવાની રહેશે.
૬. પોતે અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માને તેમજ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક દૂર કરવા માટે હંમેશ પ્રયત્નશીલ રહેશે એવો લિખિત એકરાર નોકરીમાં દાખલ થતી વખતે ઉમેદવારે આપવાનો રહેશે.
૭. જે જગ્યા પર ઉમેદવારની હંગામી નિમણૂક કરવામાં આવે છે તે જગ્યા ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગના ક્ષેત્રાધિકારમાં હોઈ, જગ્યા પર હંગામી દરજજે નિમાયેલ ઉમેદવાર વગર નોટિસે છૂટા કરવાપાત્ર છે.

પ્રતિ,

શ્રી.....

(સહી તથા હોદ્દો).....

(c) પરિપત્ર

કોઈ સરકારી પત્ર, યાદી કે કચેરી યાદી એકસાથે અનેકને મોકલવાની થાય ત્યારે તે પરિપત્ર-સ્વરૂપે લખાય છે. તે ઘણું કરીને સામાન્ય પ્રકારના હુકમો કે સૂચનાઓ મોકલવા માટે કે જુદાંજુદાં ખાતાં/ કચેરીઓમાંથી ખાસ પ્રકારની માહિતી મેળવવા લખવામાં આવે છે. તેની લખાવટ પત્ર કે યાદી પ્રકારની હોય છે. સચિવાલયનો વિભાગ તે બહાર પાડે, તો તેના લખાણમાં જમણી બાજુ

મથાળે પરિપત્રનો વિષય, ત્યારબાદ મધ્યમાં ગુજરાત સરકાર, તેના નીચે વિભાગનું નામ, તેની નીચે પરિપત્રનો નંબર અને પછી તારીખ આવે છે. ત્યારબાદ “વંચાણમાં લીધા” લખ્યા બાદ અગાઉના પરિપત્રનાં નંબર-તારીખ આપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી “પરિપત્ર” એવું શીર્ષક આપી લખાણ આવે છે. લખાણ પૂરું થયા બાદ “ગુજરાત રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખી તેની નીચે અધિકારીની સહી અને હોદ્દો દર્શાવવામાં આવે છે. અંતે તેની નકલ જેમને આપવાની હોય તે નામ/ હોદ્દો/ કચેરીઓની યાદી આવે છે. ક્યારેક જે કારણસર આ પરિપત્ર/ પરિપત્રયાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ હોય તે આમુખમાં આખ્યા બાદ પરિપત્ર/ પરિપત્રયાદીનું લખાણ લખવામાં આવે છે.

પરિપત્ર અન્ય ખાતાં/ કચેરીઓ બહાર પાડે, તો જમણી બાજુએ મથાળે કચેરીનું નામ-સરનામું, તારીખ આવે છે. ડાબી બાજુએ નંબર આવે છે અને “પરિપત્ર” શીર્ષક આપી તેનું લખાણ લખવામાં આવે છે. આ લખાવટ ત્રીજા પુરુષમાં લખાય છે. અને છેડે “ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખાતું નથી. અંતે જમણી બાજુએ કચેરીના વડાની સહી અને હોદ્દો લખાય છે. ત્યારબાદ “પ્રતિ” શબ્દ લખી આ પરિપત્ર જેમને મોકલવાનો હોય તે કચેરીઓનાં નામ-સરનામાં આવે છે.

સામાન્ય ભવિષ્યનિધિ તથા વર્ધિત

ભવિષ્યનિધિમાંથી ચૌલકર્મ

તથા મોસાળા માટે પેશણી

ગુજરાત સરકાર

નાણાં વિભાગ

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.....

પરિપત્ર

‘મુંબઈ સામાન્ય ભવિષ્યનિધિ નિયમો’નો નિયમ ૧૪ તથા ‘વર્ધિત ભવિષ્યનિધિ નિયમો (મુંબઈ)’ના નિયમ ૧૨ અનુસાર બચતદારને તેના આશ્રિતોનાં લગ્ન, મરણ, આદિ પ્રસંગોએ વિધિ કરવા માટે મોભાને અનુરૂપ અનિવાર્ય ખર્ચ કરવા સારુ પેશગી “મંજૂર” કરવા માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. ઉક્ત પ્રસંગોમાં ચૌલકર્મ તથા મોસાળાના ખર્ચના પ્રસંગોનો સમાવેશ થાય છે કે કેમ તે વિશે શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવી હતી. કાળજીભરી વિચારણાને અંતે એવું નક્કી કરવામાં આવેલ છે કે સામાન્ય ભવિષ્યનિધિમાંથી, મોસાળા તથા ચૌલકર્મના પ્રસંગોએ બચતદારને જે ખર્ચ કરવું પડે તેને પહોંચી વળવા માટે પણ પેશગી મંજૂર કરવી.

આ નિયમો વર્ધિત ભવિષ્યનિધિ નિયમો (મુંબઈ)ને પણ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

‘સામાન્ય ભવિષ્યનિધિ નિયમો’ અને ‘વર્ધિત ભવિષ્યનિધિ નિયમો (મુંબઈ)’માં હવે પછી જરૂરી સુધારા કરી લેવામાં આવશે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

ઉપસ્થિવ

નાણાંવિભાગ

ગુજરાત સરકાર

(૮) હુકમ

કોઈ વિસ્તારને શીતળાગ્રસ્ત કે કોલેરાગ્રસ્ત જાહેર કરતા, હથિયારબંધી કે સરધસબંધી ફરમાવતા, કોઈ માર્ગને એકમાર્ગી જાહેર કરતા, કોઈ ગામને અન્ય ગામ સાથે ભેણવતા કે અન્ય તાલુકા કે જિલ્લામાં સમાવેશ કરતા હુકમો જાહેર જનતાની જાણ માટે રાજપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તેના લખાણમાં મથાળે નંબર, કચેરીનું નામ, સરનામું, તારીખ લખી “હુકમ” એમ શીર્ષક આપી લખાણ લખવામાં આવે છે. તેનું લખાણ પણ ગીજા પુરુષમાં હોય છે અને તે બહાર પાડનાર સચિવાલયનો વિભાગ હોય તો ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે એ વાક્ય લખી અધિકારીની સહી અને હોદ્દો લખાય છે. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ કે પોલીસખાતાના હુકમમાં રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે એવું લખવામાં આવતું નથી.

હુકમ

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.

મુંબઈ જમીન મહેસૂલ સંહિતા ૧૮૭૮

નં..... મુંબઈ જમીન મહેસૂલ સંહિતા ૧૮૭૮ (અધિનિયમ પ, ૧૮૭૮)ની કલમ ૭-ક થી મળેલી સત્તાની રૂએ, ગુજરાત સરકાર, આથી ફરમાવે છે કે તા. ૧લી એપ્રિલ, થી અમલ થાય તે રીતે..... જિલ્લાના..... તાલુકાનું..... ગામ તે જ જિલ્લાના તે જ તાલુકાના ગામ સાથે ભેળવાશે અને બંને ગામો એકત્રિત થયા પછી બનતા નવા ગામનું નામ..... રહેશે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે

ઉપસચિવ

મહેસૂલ વિભાગ

ગુજરાત સરકાર

(૧૦) ઠરાવ

સરકારના નીતિ-નિર્ણયોની, તેની યોજનાઓની અનુમતિની કે વિધિસર વહીવટી મંજૂરીની જાણ કરવા, આયોગ કે સમિતિના અહેવાલ મંજૂર રાખવા જણાવવા, કોઈ મહત્વના વિષય પર વિચારણા બાદ સરકારનો નિર્ણય પ્રગટ કરવા, કોઈ વિષય પર અનેક વ્યક્તિઓ સાથે વિચારવિમર્શ કરી વિચારણા બાદ સત્તાવાર નિર્ણય લેવાય તે આવા ઠરાવરૂપે રજૂ થાય છે. તેથી ઠરાવમાં પૂર્વભૂમિકા, પત્ર, અગાઉના ઠરાવનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે અને છેલ્લે ઠરાવનો મહત્વનો ભાગ આવે છે. આ ઠરાવનો અમલ કઈ તારીખથી થશે અને અંદાજપત્રના ખર્ચનાં સદર, પેટા-સદર, ગૌણ સદર આ ખર્ચને પહોંચી વળવાનાં સાધનો, નાણાકીય સલાહકારની સંમતિની તારીખ વગેરેનો ઉલ્લેખ તેમાં જોવા મળે છે.

ઠરાવના મથાળે જમણી બાજુએ વિષય લખવામાં આવે છે. તેની નીચે મધ્ય ભાગમાં ગુજરાત સરકાર, તે બહાર પાડનાર વિભાગનું નામ, ઠરાવ-નંબર, સચિવાલય, ગાંધીનગર અને તારીખ કમાનુસાર લખી તેની નીચે “ઠરાવ” એવું શીર્ષક આપી તેની વિગત લખવામાં આવે છે. તેના છેલ્લા ફકરાઓમાં ખર્ચનું સદર અને ખર્ચની તારીખની સંમતિની તારીખ લખી છેક છેલ્લે “ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખી, અધિકારીની સહી એનો હોદ્દો જમણી બાજુએ લખાય છે અને તેની નકલો જેને મોકલાતી હોય, તેની યાદી ડાબી બાજુએ લખવામાં આવે છે.

ટી.બી. હોસ્પિટલ માટે જમીન

ગુજરાત સરકાર

... વિભાગ

કૃત્ત નં.

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.

વંચાશમાં લીધો : કલેક્ટરશ્રી, નો તા. નો પત્ર નં.

કૃત્ત

મોજે ગામ....., તાલુકો....., જિલ્લો..... ના સર્વ નંબર
ની જમીન પૈકીની..... ચોરસ વાર તથા સર્વ નંબર.....
 પૈકીની જમીનમાંથીચોરસ વાર મળીને કુલ ચોરસ વાર
 જમીન, જેની મહેસૂલ માફીની કિંમત રૂ.... થાય છે તે, કષય નિવારણ સમિતિને
 ટી.બી. હોસ્પિટલના સાર્વજનિક કામ માટે જમીન મહેસૂલ નિયમોના નિયમ
 () હેઠળ મહેસૂલ-માફીથી, સદરહુ નિયમોના નિયમ () માં જણાવેલી શરતોને
 અધીન રહીને તથા નીચે જણાવેલી વધારાની શરતોએ આપવાની આથી મંજૂરી
 આપવામાં આવે છે :

- (૧) આ જમીન પર મકાનોનું બાંધકામ, સમિતિને જમીનનો કબજો સૌંઘ્યાની
 તારીખથી છ માસમાં શરૂ કરી બે વર્ષની મુદ્દતમાં પૂરું કરવાનું રહેશે.
- (૨) આ મકાનોનો ઉપયોગ જ્ઞાતિ કે ધર્મના કોઈપણ ભેદભાવ વિના સૌને
 કરવા દેવાનો રહેશે.
- (૩) જમીન જે હેતુ માટે આપવામાં આવી છે તે માટે જ તેનો ઉપયોગ
 કરવાનો રહેશે. બીજા કોઈપણ હેતુ માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકશે નહીં.
- (૪) બાંધકામના નકશા કલેક્ટર પાસે મંજૂર કરાવવાના રહેશે અને કલેક્ટરની
 અગાઉથી મંજૂરી મેળવ્યા વિના તેમાં ફેરફાર કે વધારો થઈ શકશે નહીં.

- (૫) આ જમીન ઉપર જે બાંધકામ કરવામાં આવે તે રાજ્યના અર્બન ડેવલપમેન્ટ નિયમો અને મકાન બાંધકામ વિનિયમોને અધીન રહેશે.
- (૬) ઉપરની કોઈ શરતનો ભંગ થશે તો કોઈપણ જાતનું વળતર આચ્છા વિના જમીન પરત લેવામાં આવશે.

આ હુકમ તા.....ના રોજ મળેલી નાણાંવિભાગની મંજૂરીથી બહાર પાડવામાં આવે છે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

ઉપસંહિત

..... વિભાગ, ગુજરાત સરકાર

(૧૧) જહેરનામું

વિધાનમંડળના અધિનિયમોથી પ્રાપ્ત થતી સત્તાની રૂએ બહાર પડાયેલા સરકારી હુકમો પ્રસિદ્ધ કરવા જહેરનામું વપરાય છે. સરકારી રાજ્યપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી જે તે વિસ્તારમાં લાગુ પાડવાના નિયમો કે હુકમોની, સત્તા-સૌંપણીની, રાજ્યપત્રિત અધિકારીઓની નિમણૂં રજા, બદલી વગેરેની જહેરાત કરવા જહેરનામું બહાર પાડવામાં આવે છે. જહેરનામું ગુજરાત સરકારના રાજ્યપત્રમાં યોગ્ય વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તાકીદના સ્વરૂપનું જહેરનામું ગુજરાત સરકારના રાજ્યપત્રમાં અસાધારણ અંકોમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. ભારત સરકારના હુકમોને પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પણ રાજ્ય સરકાર જહેરનામું બહાર પાડે છે. પુસ્તકના વેચાણ, વિતરણ કે તે પાસે રાખવા પર પ્રતિબંધ મૂકતા હુકમ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવા જહેરનામું બહાર પડાય છે. માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનાં જહેરનામાં જે તે રાજ્યમાં પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કોઈ સૂચિત કાર્યથી જેમને અસર પહોંચવા સંભવ હોય તેવી વ્યક્તિઓ પાસેથી વાંધા કે સૂચનો મંગાવવા સારુ જહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરતાં

પહેલા તેનો મુસદ્દો રાજપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે અને તેમાં જણાવેલી મુદ્દત વીચે સરકારને મળેલા વાંધા કે સૂચનો વિચારણામાં લીધા બાદ પાકું સ્વરૂપ પામે છે.

જાહેરનામાની લખાવટમાં સૌથી ઉપર મધ્યમાં ગુજરાત સરકાર, વિભાગનું નામ, સચિવાલય, ગાંધીનગર અને તારીખ લખી, જાહેરનામું એમ શીર્ષક આપી તેની નીચે નંબર લખી લખાણી શરૂઆત કરવામાં આવે છે. તેનું લખાણ પણ ત્રીજા પુરુષમાં હોય છે.

છેલ્લે “ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખી છેલ્લે અધિકારીની સહી અને હોદ્દો જમણી બાજુએ આવે છે.

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ કે અન્ય તંત્ર જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરે તેમાં “ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખવામાં આવતું નથી.

ગુજરાત સરકાર

..... વિભાગ

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.

જાહેરનામું

મોટર વાહન અધિનિયમ, ૧૯૩૮ (૧૯૩૮ના ૪થા)ની કલમ.....ની પેટા-કલમ..... ના બંડ..... મુજબ બહાર પાડવા ધારેલા જાહેરનામાની નીચેનો ખરડો તેની અસર જેમને પહોંચવાનો સંભવ હોય તેવી તમામ વ્યક્તિઓની જાણ સારુ, સદરહુ અધિનિયમની કલમ..... ની પેટા-કલમ..... થી ફરમાવ્યા પ્રમાણે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે અને નોટસિ આપવામાં આવે છે કે ગુજરાત સરકારના રાજપત્રમાં તે પ્રસિદ્ધ થયાની તારીખથી ૩૦ દિવસ પૂરા થયે ગુજરાત સરકાર સદરહુ ખરડો વિચારણમાં લેશે.

ઉપર્યુક્ત મુદ્દત પૂરી થયા પહેલાં સદરહુ ખરડા સંબંધમાં કોઈના તરફથી ગુજરાત સરકારના ગૃહ સચિવને જે કંઈ વાંધા અથવા સૂચનો મળશે તેના ઉપર સરકાર વિચારણા કરશે.

ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

ઉપસચિવ

..... વિભાગ

ગુજરાત સરકાર

(૧૨) શેરો

એકથી વધુ કચેરીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનો હોય કે વચ્ચાળાનો જવાબ આપવાનો હોય, એક ખાતા/કચેરીએ માણેલી માહિતી અન્ય કચેરીમાંથી મેળવવાની હોય અને માહિતી માગતી કચેરીને લીધેલાં પગલાંની જાણ કરવાની હોય, મૂળ લખાણ તે મોકલનારને પરત કરવાનું હોય ત્યારે આ પ્રકારનું લખાણ કરવામાં આવે છે. વળી, તાબાની કચેરીઓને માહિતી, માર્ગદર્શન કે અમલ માટે મોકલવામાં આવતી સૂચનાની નકલો તેમજ અરજીઓ વિચારણા માટે ઉપર મોકલતી વખતે તથા રાજ્યપાલશ્રી પર બારોબાર આવેલા નિવેદનો રાજ્ય સરકાર મારફત મોકલવાનું જણાવી તે પરત કરતી વખતે શેરાનો ઉપયોગ થાય છે.

બિન-સરકારી વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કે પુસ્તકો વગેરે મોકલવા માટે આનો ઉપયોગ કરાતો નથી.

મૂળ લખાણ નીચે ડાબી બાજુએ કચેરીનાં નંબર, નામ, તારીખ હોય છે અને ત્યારબાદ શ્રી..... ની..... અંગેની અરજી યોગ્ય થવા સારુ મતલબનું લખાણ કરી તેની નીચે અધિકારીની સહી અને હોદ્દો આવે છે.

નં.

..... વિભાગ,

સચિવાલય, ગાંધીનગર

તા.

..... વિભાગે સંપૂર્ણ અંગે માગેલી માહિતી વહેલી તક અતે
પહોંચાડવાની સૂચના સાથે નકલ રવાના.

.....
..... વિભાગ

(૨)

ન.

..... ખાતું

નવી મેન્ટલ હોસ્પિટલ,

અમદાવાદ. તા.

પ્રતિનિયુક્તિ પર આવેલા..... ખાતાના..... (હોદ્દો)
શ્રી.....નું નિવેદન તે ખાતાના યોગ્ય ટીકા-ટિપ્પણ સારુ રવાના.

(૧૩) અખબારી યાદી

પ્રજાની દસ્તિએ મહત્વની કોઈ બાબત પરના સરકારના નિર્જયને પ્રસિદ્ધિ
આપવા માટે ખાતા તરફથી અખબારી યાદી બહાર પાડવામાં આવે છે. તેનો
હેતુ પ્રજાને જાગાકારી આપવાનો હોઈ, વર્તમાનપત્રો તેમાં કાટછાંટ કરી
ટૂંકાવીને છાપે છે. આ યાદી ઉપર જમણી બાજુએ મથાળે પહેલી રવાનગી,
બીજી રવાનગી, તારીખ, સમયનો નિર્દેશ હોય છે અને ડાબી બાજુએ કચેરીનું
નામ-સરનામું હોય છે. પ્રજામાં અફવા અને ખોટી માહિતી ન પ્રસરે અને સાચી
પરિસ્થિતિથી પ્રજા વાકેફ રહે તે હેતુથી અખબારી યાદી બહાર પાડવામાં આવે
છે. બાબત જે વિભાગને સ્પર્શતી હોય તે વિભાગમાંથી મંજૂર થયેલ લખાણ
માહિતી ખાતામાં મોકલવામાં આવે છે અને માહિતીખાતું તેને અખબારી યાદીનું
સ્વરૂપ આપે છે. તે અમૃક નિયત સમયે પ્રસિદ્ધ કરવા ધાર્યું હોય, તો તેવી
સૂચના સાથે તે જે તે વર્તમાનપત્રોને મોકલવામાં આવે છે.

.....ખાતું,	પહેલી રવાનગી
ગુજરાત રાજ્ય,	સ.સં. ()
ગાંધીનગર	ચૈત્ર ()
	એપ્રિલ ()

ઓઈલ-એન્જિન માટે સહાય

ગાંધીનગર, વાર : ઓઈલ-એન્જિનો માટે સહાય મેળવવા માટે કરવાની અરજીની મુદ્દત છ માસ સુધીની હતી તે લંબાવવામાં આવી છે. જે ખેડૂતો પાસે દસ એકર અથવા તેથી ઓછી જમીન હશે તેમને જ આ મુદ્દત-વધારાનો લાભ મળશે. આ ખેડૂતોને ખાસ કિસ્સા તરીકે આ સહાય આપવામાં આવશે.

અત્યારના નિયમો મુજબ ખેડૂતો તેમના કૂવા પર ઓઈલ-એન્જિન ગોઠવે તે તારીખથી છ માસમાં ઓઈલ-એન્જિન માટે સહાયની અરજીઓ સંબંધિત અધિકારીને કરવાની હોય છે, પરંતુ કેટલાક કિસ્સાઓમાં ખરીદી બાદ ખેડૂતો અરજી કરી શક્યા ન હોવાથી ખાસ કેસ તરીકે સરકારે આવી છૂટણાટ આપી છે.

(૧૪) અખબારી નિવેદન

અખબારી નિવેદન એ વધુ ઔપચારિક લખાણ હોઈ તેને યથાવતૂ છાપવાનું રહે છે. તત્કાલીન કોઈ સંગતા પ્રશ્ન અંગે જાહેરજીવનમાં પહેલી વ્યક્તિ/વ્યક્તિઓ, સરકારી, અર્ધ-સરકારી, ખાનગી કે જાહેર સંસ્થાઓ, વર્તમાનપત્રો દ્વારા વિનંતી, પ્રાર્થના, અનુરોધ, સ્પષ્ટતા કરે કે નિવેદન યા સમાચાર આપે તેને અખબારી નિવેદન કહેવાય. ક્યારેક આવી જાહેર સ્પષ્ટતા પોતાના બચાવમાં હકીકતો સાથે સમર્થિત કરવાની જરૂર ઉલ્લી થાય છે. લોકશાહીમાં આ પ્રક્રિયા

જાહેરજીવનમાં તંદુરસ્તી અને સ્વસ્થતા આપનાર પરિબળ છે. આ નિવેદન અંગત સ્વાર્થ કે આક્ષેપોથી પર અને પ્રામાણિક હેતુવાળું હોય એ જરૂરી છે.

(૧૫) કાર્યસૂચિ

કાર્યસૂચિ એટલે સામાન્ય રીતે કોઈપણ પ્રકારની બેઠકમાં ચર્ચા કરવા વિચારેલાં મુદ્દા કે હાથ ધરવા વિચારેલા કાર્યોની યાદી કે સૂચિ. કાર્યસૂચિ જેટલી વ્યવસ્થિત અને મુદ્દાસર તૈયાર કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં બેઠકનું કામકાજ ઝડપી તથા સરળ બને છે તેમજ નિર્ધારિત સમયમાં બેઠકની કાર્યવાહી પૂરી કરવામાં મદદરૂપ થવા ઉપરાંત કોઈ મહત્વનો મુદ્દો કે કામગીરી બાકી રહી જવા પામતી નથી. કાર્યસૂચિના આધારે સમિતિના સભ્યો પણ પૂર્વ તૈયારી કરીને આવી શકે છે.

કાર્યસૂચિનો મુસદ્દો તૈયાર કરતાં પહેલાં બેઠકોના પ્રકાર જાણી લેવા જરૂરી છે. વૈધાનિક પ્રકારની બેઠકમાં વિધાનસભા, જિલ્લા-પંચાયતો અને કંપની અધિનિયમ હેઠળની સામાન્ય બેઠકોનો સમાવેશ થાય છે. ઔપચારિક પ્રકારની બેઠકમાં વિધાનસભા-સમિતિ, મંત્રીમંડળ, કંપનીઓના બોર્ડની તેમજ અન્ય બોર્ડની બેઠક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કારોબારી પ્રકારની સમિતિમાં ખાતાંના વડા, સચિવોની બેઠક, ખાતાંના વડા હેઠળની ખાતાકીય બેઠકો, સ્ટાફ-બેઠકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સલાહકાર પ્રકારની બેઠકોમાં મંત્રી સલાહકાર સમિતિ, ખાતાકીય સલાહકાર સમિતિ, નહેરુ શતાબ્દી સમિતિ જેવી સમિતિની બેઠકોનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય બેઠકોમાં તરદ્દ્દ સમિતિ, પસંદગી સમિતિ, ભરતી સમિતિ, સ્ટાફ પરિષદ, યુનિયનો સાથેની બેઠકનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જે પ્રકારની બેઠક હોય તેને અનુરૂપ કાર્યસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે છે. કાર્યસૂચિની સાથોસાથ તેમાનાં તમામ મુદ્દા અંગે વિગત-નોંધ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

જે બેઠક બોલાવવાની હોય તેના અધ્યક્ષ અથવા સચિવ અથવા આવાહક તરફથી જે તે સમિતિના સભ્યોને તેમજ આમંત્રિતોને તે અંગેની નોટિસ મોકલવામાં

આવે છે. ક્યારેક જાહેર નોટિસ આપીને પણ બેઠક બોલાવી શકાય છે. કાર્યસૂચિ અને બેઠક માટેની તારીખ અધ્યક્ષની અનુકૂળતા જાણીને નિયત કરવી પડે છે. આખરી કાર્યસૂચિ નક્કી કરતાં પહેલાં સભ્યોનાં સૂચન પણ મંગાવવામાં આવે છે.

કાર્યસૂચિ અંગે સમિતિના સભ્યો તરફથી કોઈ સૂચન મળ્યાં હોય તો તેનો સમાવેશ કરી લઈને આખરી કાર્યસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે છે અને સભ્યોને તેની વિધિસર જાણ કરવામાં છે. આ રીતે મોકલાયેલી આખરી કાર્યસૂચિ પ્રમાણે જ બેઠકની કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવે છે. બેઠકની કાર્યવાહી સરળતા ખાતર દરેક કાર્યસૂચિમાં “અધ્યક્ષશ્રી તરફથી જણાવવામાં આવે તે મુદ્દાની ચર્ચા” એવો મુદ્દો છેલ્યે ઉમેરવામાં આવે છે, જેથી કોઈ બાબત રહી જતી હોય તો તેની ચર્ચા કરી લેવામાં આવે છે.

(૧૬) કાર્યનોંધ

આખરી કાર્યસૂચિ પ્રમાણે બેઠકની કાર્યવાહી હાથ ધરાય છે. બેઠકમાં જે કાર્યવાહી થાય તે તાત્કાલિક ટૂંકમાં નોંધી લેવામાં આવે છે. બેઠક પૂરી થયે આવી નોંધના આધારે કાર્યનોંધનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવે છે. સંબંધિત અધિકારી એ મુસદ્દો મંજૂર કરે પછી કાર્યનોંધની આખરી મંજૂરી માટે અધ્યક્ષશ્રીને મોકલવામાં આવે છે. અધ્યક્ષ મંજૂર કરતાં, તે કાર્યનોંધ ટાઈપ કે સાઈકલોસ્ટાઇલ કરાવી સભ્યોને જાણ માટે મોકલવાની હોય છે. આવી કાર્યનોંધમાં સમિતિમાં થયેલી ચર્ચા તેમજ સંપૂર્ણ કાર્યવાહીઓ તથા ચર્ચા બાદ લીધેલા નિર્જયો નોંધવામાં આવે છે. સલાહકાર-સમિતિમાં સામાન્ય ચર્ચા અને વક્તાવાર કે મુદ્દાવાર જે સૂચનો રજૂ થયાં હોય તે નોંધવામાં આવે છે. મુદ્દા કે ફકરાને કમાંક તેમજ ફકરાને શીર્ષક આપવામાં આવે છે. સભ્યો તરફથી ઠરાવ અંગે થયેલી દરખાસ્ત પણ નોંધવામાં આવે છે. અન્ય પત્રવ્યવહાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે અને તેના આધારે તેના પછીની બેઠકની કાર્યસૂચિ તૈયાર કરાય છે.

આ અંગે અનુવર્ત્તી કામગીરી પત્રવ્યવહાર દ્વારા કરવામાં આવે છે અને પછીની બેઠક માટે કાર્યવાહીની નોંધ કરવામાં આવે છે.

(૧૭) આમંત્રણપત્રિકા

સરકારનાં ખાતાં/ કચેરીઓ દ્વારા બંધાતા ભવન, પુલ, પરિયોજના, હોસ્પિટલ, બંધ કે અન્ય બાંધકામ વગેરેમાં શિલારોપણ, ઉદ્ઘાટન વગેરે પ્રસંગે કે પરિસંવાદમાં ભાગ લેવા કે ઉપસ્થિત રહેવા આમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલવામાં આવે છે.

આમંત્રણપત્રિકા પત્રના રૂપમાં લખવામાં આવે છે. તેમાં પ્રસંગ, તેનો સમય, સ્થળ અને તારીખ જણાવવામાં આવે છે. સમારંભના અધ્યક્ષપદે તેમજ તેના અતિથિવિશેષ તરીકે હાજર રહેનાર મહાનુભાવનું નામ પણ તેમાં જણાવવામાં આવે છે. તેમાં આ કાઈ સાથે લાવવું. અમુક સમય સુધીમાં હાજર થઈ જવું, ‘નિશ્ચિત પોશાક પહેરવો’ વગેરે વિગત જણાવવામાં આવે છે. આમંત્રણના સ્વીકારને અનુમતિ આપવાનું પણ જણાવવામાં આવે છે. તેમાં જે જે કાર્યક્રમો રાખ્યા હોય તેની વિગત સમયાનુક્રમે લખવામાં આવે છે. છેલ્લે આમંત્રણ મોકલનાર અધિકારીનું નામ અને હોદ્દો લખવામાં આવે છે. આ લખાડા સામાન્ય રીતે ગ્રથમ પુરુષમાં, તો ક્યારેક ગ્રીજા પુરુષમાં લખાય છે.

આમંત્રણપત્રિકા

ગુજરાત સરકાર

શ્રી / શ્રીમતી નેવાર તા.ના રોજ
સવારે.....કલાકે..... ખાતે.....ના શિલારોપણ/ ઉદ્ઘાટન
પ્રસંગે યોજાયેલ સમારંભમાં પધારવા નિમંત્રણ આપે છે. આ સમારંભનું
અધ્યક્ષપદ માનનીય શ્રી..... સંભાળશે. માનનીય શ્રી..... ના
વરદ હસ્તે શિલારોપણવિધિ/ ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવશે.

નિમંત્રક

(નામ).....

હોદ્દો.....

નિમંત્રણ-સ્વીકૃતિ

તા. . . પહેલાં

..... વિભાગ/ ખાતાને મોકલવા વિનંતી છે.
 (આ આમંત્રણપત્રિકા સાથે લાવવા તથા... કલાકે આપની બેઠક લઈ લેવા
 વિનંતી છે.) ★
 (કાર્યકર્મની વિગતો પાછળ છે.)

★ જે કાર્યકર્મ નિયત થયો હોય તે જણાવવો.

(૧૮) તકતી

સરકારનાં ખાતાં/ કચેરીઓ દ્વારા બંધાતા ભવન, પુલ, પરિયોજના,
 હોસ્પિટલ, બંધ કે અન્ય બાંધકામ પર તકતીઓ જડવામાં આવે છે. શિલારોપણ
 કે ઉદ્ઘાટનવિધિ જેમના વરદ હસ્તે થનાર હોય તેમનાં નામ, પદનામ વગેરે
 લખવામાં આવે છે. કોઈક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને અતિથિવિશેષ તરીકે આમંત્રણ
 હોય તો તેમનું નામ પણ તેમાં કોતરવામાં આવે છે. છેલ્લે શક સંવત, મહિનો,
 વાર અને અંગ્રેજ તારીખ, મહિનો અને વર્ષ લખવામાં આવે છે. દા.ત. શક
 ૨૭ આદ્યિન ૧૯૮૦ બુધવાર ૧૬ ઓક્ટોબર, ૧૯૮૮.

૧. શિલારોપણ :

આ..... (ભવન/ પુલ/ પરિયોજના/ હોસ્પિટલ/ બંધ
 વગેરે, જેનું શિલારોપણ હોય એનું નામ લખવું)નો શિલારોપણવિધિ માનનીય
 શ્રી.....ના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યો. શાકે..... વાર, તા.....

૨. ઉદ્ઘાટન :

આ..... (ભવન/ પુલ/ પરિયોજના/ હોસ્પિટલ/ બંધ
 વગેરે, જેનું ઉદ્ઘાટન હોય એનું નામ લખવું)નું ઉદ્ઘાટન માનનીય શ્રી.....
 ના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યું. શાકે..... વાર, તા.....

૪.૨.૨. બિન-સરકારી પત્રવ્યવહાર

પત્રલેખન એક અત્યંત કૌશલ્યપૂર્ણ કલા છે. આજના પ્રગતિશીલ સમાજમાં
 પત્રોનું એક આગવું મહત્વ છે. આપણા પારસ્પરિક પરિયયનું ક્ષેત્ર વ્યાપક

બની રહ્યું છે અને દરેક એક-બીજાની નિકટ જવા માગે છે. પરિણામે પત્રલેખનના ક્ષેત્રની સીમાઓ પણ ઘણી વિસ્તૃત બની ગઈ છે. ખરેખર તો પત્ર વિચારોના આદાન-પ્રદાનનું માધ્યમ છે. સમયને અનુરૂપ એકબીજાનાં સુખ-દુઃખ, સલાહ-સૂચન અને માર્ગદર્શન મેળવવા માટે પણ વ્યક્તિ ઉત્સુક રહે છે. એમાં પત્ર જ મદદરૂપ થાય છે.

પત્રનો ઉદ્દેશ

પત્ર-પ્રેષક મનની ભાવનાઓ પ્રેષિત સુધી પ્રભાવક તથા યથાતથ સ્વરૂપે પહોંચાડવા માગે છે.

આવશ્યક સૂચના

૧. પત્રની ભાષા, પત્ર વાંચનારના શિક્ષણ અને સમજના સ્તરને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
૨. ભાષા સરળ, રોચક અને અસરકારક હોવી જોઈએ.
૩. નાનાંનાનાં ઉચિત પ્રભાવક વાક્યો વાપરવાં.
૪. અપ્રસ્તુત વાતોનો ઉલ્લેખ ન હોવો જોઈએ.
૫. જે હેતુથી પત્ર લખતા હોઈએ તે હેતુ બરાબર વ્યક્ત થવો જોઈએ.
૬. કૃત્રિમ અને શબ્દાંબરવાળી ભાષાનો પ્રયોગ ટાળવો.
૭. ભાષા શુદ્ધ અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
૮. ભાષાની અશુદ્ધિથી ખોટો અર્થ ન સમજાય તેનું ધ્યાન રાખવું.
૯. વિરામચિહ્નોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો.
૧૦. જોડણી સાચી હોવી જોઈએ.
૧૧. પ્રયુક્ત શબ્દોનો અર્થ સંદેહાત્મક ન હોવો જોઈએ. દ્વિઅર્થી શબ્દોનો પ્રયોગ બને ત્યાં સુધી ટાળવો.
૧૨. વ્યક્તિગત પત્રોમાં પોતાપણાનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ જેથી પત્ર મેળવનાર પણ ભાવને અનુરૂપ પ્રતિભાવ આપી શકે.

૧૩. પત્રમાં વિચારો કમબજ્જ હોવા જોઈએ.
૧૪. પત્રની શૈલી આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી હોવી જોઈએ.
૧૫. પત્રનો નિશ્ચિત અર્થ નીકળવો જોઈએ.

પત્રોનું સ્વરૂપ

આજના પરિવર્તનશીલ યુગમાં પત્રોનું સ્વરૂપ પરંપરાગત રહ્યું નથી. સંબોધનો અને 'સ્વ નિર્દેશો' નો ઢાંચો બિલકુલ બદલાઈ ગયો છે અને એ જરૂરી પણ નથી કે આપણે જુના જ ઢાંચાને અનુસરવું. નવો ઢાંચો અપનાવવામાં બિલકુલ વાંધો ન હોવો જોઈએ. પરંતુ આ સ્થિતિ વક્તિગત પત્રો માટે સ્વીકાર્ય થઈ શકે. સરકારી પત્રો, અરજી-પત્રો કે વ્યાવસાયિક પત્રોમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપ કે ઢાંચાનું પાલન અનિવાર્ય છે. સામાન્ય પત્રોનું સ્વરૂપ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

૧. પત્રનો શીર્ષભાગ

એમાં પ્રેષક ડાબી બાજુ પૂરું નામમ અને જમણી બાજુ પ્રેષકનું પૂરું સરનામું લખે છે.

(અ) સંબોધન

વક્તિનો પ્રેષિત સાથે જેવો સંબંધ હોય તેને અનુરૂપ સંબોધન રાખવું. સંબોધનો કેવાં લખાય છે તે નીચે સમજાવેલ છે.

(બ) અભિવાદન અને સમાપન :

એમાં પણ લખનાર અને જેના ઉપર પત્ર લખાયો હોય તે વક્તિ વચ્ચેના સંબંધને અનુરૂપ શર્જદ કે શર્જદપ્રયોગો વપરાય છે.

સંબોધન	અભિવાદન	સમાપ્તિ
૧. વડીલો માટે	શ્રદ્ધેય, પૂજ્ય, આદરણીય, ચરણસ્પર્શ, પ્રણામ,	આપનો આજ્ઞાંકિત,

શ્રીમાન, માનનીય પ્રણામ, સાદર, સ્નેહાકંક્ષી
 પૂજનીય, શ્રીમતી, પૂજ્ય પુત્ર/ પૌત્રી/ પૌત્રી વગેરે
 મહામાન્ય વગેરે

૨. સમવયસ્ક માટે

પ્રિય, પ્રિયવર, મિત્રવર સ્નેહસ્મરણ, સ્નેહ, સરસ્નેહ, તારો,
 પ્રિયબંધુ, પ્રિયભાઈ, નમસ્કાર, નમસ્તે તારો જ,
 પ્રિય રમેશ શુભેચ્છાક
 શુભચિંતક,
 શુભાકંક્ષી

૩. ઉભરનાં નાની હોય તેવી વ્યક્તિઓ માટે

પ્રિય.... પ્રિયવર, પ્રસન્ન રહો, તારો શુભચિંતક
 પરમ પ્રિય, ચિરંજિવ હંમેશાં સુખી તારો હિતૈષી,
 રહો, આશિષ શુભાકંક્ષી
 આશીર્વાદ, સ્નેહાશિષ

આમ, પ્રથમ ભાગમાં નીચેની વસ્તુઓ હોય છે :

- (૧) પ્રેષકનું નામ અને સરનામું
- (૨) સ્થાન
- (૩) તારીખ
- (૪) સંબોધન
- (૫) અભિવાદન

૨. ભધ્યભાગ (મુખ્ય ભાગ)

હકીકતમાં આ પત્રનું મૂળ કલેવર છે. પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. આથી સરળ,
 સ્વાભાવિક, આકર્ષક, પ્રભાવશાળી, શિષ્ટ ભાષામાં પોતાની વાત રજૂ કરવી
 જોઈએ.

મુખ્ય વિષય-વસ્તુને ફકરાઓમાં વહેંચીને લખવું એક ફકરામાં એક જ વાત લખવી.

૩. અંતિમ ભાગ (સમાપન)

પત્રના અંત ભાગમાં જવાબ મોકલવા માટેનો આગ્રહ કરાય છે અને ક્યારેક આશીર્વયન (શુભકામના સાથે) પત્રનું સમાપન કરાય છે. અંતમાં નીચે ‘આજ્ઞાકારી’, ‘વિશ્વાસુ’ વગેરે લખીને હસ્તાક્ષર કરાય છે.

૪. સરનામું

આજના જમાનામાં સરનામું સાઝ, શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખવું જોઈએ. સરનામું લખતાં પહેલાં સૌપ્રથમ શ્રી, શ્રીમતી, કુમારીની સાથોસાથ સરનામાવાળી વ્યક્તિનું નામ લખવું. બીજી લીટીમાં માર્ગનું નામ પણ લખવું અનિવાર્ય છે. ગામ, કસ્બા અને શહેરનું સરનામું અને જરૂર હોય તો તાલુકા તથા જિલ્લાનું નામ લખવું. અંતમાં જ્યાં મોકલવાનું હોય તેનું નામ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખવું. અંતમાં પિનકોડ નંબર આપવો.

પત્રના પ્રકાર

પત્રોના મુખ્ય ગ્રાણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

૧. વ્યક્તિગત ૨. વ્યાવસાયિક ૩. સરકારી

વિષય-ભેદની દસ્તિએ એના વધુ પ્રકારો પડે છે :

- (૧) સૂચના-પત્ર
- (૨) વધાઈ-પત્ર
- (૩) નિમંત્રણ-પત્ર
- (૪) ધન્યવાદ-પત્ર
- (૫) શોક-પત્ર
- (૬) સંવેદના-પત્ર
- (૭) પૂછપરછ-પત્ર
- (૮) પરિચય-પત્ર
- (૯) ઉપદેશાત્મક-પત્ર
- (૧૦) આદેશ-પત્ર
- (૧૧) ભલામણ-પત્ર
- (૧૨) સ્વીકૃતિ અને અસ્વીકૃતિનો પત્ર
- (૧૩) ફરિયાદ પત્ર
- (૧૪) પ્રેમ-પત્ર
- (૧૫) વિનંતી-પત્ર
- (૧૬) પ્રશંસા-પત્ર
- (૧૭) અભિનંદન-પત્ર
- (૧૮) સાંત્વના-પત્ર
- (૧૯) ચરિત્ર-પ્રમાણપત્ર
- (૨૦) શૈત-પત્ર
- (૨૧) દાન-પત્ર
- (૨૨) સંપાદકને પત્ર

પુત્રનો પિતાને પત્ર

પૂજ્ય પિતાશ્રી,

આપને જાડીને આનંદ થશે કે પરીક્ષામાં મારાં બધાં જ ઉત્તરપત્ર સરસ ગયાં છે. મારો પ્રથમ વર્ગ આવશે એવી મને આશા છે. પણ ભાવિ કારકિર્દી બાબતમાં હું ખૂબ મૂંજાઈ ગયો છું.

ભારતમાં લાખો બેકાર યુવાનો નોકરી માટે આમથી તેમ વલખાં મારે છે. પ્રથમ વર્ગની અનુસ્નાતક પદવી ધરાવતા યુવકો સુદ્ધાં સામાન્ય નોકરી શોધવા ફાંફાં મારતા જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં હું કેવી રીતે ગોઠવાઈ શકીશા ? મને કેવી તકો મળશે ? ભાવિની ભીતરમાં મારા માટે ક્યા પ્રકારની કારકિર્દી છુપાઈ છે ? હું ‘શિક્ષક તાલીમ’નો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરું કે જુદાજુદા પ્રકારની કારકુની તાલીમ લઉ ? હું કંઈ જ નક્કી કરી શકતો નથી.

હું અંધારામાં બાચકાં ભરું છું. કંઈક પ્રકાશ પાડશો. મને શિક્ષક બનવાની ઈચ્છા તો થાય છે. પણ તાલીમ લીધા પછીય મને નોકરી મળી શકશે કે કેમ તે મને સમજાતું નથી.

વળી ક્યારેક મને આગળ ભણવાની ઈચ્છા થાય છે. હું ખૂબ દ્વિધામાં છું. બ્રમજા અને ગૂંઘવાડાના આ તબક્કામાંથી કેવી રીતે બહાર આવવું તેની પણ મને સૂર્જ પડતી નથી. મને માર્ગદર્શન આપી પરિસ્થિતિમાંથી ઉગારશો.

આદર સહ,

આપનો આજ્ઞાંકિત,

ઉપરના પત્રનો ઉત્તર

વહાલા ચિ.....

તેં પરીક્ષા સારી રીતે આપી છે એ જાણી મને અત્યંત ખુશી થઈ. પણ તું આટલો બધો કેમ મૂંજાઈ ગયો છે એ મને સમજાતું નથી. થોડી હિંમત રાખ.

પાત્રતા ધરાવતા લોકોને કશું જ ગુમાવવાનું હોતું નથી. યોગ્ય હોય એ જ ટકી રહે એવો નિયમ છે અને તે આજેય સાચો છે.

જો તને સારા ગુણ મળે તો અનુસ્નાતક અભ્યાસકર્મમાં જોડાઈ જાય. એમ.એ.માં તારો પ્રથમ વર્ગ આવશે તો તને ચોક્કસ સારી નોકરી મળશે. તારી સંંગ પ્રથમ વર્ગની કારકિર્દી હોવાથી તને સારી તકો ચોક્કસ મળશે.

વળી પ્રાધ્યાપકની જિંદગીમાં તો ઘણી સગવડ છે. શીખવવા માટે અને તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સમય આપવો પડે. માણસ જીવનભર વિદ્યાર્થી રહે છે. કંઈક નવું શીખતો રહે છે. મને આશા છે કે મારા વિચારો તારા વિચારો સાથે મળતા આવશે.

તારી કારકિર્દી ઘડવાની બાબતમાં હું તને સદા સહાયરૂપ થવા તત્પર હું.

લિ.

...ના આશિષ

મિત્રને પત્ર

પ્રિય મિત્ર,

તું અનુસ્નાતક થઈ ગયો છે અને તને પત્રકારત્વમાં અભિરૂચિ છે તે જોતાં, કોઈ કચેરીમાં મદદનીશ કે કારકુન તરીકે નોકરી કરવા કરતાં તું પત્રકાર તરીકેનો વ્યવસાય પસંદ કરે તે મને વધુ ગમશે.

પત્રકારત્વ એવી પ્રવૃત્તિ છે, જેમાં આપણા જેવા લોકશાહી રાજ્યની સમસ્યાઓ પર પોતાના અભિપ્રાય આપી શકાય અને પોતાના વિચારો સ્વતંત્રપણે રજૂ કરી શકાય. લોકમતના ઘડતર માટે આ ક્ષેત્રમાં પૂરતો અવકાશ છે. વાણીસ્વાતંત્ર્ય તથા લેખનસ્વાતંત્ર્યના વિચારો પર વિહાર કરી શકાય. અલબત્ત, આ બધું વિવેક અને વ્યવહારદક્ષતા માગી લે છે.

પત્રકારત્વ એ લોક-માધ્યમ છે. તે રાજ્યશાસ્ત્ર, સામાજિક સુધારા, વર્ગવાદ, અન્ન જેવી સમસ્યાઓ પર સરકારની નીતિ, ધર્મ અને સંપ્રદાય, સામાન્ય

માનવીની હડમારીઓ, જાહેર જીવનનું વલશ જેવાં અનેક ક્ષેત્રોને સ્પર્શ છે. સમાજ અને સરકારનાં સામસામા દસ્તિબિંદુ દર્શાવવાની આમાં તક રહેલી છે.

ટૂંકમાં, એકાદ સામયિકમાં કટારલેખક તરીકે તું જોડાય તેને હું આવકારીશ. સામાન્ય લોકોના દરેક ક્ષેત્રમાં જનમનત ઘડવા તારી પાસે પ્રગતન શક્તિ છે. મારા મતે તે રાષ્ટ્રની સાચી સેવા છે.

તું... માં પત્રકાર તરીકે જોડાવા માગતો હોય, તો અધિકૃતિપત્રનો કોઈ પ્રશ્ન રહેશે નહીં. જે દિવસે તું નોકરીમાં જોડાય ત્યારથી આકર્ષક પગાર તેમજ આકર્ષક આનુષ્ઠાનિક લાભ મળશે.

લિ.

તારો સહૃદયી મિત્ર

તા...

સ્નેહીશ્રી,

અમે ગયે રવિવારે આવી ગયા છીએ. મજામાં છીએ. ત્યાંની વાતો સાંભળીને અહીં સૌ ઘણાં ખુશ થયાં છે. મારા સાળાને તો ત્યાં આવવાનું બહુ મન થઈ આવ્યું છે.

તમારા પડોશથી અમને ગુજરાતનો મીઠો પરિચય થયો. જૂનાગઢનું 'ટીપણી નૃત્ય' હજ્યે યાદ આવે છે.

આજે સવારે શ્રીમતી રાધવને દાળ-ઢોકળી બનાવી અને સસરાજીને ખુશ કરી દીધા. સરલાબહેને આપેલો પાટણનો હાથી લઈને સુલભા આખો દહાડો રમ્યા જ કરે છે.

મારાં ભાબી કલાકારીગરીનાં શોખીન છે. આ વખતે એ અમારી સાથે આવવાનાં છે. આપણે એમને બધું બતાવીશું. સંખેડાની કારીગરી, વડનગરનું તોરણ, અમદાવાદની સીદી સૈયદની જાળી વગોરે વગોરે.

શ્રી જનુભાઈ અને શ્રીમતી ઈન્દુબહેનને પત્ર લખવા કહેજો.

ગુજરાતીઓનાં ઘર જરૂર જોવા જેવાં છે : કેવાં શાંત અને સુધાર !

ત્યાંનો ‘આવજો’ શબ્દ અહીં સહુને બહુ ગમ્યો છે. મારી પાસે વારેઘડીએ તે બોલાવે છે ચાલો ત્યારે, ‘આવજો.’

લિ.

... નાં સ્નેહવંદન

તા....

પ્રિય,

અમારા બે દિવસ તો સામાન ગોઠવવામાં ગયા. આજે ખાસ વખત કાઢીને લખું છું. પણાએ સવારે પૂછેલું અક્ષયને કાગળ લખ્યો ?

આપણી કોલેજની ડિક્રેટ-ટીમ ક્યારે પસંદ થવાની છે ? આ વખતે તારી કેપ્ટનશિપ નક્કી. અત્યારથી અભિનંદન. આપણા દોસ્ત કાદરીને કહેજે કે ફાઈનલમાં બોલિંગ બરાબર કરે. ગઈ સાલ જેવું ડબલું (Fiasco) ન થાય. ‘ડબલું’ તારો પેટન્ટ શબ્દ છે ને !

અહીં કોલેજમાં હજુ ફાવતું નથી- ફાવી જશે. હોકી ટીમમાં અહીં બધા ખાંટુઓ છે. દાદુ રમે છે. મેં પણ નામ લખાવ્યું છે. પસંદ કરશે તો તને જણાવીશ. એકલો એકલો પિકચરો જોતો હોઈશ. કેટલાં જોયાં ? જલસા છે તારે. મને તો તું શેનો યાદ કરે ? અહીં ફ્લેટ ખાસ્સો મોટો છે. સગવડ પણ સારી છે. મારો અભ્યાસ-ખંડ મજાનો છે.

કાગળ લખજે. તારા મમ્મી-પણાને મારા નમસ્તે કહેજે. તારો કાગળ તરત નહિ આવે તો હુંયે નહીં લખું. આપણી ચંડોળાની ટ્રિપ હજુ યાદ આવે છે. એમ થાય છે કે ક્યારે પાછા અમદાવાદ આવું ?

લિ.

...ની યાદ

માતાના અવસાન અંગે મિત્રને દિલાસાનો પત્ર

મિય મિત્ર,

આજના વર્તમાનપત્રમાં તારાં માતુશ્રીના અવસાનના સમાચાર વાંચી ખૂબ
જ ઊડા દુઃખ અને આઘાતની લાગણી અનુભવું છું. આ આઘાતજનક પ્રસંગે
તારી ઊડી વેદના પણ હું સમજુ શકું છું.

માતા તો મમતાની મૂર્તિ હોય છે. પ્રેમનું પ્રતીક છે. સ્નેહની સરિતા છે.
એના વાત્સલ્યનાં વહેણમાં ભીજાવાનું સૌને મન થાય એવું વાત્સલ્યનું વહેતું
જરણું છે. આ જરણું એકાએક વહેતું અટકી ગયું તે જાણીને ખૂબ જ દુઃખ થયું
છે. એમની ખાસ જરૂર હતી ત્યારે જ ઈશ્વરે તેમને આપણી વર્ષેથી જૂટવી લીધાં
એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે.

તારાં માતુશ્રીના મિલનસાર સ્વભાવથી સૌ કોઈ પરિચિત છે. તેમની નમ્રતા
અને નિખાલસતા, તેમના સ્વભાવની સૌભ્યતાથી કોઈ અજાણ નથી. તારા પિતા
પ્રત્યેની તેમની લાગણી તથા તારા વિકાસ માટે તેમની વાંદળના તીવ્ર હતાં.
સૌજન્યમૂર્તિ માતુશ્રી મને પણ પુત્રતુલ્ય ગણીને મારા પર સ્નેહ રાખતાં.

આવા નિર્બાળ સ્નેહની મૂર્તિ સમાં બા આપણી વર્ષે નથી એ જાણીને અસહ્ય
આઘાત અનુભવાય છે. પણ હવે શોકનો અર્થ શો ? ભૂલ્યાં ન ભૂલાય છતાં ભૂલવાના
પ્રયત્ન કરીને કુદરતના કમનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. ખીલ્યું તે કરમાવાનું જ છે.
એ જ રીતે જન્મનારનું મૃત્યુ નક્કી જ છે; પરંતુ ખીલ્યું કરમાય કે ઊગ્યું આથમી
જય ત્યારે તે કુદરતનો કમ બનવાને બદલે કુદરતની કૂરતા લાગે છે. તારાં માતુશ્રીની
બાબતમાં પણ કુદરત કૂર બની છે.

તું તો સમજુ છે એટલે વિધિની આ વક્તાને સ્વીકારીને વિષાદ ઓછો
કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તમને સૌને-કુટુંબીજનોને આ
અસહ્ય આઘાત સહન કરવાની શક્તિ આપે એવી પ્રાર્થના.

લિ.

તારો સહદ્યી

અમદાવાદ, જૂન ૮-૧૯૯૫

મુ. રણાધોડભાઈ,

આપનો પત્ર મળ્યો. આપની ટીકા સારુ આભારી થયો છું. માબાપ વિષેનો ભાગ અતિ શુદ્ધતાપૂર્વક લખાયો છે. છતાં તેમાં ફેરફાર કરીશ. બીજી બાબતો વિષે કાગળ દ્વારા ચર્ચા કરવાને બદલે આપણે મળીએ ત્યારે સંપૂર્ણ વાતો કરીએ એમ ઉમેદ રાખું છું. જેને હું સનાતન ધર્મ માનું છું તે પાળવા આ ગ્રાણની આહૃતિ આપીશ.

મને તો પાણકોરું જોઈએ છે ને જીણું હાથવણાટનું કપડું પણ જોઈએ છે. એટલે ત્યાંથી તમે જ પાલણપુરથી મોકલશો તો ઠીક થશો. સાળ અને સાળનું કામ શીખવનાર જેટલી ઉતાવળથી આવી શકે તેટલી ઉતાવળથી મોકલશોજી.

મોહનદાસના પ્રણામ

મોતીહારી

શ્રાવજ સુદ ૫ (જુલાઈ ૨૪, ૧૯૯૭)

ચિ. મગનલાલ,

તમારો જન્મદવિસ ગયો એટલે તમારા આ દેહના આયુમાંથી એક વર્ષ ઓછું થયું. તમારા ઉપર મેં શેખચલ્લીના ડિલ્લા રચ્યા છે. એટલે તમારી નિર્મળતા સદાય વધ્યા કરો એમ ઈચ્છવામાં સ્વાર્થ પણ રહ્યો છે. જે કહું, જે ઈચ્છું તે તમે માનો છો. તમારી સર્વ શુભ ઈચ્છાઓ ફળો. તમે દીઘાર્યુ રહો. તમારું આરોગ્ય વધો અને તમે કુટુંબને, દેશને, જગતને આર્દ્ધરૂપ થાઓ એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છો. એવા મારા તમને આર્થીવાદ છે.

બાપુના આશીર્વાદ

અરજીપત્ર

૬, આકાશ સોસાયટી,
નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
તા.

પ્રતિ,
ગુજરાત ઉર્જા વિકાસ એજન્સી,
અલકાપુરી,
વડોદરા

વિષય : અનુવાદકની જગ્યા માટે અરજી

સંદર્ભ : તા..... ના વર્તમાનપત્રમાં આવેલી અનુવાદકની જગ્યા માટેની
જાહેરાત

માનનીયશ્રી,
સવિનય જણાવવાનું જે તા.....ના વર્તમાનપત્રમાં આવેલી આપની કયેરીની
જાહેરાતના સંદર્ભમાં હું અનુવાદક તરીકેની મારી ઉમેદવારી નોંધાવવા ઈજુફું છું.
આ અંગે મારી શૈક્ષણિક લાયકાત, અનુભવ વગેરે વિગતો આ સાથે દર્શાવ્યાં છે.

નામ : _____

પિતાનું નામ : _____

જન્મ તારીખ : _____

ઉંમર : વર્ષ : _____

હાલનું સરનામું : ૬, આકાશ સોસાયટી,
નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

કાયમી સરનામું : ઉપર મુજબ

શૈક્ષણિક લાયકાત :

ક્રમ નં.	દિગ્રી	યુનિ. કે બોર્ડ	પાસ કર્યાનું વર્ષ	વિષય	વર્ગ
૧	બી.એ.	ગુજ. યુનિ.	૧૯૮૫	અંગ્રેજી	બીજો
				સંસ્કૃત	
૨	એમ.એ.	ગુજ. યુનિ.	૧૯૮૭	અંગ્રેજી	બીજો
				ગુજરાતી	

અનુભવ : હું છેલ્લાં બે વર્ષથી “સંવાદ” સામયિકમાં અનુવાદક તરીકે મારી ફરજ બજાવું છું.

અપેક્ષિત પગાર : રૂ. ૪૦૦૦ માસિક

મારી ઉપર્યુક્ત વિગતો લક્ષમાં લઈ મને રૂબરૂ મુલાકાત માટે બોલાવવામાં આવશે એવી અપેક્ષા રાખું છું. આપની કચેરીમાં મને કામ કરવાની તક મળશે તો હું બાંયધરી આપું છું કે કામ કરવામાં જરાય પાછી પાની કરીશ નહીં. મારી પસંદગી બદલ આપને ક્યારેય નિરાશા સાંપડશે નહીં.

આપના સાનુકૂળ પ્રત્યુત્તરની આશા રાખું છું.

લિ.

આપનો વિશ્વાસુ

અ.બ.ક.

વૃક્ષોની ગેરકાયદે કાપણી

રોમેશ નરપાકર

સે.૨૧, ગાંધીનગર

તા.૧૦ ડિસેમ્બર, '૮૨

પ્રતિ,

વનસંરક્ષકશ્રી,

વડોદરા ગ્રામ્ય વન વિભાગ,

વડોદરા

વિષય : વૃક્ષોની આદેહ કાપણી

શ્રીમાન,

સવિનય જણાવવાનું કે વૃક્ષો ઉગાડવા અંગે આપની કચેરી સારી એવી કામગીરી કરી રહી છે. ઝડપથી ઊગતી નવી જાતો માર્ગો પર ઝડપથી તૈયાર થાય છે, તે જોતાં ગાંધીનગર જેવા શહેરમાં જહેર રસ્તાઓ પર આવી વનરાજીની શોભા અનેરી થઈ શકી છે, પરંતુ માવજત અને સંભાળ રાખનાર કર્મચારીવર્ગના અભાવે હાલમાં એ વૃક્ષોની આદેહ કાપણી થઈ રહી છે. એ લીલાં લાકડાં જો બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય તો પ્રદૂષણમાં વધારો થાય અને પર્યાવરણને પણ અસર પહોંચે.

‘વૃક્ષ વાવો’ એ સૂત્ર હવે વ્યાપક બની રહ્યું છે ત્યારે ‘વૃક્ષ કપાય’ એ દુઃખ બીના છે. આથી આપની કચેરી આ અંગે તાકીદે પગલાં લે એ તદ્દન આવશ્યક છે.

આપનું આ અંગે ધ્યાન દોરી સત્વરે યોગ્ય કાર્યવાહી થાય એવી અપેક્ષા રાખું છું.

આપનો,

રોમેશ નરપાકર

નિમંત્રણ

ગુજરાત રાજ્યની ભાષાનિયામક કચેરીના ઉપકમે પાલનપૂર ખાતે ગુરુવાર તા. ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮ના રોજ સવારે ૧૧-૦૦ વાગ્યે “વહીવટમાં

ગુજરાતી ભાષા અને ભાષા વિષયક સમસ્યાઓ” એ વિષય પર યોજાયેલા રાજભાષા પ્રદર્શન તથા પરિસંવાદનું ઉદ્ઘાટન ગુજરાત રાજ્યના પંચાયત અને ગ્રામગૃહનિર્માણ મંત્રી માનનીયશ્રી..... ના વરદ હસ્તે રાખવામાં આવ્યું છે.

આ સમારંભના અતિથિવિશેષ તરીકે રાજ્યક્ષાના આયોજન અને આરોગ્ય મંત્ર માનનીયશ્રી..... અને ૨૦ મુદ્રા કાર્યક્રમના અધ્યક્ષશ્રી પધારશે. સમારંભના અધ્યક્ષપદે જિલ્લા કલેક્ટર શ્રી.... પધારશે.

આ પ્રસંગે પધારવા આપને હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

ભાષા નિયામક

- ★ સ્થળ : જિલ્લા કર્મચારી કલ્યાણતંત્રભવન, જિલ્લા પંચાયતની બાજુમાં, પાલનપુર
- ★ સમય : ગુરુવાર તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૨ સવારે ૧૧-૦૦ વાગ્યે
- ★ પ્રદર્શન : તા. ૨૪, ૨૫ અને ૨૬-૮-૯૨ સવારે ૧૧-૦૦ થી ૧૮-૦૦ સુધી ખુલ્લું રહેશે.
- ★ આપની બેઠક સવોર ૧૦-૪૫ સુધીમાં લઈ લેવા વિનંતી

કાર્યક્રમ

રાજભાષા-પ્રદર્શન અને પરિસંવાદનું ઉદ્ઘાટન સવારે ૧૧-૦૦ કલાકે

- ★ સ્વાગત પ્રવચન :
- ★ ઉદ્ઘાટક : માનનીયશ્રી
- ★ ઉદ્ઘાટન પ્રવચન : માનનીયશ્રી
- ★ અતિથિવિશેષનું પ્રવચન : માનનીયશ્રી
- ★ અધ્યક્ષશ્રીનું પ્રવચન : માનનીયશ્રી
- ★ આભારદર્શન :

વર્તમાનપત્રના તંત્રીને પત્ર

પ્રતિ,
 તંત્રીશ્રી, 'માતૃભૂમિ' કાર્યાલય,
 આનંદનગર,
 અમદાવાદ-૨૨

વિષય : વર્તમાનપત્રમાંની ભાષાશુદ્ધિ અંગે

શ્રીમાન,

સવિનય જણાવવાનું કે આપનું દૈનિક ગુજરાતી ભાષાનું પ્રતિષ્ઠિત દૈનિક છે. એમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સમાચારોમાં અને લેખોમાં ભાષાદોષો, જોડણીદોષો વારવાર જોવા મળે છે. વાક્ય-રચના, અનુસ્વાર, અનુસ્વાર, વિરામચિહ્નન વગેરે બાબતોમાં ભયંકર ભૂલો જોવા મળે છે. તા.૨૭-૨-૮૧ના માતૃભૂમિમાં ત્રીજા પાને કેટલાંક મથ્યાળાં આમ છે :

★ ઉપગ્રહ દ્વારા માઇલાં પકડનારાઓને અપાતી માહિતી, ★ ...તો તેલની મિલો સરકાર ચલાવશે' વગેરે. આ ઉપરાંત એમાં પ્રસિદ્ધ થતી જીહેરાતોમાં પણ અસંખ્ય ભૂલો જોવા મળે છે. તેમજ મુદ્રકની ભૂલ નહીં પણ શબ્દપસંદગી અને પદ્કમની ચીવટમાં તો સાવ જ બેદરકારી જોવા મળે છે. જેમ કે :

- ★ જાણીતા પ્રસિદ્ધ રૂના વેપારીનું અવસાન
- ★ યથાશક્તિ પ્રમાણે ફાળો આપો.
- ★ હસ્તલિખિત અક્ષરમાં અરજી કરવી.

વર્તમાનપત્ર તો લોકો સુધી પહોંચવાનું સબળ માધ્યમ છે. તેમાંય આપનું વર્તમાનપત્ર દાયકા ઉપરાંતના સમયથી ખેડાયેલું છે, ત્યારે તેમાં ભાષાશુદ્ધિ અંગેનાં ધોરણો સુધરવાને બદલે કથળતાં જતાં જણાય છે. આથી જ ભાષા અંગેની શુદ્ધિ સાચવવાના પ્રયત્ન થવા ઘટે.

આપના અનુવાદકો કે તંત્રીઓ પારિભાષિક શબ્દકોશો વાપરતા નથી.

તેમજ આપના વિભાગે આપેલી સામગ્રી પણ તેઓ સહજ રીતે ફરજના ભાગરૂપે ઉપયોગમાં લે છે. શબ્દોનો પારિભાષિક સંદર્ભ તો ક્યારેક સમજ પણ નથી શકતા. પરિણામે પ્રકલ્પ/ સંકલ્પ/ વિકલ્પ/ આદેશ/ વિધેયક/ ઠરાવ આદિ પારિભાષિક શબ્દો તેઓ સાચા અર્થ કે સંદર્ભમાં વાપરી શકતા નથી. આ અંગે અંગત રસ લઈ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એમ બંને ભાષા ઉપર પર્યાપ્ત પ્રભૂત્વ ધરાવતા અને અનુવાદની સજજતા ધરાવતા સક્ષમ ઉપતંત્રીઓને નિરીક્ષણની કમગીરી સૌંપી ભાષાશુદ્ધ જાળવી શકાય.

આવા પ્રકારના અનુવાદમાં ઉપયોગી થાય એવાં બે પ્રકાશનો ‘વહીવટી શબ્દકોશ’ અને ‘ત્રિભાષી શબ્દકોશ (અંગ્રેજી-ગુજરાતી-હિન્ડી)’ ગુજરાત સરકારે તैયાર કરાવ્યા છે. એ સત્તવરે મેળવવાથી ઘણી ભૂલો નિવારી શકાય.

કુશળ હશો.

આપનો,

પ્રેષક :

પ્રકરણ ૨ : નિબંધ

નિબંધ એટલે ચોક્કસ વસ્તુ કે વિષય પરના વ્યક્તિના અંગત વિચારો કે અભિપ્રાયોની અભિવ્યક્તિ. અલબત્ત, તેમાં અંગત અભિપ્રાય હોય કે નિયત વિષય પરની માહિતી હોય કે વર્ણનાત્મક માહિતી હોય. પરંતુ 'નિબંધ' શબ્દ સામાન્ય રીતે કોઈપણ પ્રકારની લેખિત રચનાનો સમાવેશ કરી લે છે. અંગ્રેજીમાં "Essay"નો અર્થ થાય છે પ્રયત્ન કરવો કે મહેનત કરવી. નિબંધ લખીએ છીએ એનો અર્થ જ એવો થાય છે કે સારી ભાષામાં આપણા વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાનો "પ્રયત્ન" કે "સ્વાધ્યાય" કરીએ છીએ.

સારા નિબંધનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણો છે :

૧. એક જ વિષયનું આલેખન અથવા એક જ વિચારનું વિવરણ હોવું જોઈએ.
૨. એ આલેખન કે વિવરણ ટૂંકું, મુદ્દાસર, સ્પષ્ટ અને સરળ ભાષામાં થવું જોઈએ.
૩. એના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ હોય :
 - (૧) આદિ : જેમાં વિષયનો પરિચય કરાવવાનો થાય.
 - (૨) મધ્ય : એમાં પોતાનું મુખ્ય વક્તવ્ય, અભિપ્રાય, સમર્થન, દાખલા-દલીલ વગેરે ફકરાવાર દર્શાવી શકાય.
 - (૩) અંત : એનું વક્તવ્ય સમેટી લઈને તેના ઉપસંહાર કે તારણ પર આવવું જોઈએ.
૪. નિબંધમાં વિચારોથી દૂર ન ફંટાવું કે અન્ય કોઈ આડ-કથાઓ ન આપવી.
૫. કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં અવતરણો કે કાવ્યપંક્તિઓ આપવાથી નિબંધ વધુ સુચારુ બને, પરંતુ તે વિષયના વિચારોને અનુરૂપ હોવા જોઈએ અને ગમે ત્યાં વારંવાર અવતરણો ન નોંધવાં જોઈએ. સારી છાપ ઊભી કરવા બહુ પ્રયત્નિત બની ગયેલ અવતરણો ન લઈએ તો સારું.

૬. નિબંધ લખવામાં મનને મોકળું રાખવું. પોતાના વિચારો દિલ ખોલીને વ્યક્ત કરવા અને તો જ આપણો નિબંધ રસમય અને જીવંત બની શકશે.
૭. નિબંધમાં મૌલિક વિચારો સુભ્યવસ્થિત સ્વરૂપે સચોટ અને સરળ શૈલીમાં વ્યક્ત થવા જોઈએ. આ માટે પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષાથી વેગળા રહેવું. વિચારોનું પુનરાવર્તન ન કરવું અને શૈલીમાં આંદબર ન વર્તાવો જોઈએ.
૮. ઉપરના બધા મુદ્દાઓને લક્ષમાં રાખીને નિબંધનું માળખું મનમાં ગોઠવી રાખવું જોઈએ. કયા વિચારો પહેલાં લખવા વગેરે શરૂઆતમાં જ વિચારી લેવું.
૯. નિબંધ જે ભાષામાં લખાય છે તે ભાષાને લગતા જોડણી-નિયમો, વાકરણ, ભાષાશુદ્ધિ, કહેવતો-રૂઢિપ્રયોગો, શબ્દભંડોળ વગેરેથી વાકેફ થઈને લખાશમાં તેનું પાલન થાય તે બરાબર જોવું.

ટૂકમાં, નિબંધનાં મુખ્ય ગ્રાણ લક્ષણો છે : યોગ્ય વિષયવસ્તુ, વિચારોની ઉચિત ગોઠવણી અને ઉચિત અભિવ્યક્તિ. આ ગ્રાણનો જ્યાં સંયોગ હોય ત્યાં સફળ નિબંધ લખી શકાય.

નિબંધના વિવિધ પ્રકાર છે :

(૧) વર્ણનાત્મક	(૨) ચિંતનાત્મક	(૩) કાલ્યનિક
(૪) માહિતીદર્શક	(૫) કથનાત્મક	(૬) આત્મકથાત્મક

નિબંધ માટે આવશ્યક છે :

- (૧) વાચન (૨) નિરીક્ષણ-અવલોકન (૩) ચર્ચા-વિચારણા.

આમ, વાંચે, જુએ અને લોકોની સાથે વાતો કરે તો વ્યક્તિ પોતાના મગજને વિચારો અને જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ કરી શકે અને ત્યારે વ્યક્તિને વિચારો શોધવા નહીં પડે પણ વિચારો જ આપોઆપ શબ્દો બની જશે.

આવા નમૂનારૂપ થોડા નિબંધો હવે જોઈએ.

૧. માતૃભાષાનું શૈક્ષણિક મહત્વ

જૂના સમયમાં કહેવાતું કે માણસ ડહાપણ ધરાવી શકે છે એ એની વિશેષતા છે, કેમકે બીજા પ્રાણીઓ વિચાર કરી શકતાં નથી અને સિદ્ધાંતો બાંધી શકતાં નથી, પરંતુ માણસ એવું કરી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે આજે હવે એમ પણ કહી શકાય કે માણસ બોલી શકે છે એ એની વિશેષતા છે, કેમકે માણસની બૌદ્ધિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ સામાજિક બધી પ્રગતિમાં ભાષાનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

હવે, "ભાષા" શબ્દનો વ્યાપક અર્થ કરીએ તો "ભાષા એટલે અભિવ્યક્તિ અને અવગમનનું અવાજોનું બનેલું કોઈ પણ માધ્યમ." આમ, ભાષા માનવ-સંસ્કૃતિના વિકાસનું એક પરિબળ છે. ભાષા માનવ-સમાજનું સર્જન છે. તેથી જ બાળક એના જે તે સમાજની પ્રણાલિકાગત રીત પ્રમાણે વિચારોનું સંકમણ કરતાં શીખે છે, જે તેની માતૃભાષામાં હોય છે. આ રીતે ભાષા એક સામાજિકસંસ્થા કે માનવસંસ્થા છે. "Every human society is held together by language."

— Robert Hall

ભાષા અન્ય માનવસંસ્થાઓની જેમ સર્વવ્યાપક છે છતાં પ્રજાએ-પ્રજાએ એનું સ્વરૂપ અને નામ જુદાં છે, જે પરિવર્તનીય પણ છે. બાળક સૌપ્રથમ પોતાની માતાના દૂધમાંથી જે ભાષા મેળવે છે એ એની માતૃભાષા ગણાય છે. કોઈ પણ માનવ-બાળક પોતાની માની અથવા કુટુંબની ભાષાના તંત્રને જેટલી ઝડપથી આત્મસાત્ત્વ કરી લે છે તેટલી તેના પછીના જીવનકાળ દરમિયાન કોઈ પણ ભાષા શીખી શકતો નથી, અગર શીખે તોપણ તેનું જીવન કે જીવનમૂલ્યો માતૃભાષા દ્વારા જ ઘડાય છે. વિશની કોઈ પણ સર્જકપ્રતિભા એવી નહીં હોય જેનું પ્રથમ સર્જન માતૃભાષામાં ન થયું હોય. કવિવર ટાગોર લખે છે કે, "શિક્ષણ તો આહાર જેવું છે. પહેલા જ કોળિયે સ્વાદનો આનંદ મળવો જોઈએ. માતૃભાષામાં એ બને છે. અન્ય ભાષાના શિક્ષણમાં એવું બનવાનો સંભવ નથી. તેના તો પહેલા જ કોળિયે બત્રીસે દાંત હાલી ઉઠે છે. ધરતીકંપ થઈ જાય છે."

આ દસ્તિએ દરેક વ્યક્તિને પોતાની માતૃભાષા માટે ગૌરવ હોવું જ ઘટે. હું જે ભાષામાં સપનું જોઉં છું, મેં જે ભાષામાં સૌપ્રથમ હાલરડું સાંભળ્યું છે, તે ભાષા મારી માતાના ખોળા જેવી પવિત્ર છે. માતૃભાષામાં બોલવું, લખવું અને તેનું શિક્ષણ મેળવી તેનું રક્ષણ કરવાની ફરજ છે. આમ, સ્વભાષા અભિમાન કે માતૃભાષા અભિમાન સિવાય ભાષા-સુધાર શક્ય નથી.

ભાષા-સુધાર માટે માતૃભાષાનું શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. બીજા રાજ્યની ભાષા ન આવે તો તે ચાલે પણ પોતાના જ રાજ્યની કે પ્રદેશની ભાષા તો પ્રત્યેક નાગરિકને આવડવી જ જોઈએ. હાલમાં ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં પણ દેશનાં લગભગ તમામ રાજ્યોમાં જે તે રાજભાષાના શિક્ષણ કરતાં અંગ્રેજ ભાષાના શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ભારતના ગામડાંમાં પણ હવે આ રિવાજ ફેલાતો જાય છે અને અંગ્રેજ માધ્યમની શાળાઓનો ઘણો વધારો થતો જાય છે. માતૃભાષાના ભોગે આ શિક્ષણ મેળવવું આપણને પોષાય નહીં. અંગ્રેજ આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા હોવાથી તે જાણવી જરૂરી, પણ તેના કારણે સ્વભાષા બોલવા કે લખવામાં ગૌરવને બદલે ક્ષોભ અનુભવવો કેટલા અંશે વાજબી ?

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે "સો શિક્ષક બરાબર એક માતા." માતાના ધ્રાવણમાંથી જે સંસ્કાર અને ભાષા સિંચાય છે તે બાળકનો વારસો બની જાય છે અને પેઢીઓ સુધી તે ચાલે છે. ગુજરાતી માતા-પિતાનું બાળક ભલે ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મે પણ અને ગળથૂથીમાં તો ગુજરાતી ભાષા જ આવવાની. એક શિક્ષિત તરીકે આજે પણ મને લાગે છે કે મારી માતૃભાષાની યોગ્ય કેળવણી મને મળી નથી. આવું શું આપડાને ક્યારેક નથી થતું ?

ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ કરવા છતાં પણ ગુજરાતી વિષયનું વ્યાકરણ-વિષયક જ્ઞાન ઘણું ઊણું છે. કારણો સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષા સિવાય શીખવાતા વિષયો જેવા કે ઈતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, ગણિત વગેરે વિષયોની ભાષા તો ગુજરાતી જ, પરંતુ જે તે વિષયના શિક્ષકો જે તે વિષયનું જ્ઞાન જરૂર ધરાવતા હોય છે પણ તે વિષયની

ભાષા અંગેનું નહીં. કોઈ પણ વિષયનો શિક્ષક સૌપ્રથમ તો તેના વક્તવ્યની ભાષાની શિક્ષક છે.

માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવનાર બાળકને અન્ય ભાષા સારી રીતે ન આવડે એ ખ્યાલ આજે આપણે લૂંસવો પડશે. માતૃભાષાના શિક્ષણને જ પાયાનું શિક્ષણ કહી શકાય. ગુજરાતની ધરતીના છેરુને ગુજરાતી જ શુદ્ધ ન આવડે તે કેટલું શરમજનક ગણાય? માતૃભાષા અથવા સ્વભાષા-સુધાર માટે ગુજરાત સરકાર અને દરેક ગુજરાતીએ કટિબદ્ધ થવું પડશે. દિવસે દિવસે માતૃભાષાના શિક્ષણની ઉપેક્ષા થતી જાય છે એમ નથી લાગતું? ગાંધીયુગમાં ગાંધીજી સહિત ગુજરાતીના જેટલા લઘ્યપ્રતિષ્ઠ સર્જકો ગુજરાતને સાંપડ્યા એટલા અને એવા સર્જકોની ખામી આજે શું નથી જણાતી? ગુજરાતી ભાષાનું ઐડાશ ઘટતું ગયું છે. ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય-પ્રકારો વધ્યા પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારો ખૂટવા માંડ્યા છે. જેનું કારણ માતૃભાષાના શિક્ષણનો અભાવ અને ઊણાપ. ગુજરાતમાં શિક્ષણનું સ્તર વધ્યું પણ માતૃભાષાના શિક્ષણનું પ્રમાણ અને સ્તર ઘટતાં જ ગયાં છે. ૧૯૨૮માં ગાંધીજી પ્રેરિત “સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ” પછી આજે આટલાં વર્ષો બાદ પણ ગુજરાતીઓને આ કોશની આવશ્યકતા સમજાઈ નથી. કારણ? માતૃભાષા પ્રત્યેની ઉદાસીનતા અને અજ્ઞાનતા. આ ઉદાસીનતા અને અજ્ઞાનતા નિવારવા માતૃભાષાના યોગ્ય સ્થાન અંગે કેટલાક ઘટતા પ્રયત્નો કરી શકાય.

કોઈ પણ માધ્યમની શાળામાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવું, ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કોઈ પણ પ્રવાહની કોલેજમાં ગુજરાતી વિષયનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવું. કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં ખાસ કરીને વિનયન પ્રવાહમાં અંગ્રેજી વિષય આજે પણ ફરજિયાત છે તે અજુગતું લાગે છે. આપણે ગુજરાતી ભાષા વિશે કદીયે સજાગ રહ્યાં નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવું જરૂરી છે.

જહેર માધ્યમોની ભાષામાં વપરાતી ગુજરાતીમાં પણ ગુજરાતી લોકોની ઊણી માતૃભાષાનાં જ દર્શન થાય છે. જહેર માધ્યમોમાં પણ ગુજરાતી ભાષાના

તજ્જો-વિદ્વાનોનું માર્ગદર્શન ફરજિયાત બનાવવું જરૂરી છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષાની જોડણી માટે નિશ્ચિત ધોરણ નક્કી કરવાં આવશ્યક છે. આજે પણ કદાચ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટેનાં નિશ્ચિત ધોરણો આપણી પાસે નથી. “સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ”માં છે તેવા આ શિક્ષણ માટે, સુધારણા માટે પાયાના પ્રયત્નો થવા જરૂરી છે.

કોઈ પણ માધ્યમની શાળાના દરેક શિક્ષકને ગુજરાતી શુદ્ધ, સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે બોલતાં, લખતાં અને વાંચતાં આવડવું જોઈએ. કોઈ પણ ક્ષેત્રની નોકરી માટે સાચું ગુજરાતી આવડવું અનિવાર્ય હોવું ઘટે. અન્ય રાજ્ય કે ભાષાના સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયાસો થાય છે પણ તે પર્યામ નથી. આ બાબતે ગતિ વધારી પ્રગતિ સાધવી પડશે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના સર્જનમાં શ્રેષ્ઠતા લાવી જગતની દરેક ભાષામાં તેનો અનુવાદ થાય એવું ગરવું સાહિત્ય-નિર્માણ ગુજરાતી ભાષામાં થવું આવશ્યક છે.

માતૃભાષાના શિક્ષણમાં અથવા તો કોઈ પણ ભાષાના શિક્ષણ માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન તે પાયાની બાબત છે. આજે શાળા-કોલેજોમાં ગુજરાતી ભાષા કરતાં તેની જોડણી અને વ્યાકરણ-વિષયક સાચી માહિતી વિદ્યાર્થીઓને આપવી જ પડશે. ગુજરાતી ભાષાના તાસ પણ વધારે મળે એવી અપેક્ષા રખાય. હજ આજે પણ કેટલીય શાળા-કોલેજો તેમજ યુનિવર્સિટીનાં પ્રવેશપત્રો અંગ્રેજીમાં ભરવાં પડે છે. આ પ્રથાની જડ નાબૂદ કરવી પડશે. સ્વભાષા શિક્ષણના ઓપવર્ગો ફક્ત સરકારી કચેરીઓ કે કાર્યાલયમાં જ નહીં ચલાવતાં દરેક શાળા, કોલેજના શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓ માટે ચાલે તો પરિસ્થિતિ સુધારી શકાય.

અંતે, આ બધાય પ્રયત્નોની સાથો સાથ ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષામાં જે અંગ્રેજી શબ્દોનું કચુંબર ભળવા માંડ્યું છે તેની ગંભીરતા સમજ આપણે ભેણસેણિયું ગુજરાતી ન બોલતાં શુદ્ધ ગુજરાતી બોલવાનો આગ્રહ રાખવો પડશે. આપણે શુદ્ધ ગુજરાતી બોલીશું તો બાળકો પણ એવું જ શીખશે અને આગળ જતાં તેમને પણ માતૃભાષાનું મહત્વ સમજાશે તેમજ તેનું શિક્ષણ પણ સરળ બનશે.

૨. લોકભિમુખ વહીવટની ભાષા

લોકશાહી શાસન ધરાવતા રાષ્ટ્રમાં વહીવટ લોકો માટે છે, લોકોનો છે અને લોકો દ્વારા ચાલે છે. આ વિશ્વમાન્ય સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરવા લોકભિમુખ વહીવટની ભાષા એટલે કે રાજભાષામાં વિવેક, વિનત્રતા અને સાહજિકતા હોવાં જોઈએ. એકવાર પૂર્ણ ગાંધીબાપુને કોઈ પત્રકારે પૂછ્યું, “સ્વરાજ્યની ભાષા કઈ ?” ગાંધીજીએ કહ્યું, “માતુભાષા.” આ રીતે રાજ્યના વહીવટને લોકભિમુખ કરવામાં બેશક ભાષા પાયાની કામગીરી કરે છે કારણ કે વહીવટની ભાષા જુદી હોય અને જેના પ્રશ્નો માટે વહીવટ ચલાવવાનો છે તે પ્રજાની ભાષા પણ જુદી હોય તો તેવો વહીવટ કેવો અને કેટલો ચાલે ?

આજે ગુજરાત રાજ્ય નામથી ઓળખાતા પ્રદેશમાં સદીઓથી વહીવટી ભાષા એટલે કે રાજભાષા ગુજરાતી સિવાયની જ રહી છે. પરિણામે વિવિધ શાસનના અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ-મરાಠી અને અંગ્રેજ જેવી વિવિધ ભાષાનું પ્રવર્તન અને વર્ચસ્વ રાજ્યવહીવટમાં રહ્યું છે. આ ભાષાઓના કેટલાક શબ્દો, લેખન-પદ્ધતિ અને ભાષાપ્રયોગો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ્યાં અને સ્થિર થયાં, કારણ કે ભાષાના પ્રવર્તન સંબંધમાં શાસન એક મહત્વનું પરિબળ છે. આમ થતાં તળપદી ગુજરાતી વાક્યરચનાના લઢણો બદલાઈને રાજ્ય અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ વચ્ચે વહીવટી ભાષાના જાડાકારોનો એક ખાસ વર્ગ પણ ઉદ્ભવ્યો. લોકભિમુખ વહીવટની ભાષા વિશે વાત કરતાં એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, વહીવટની ભાષા તે પ્રજામાં બોલાતી શિષ્ટ કે તળપદી ભાષાથી જુદી અને ચોક્કસ હેતુ માટે ઘડી કાઢવામાં આવેલી ભાષા છે. એ પ્રજાના કોઈ સ્તરની સ્વાભાવિક ભાષા નથી તેમજ બોલી પણ નથી. આપણે એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે સ્વભાષાના માધ્યમ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવાની આપણી શક્તિ મર્યાદિત છે. આપણે એટલું જ ઈચ્છાએ છીએ કે પ્રજા પોતાને લગતી વહીવટી બાબતોની ગતિવિધિ સમજે, એની સમજ બહાર વહીવટની કોઈ વાત ન રહે, સરકાર સાથેના વ્યવહારમાં ભાષાને કારણે એને કોઈ વ્યવધાન કે મુશ્કેલી ન નડે.

લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હોય અને એની લાક્ષણિકતાઓ કઈ હોય શકે એ વિચાર માગી લે એવી બાબત છે. વ્યવહારનાં સર્વ ક્ષેત્રોને પોતપોતાની એક આગવી ભાષાલઢાણ હોય છે. વહીવટની ભાષાને પણ એ હોઈ શકે. જેમ પત્રકારત્વના ગદ્યને, દસ્તાવેજ સાહિત્યને પોતાની આગવી રીતિ કે મુદ્રા હોય છે એમ વહીવટી ભાષાનું પણ એક આવગું સ્વરૂપ હોઈ શકે. વહીવટી ભાષાના ક્ષેત્રમાં "કળા" શબ્દનો પ્રયોગ વિચિત્ર લાગે. વહીવટી ભાષામાં વળી કળા કેવી ? પરંતુ ગાંધીજીના ગદ્યમાં જે કળા છે તેને આપણે વહીવટી ભાષામાં ન ગૂંઠી શકીએ એમ નથી. સરળ ગદ્ય એ ગાંધીસાહિત્યની એક લાક્ષણિકતા છે. કોશિયો પણ સમજી શકે એવું ગદ્ય હોવું જોઈએ એવી શૈલી વિશેની ગાંધીજીની વિભાવના બહુ જાણીતી છે. આ સરળતા વહીવટી ભાષાની મુજ્ઝ લાક્ષણિકતા શા માટે ન બને ? જોકે લખાણમાં સરળતા દાખવવાનું કામ બહુ સહેલું નથી એ વાત પણ યાદ રાખવી પડશે. જે કહેવાનું છે એ નજર આગળ એકદમ સ્પષ્ટ હોય એ એની પહેલી જરૂરિયાત છે. એટલે એમ કહી શકાય કે, વહીવટી ભાષાની પ્રથમ લાક્ષણિકતા એ ભાષાની સરળતા છે.

ગુજરાતી ભાષાના જ હોય પણ જાંઝ પરિચિત ન હોય એવા શબ્દોને લખાણમાં પસંદગી ન આપવી. લાંબાં વાક્યો ઘણીવાર કિલાષ્ટામાં ઉમેરો કરે છે અને એવાં વાક્યો ક્યારેક લખાણના હેતુને સહેલાઈથી સમજવામાં બાધક બને છે, જ્યારે ટૂંકાં વાક્યો કથનને વધારે સુગમતાથી સ્પષ્ટ કરે છે. લાઘવ એ વહીવટી ભાષાનું એક અગત્યનું પાસું છે. હકીકતનો બિનજરૂરી વિસ્તાર ઘણી વાર ગુંચવણ ઊભી કરે છે. આપણે જેને ટૂંકું કે મુદ્રાસરનું લખાણ કહીએ છીએ એ લાઘવની કળાની જ નીપજ છે. લોકો સાથેના રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે આપણી વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, વિચારો વગેરે વ્યક્ત કરવા માટે જે ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ એમાં આત્મલક્ષી તત્ત્વ વધારે અને પરલક્ષી તત્ત્વ ઓછું હોય છે, પરંતુ વહીવટની ભાષામાં જોઈએ તો પરલક્ષી તત્ત્વ વધારે અને આત્મલક્ષી તત્ત્વ નહીંવત્તુ હોય છે.

આમ છતાં, વહીવટમાં પત્રો, અર્ધસરકારી પત્રો, સૂચનાઓ, તાકીદ વગેરે જેવી બાબતોમાં પરલક્ષી (Objective) તત્ત્વના બદલે આત્મલક્ષી તત્ત્વ (Subjective)નો ઉપયોગ કરી શકાય. વહીવટમાં તુમાર એ એક અનિવાર્ય મર્યાદા છે. વહીવટી વ્યવહાર પાછલા અનેક પ્રકારના સંદર્ભો સાથે સંકળાયેલો હોય તેમ સમયાનુસાર નીતિનિયમોમાં થયેલા ફેરફાર, ઠરાવો અને તેના પર રાખેલા સુધારા વગેરેને સાથે રાખીને ચાલવાનો આ વ્યવહાર કેટલીકવાર જટાજાળ જેવો બની રહે છે. પરંતુ એક વહીવટી રસમ તરીકે આ બધું અનિવાર્ય હોય એ સમજી શકાય એવું છે. આપણો ત્યાં કાયદા અને વિનિયમો કે અધિનિયમો જેવું ઘણુંઘરું પ્રથમ અંગ્રેજીમાં રચાય છે અને પછી એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ નહીં પણ તરજુમો જ થાય છે તેમ કહી શકાય. હવે આજે જ્યારે રાજ્યનો સમગ્ર વહીવટ રાજભાષામાં ચાલે છે ત્યારે કાયદાને અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરીને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવા કરતાં જો એને સીધો જ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવામાં આવે તો અંગ્રેજી ભાષાની અડચણ તો અવશ્ય દૂર થશે અને લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષા સામાન્ય લોકો માટે વધુ સરળ બનશે.

આ પ્રમાણે લોકાભિમુખ વહીવટમાં ભાષાની ઉપર જણાવ્યા મુજબની બધી લાક્ષણિકતાઓ ક્યારે જોવા મળશે ? આવી સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષા માટે સરકાર તો કટિબદ્ધ છે જ પરંતુ જાહેર માધ્યમો જેવાં કે વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, આકાશવાણી તેમજ દૂરદર્શનની ભાષા પણ શુદ્ધ અને સરળ હોય એ વધારે મહત્વાનું છે. એની પાછળ સભાન પ્રયત્ન થાય અને સતત જગૃતિ કેળવાય તો જ એ શક્ય બને. માટે સરકારે શક્ય તે બધી જ સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ અને સરકારી નીતિ જ એમાં સૌથી મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ પાછળનો હેતુ એટલો જ કે વહીવટમાં ગુજરાતી ભાષાનું માધ્યમ વધારે અસરકારક પુરવાર થાય તો લોકાભિમુખ વહીવટની નેમ સરળતાથી પાર પાડી શકાય. વહીવટમાં પ્રયોજાતી આ ભાષા નવીનવી ખૂબીઓ સાથે વહીવટને સરળ બનાવીને, રાજ્યના સામાન્ય લોકોને સુગમ

બને. પણ આ પુરુષાર્થની પૂરી સફળતા તો લોકો, જાહેર માધ્યમો તેમજ રાજ્યના વહીવટકર્તાઓ અને કર્મચારીઓના ઉત્સાહ ઉપર જ નિર્ભર છે.

ઉક્ત બાબતની જેમ આજે આપણે વહીવટની ભાષાનો વિચાર કરીએ તોપણ અને સાહિત્યસર્જન વિશે વાત કરીએ તોપણ લોકો સમજે એવી સરળ છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા સમાજમાં વપરાય તો સાહિત્યની સાથોસાથ કાયદાકીય અને વહીવટી બાબતો પણ વધુ પ્રચાર અને પ્રસાર પામે. આ હેતુ બર લાવવા ગુજરાત સરકાર ઘણા જ પ્રયત્નો કરે છે. બિન-ગુજરાતીભાષી અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ માટે રાજ્યના જિલ્લેજિલ્લે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના ઓપવર્ગો ચલાવવાથી હજારો અધિકારીઓ તેમજ કર્મચારીઓ આજે ગુજરાતના લોકોની ભાષા બોલતાં, લખતાં અને વાંચતાં થયા છે અને ફક્ત આ લોકભાષાના સબળ માધ્યમથી જ તેઓ રાજ્યવહીવટમાં સફળ થઈ સહકાર મેળવી રણમાં જતી ગયા છે, તેમ કહીએ તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રકરણ ૩ : વિચાર-વિસ્તાર

લોખકો અને વિચારકો પોતાનું કથન ક્યારેક સૂત્ર સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. આવા કથન કે સૂત્રમાં સમાવિષ્ટ વિચાર કે સિદ્ધાંતને સમજાવવા સૂત્રના અર્થને સવિસ્તર સમજાવવો પડે. આ ઉક્તિના મહત્વના મુદ્દાને સવિસ્તર સમજાવવા વિગતો, દાખલા-દલીલો પુષ્ટિ માટે રજૂ કરવાં અનિવાર્ય છે. વિચાર-વિસ્તાર માટે નીચેના કેટલાક મહત્વના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે :

- (૧) વાક્ય, કથન કે કંડિકામાં અથવા સૂત્રમાં મુખ્ય વિચારને શોધી તેની સ્પષ્ટતા સવિસ્તર કરવી. આ માટે તેના મૂળ અર્થને સમજવો જોઈએ.
- (૨) વાક્ય કે સૂત્રના વિચારનો વિસ્તાર કરવો. તે માટે જરૂરી દાખલા, દલીલ, સરખામણી, દાખલા-દલીલો પુષ્ટિ ઉમેરવા અને એની છણાવટ કરવી.
- (૩) લખાણ અતિ લાંબું ન થવા દેવું.
- (૪) વિચાર-વિસ્તારમાં આવેલ વાક્ય નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય અથવા રૂપક હોય છે. તેને અનુરૂપ દલીલો સાદી, સરળ ભાષામાં રજૂ કરવી.
- (૫) વિચારની અભિવ્યક્તિમાં કશી અસ્પષ્ટતા કે સંદિગ્ધતા રહી ન જાય તેનો જ્યાલ રાખવો.

નમૂનારૂપ કેટલાક લખાણો નીચે આપ્યાં છે :

- (૧) “ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ નવ સરે.”

શ્રેષ્ઠ ગણ્ણાતી વસ્તુ, પદાર્થ, જ્ઞાન, ઉપાધિ એમ કંઈ પણ લાયકાત વગર પ્રામ થાય, અનાયાસ મળી જાય, તો એવી વસ્તુ માત્ર મેળવવી એ વ્યક્તિની વિશેષતા કે ગૌરવમાં વધારો કરતું નથી. એ માટે પાત્રતા ઊભી કરવી પડે. સહજ મળે તો એને ટકાવવા ગુણવત્તા હોવી જોઈએ. એ ઉપરાંત એમાં વધારો કરો તો એ મળેલ વસ્તુ દીપી ઉઠે. એ મળ્યાની સાર્થકતા થાય. દા.ત., સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત મોભો કે હોદ્દો મળ્યેથી જ પૂરતું નથી. એ મળ્યા પછી એને ટકાવવા સામર્થ્ય કેળવવું જરૂરી છે. નહીં તો એ નિરર્થક પુરવાર થાય. ગાંગો તેલી રાજા ભોજના આસન પર બિરાજે તો શું થાય ? ઝૂંપડીમાં રહેનારને મહેલ મળે તો

કેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય ? કોઈ ગરીબને મોટી રકમનું ઈનામ મળે તો કેવી હાલત થાય ? પણ એ ટકાવી રાખવા, એમાં વધારો કરવા આવડત હોવી જોઈએ અને યોગ્ય લાયકાત કેળવવી પડે.

(૨) હણો ના પાપીને, દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં; લડો પાપો સામે, અડગ દિલના ગુમ બળથી.

કવિનું કહેવું છે કે પાપીને હણવાથી ક્યારેય પાપનો અંત આવે ખરો ? પાપી તો પાપમાં વધારો કરે જ છે; પરંતુ પાપીને મારવાની ઘાતક કિયાથી શું બીજું પાપ થતું નથી ? કવિ કહે છે કે, મારવું હોય તો પાપને મારો, પાપના મૂળનો નાશ કરો. એ પણ અડગ દિલના ગુમ બળથી, આંતરિક શક્તિથી, સદ્ગુણાથી. ઉપકારથી પાપ પર જીત મેળવવી. ઈશુએ કહ્યું છે તેમ, કોઈ તમારા એક ગાલે તમારો મારે તો બીજો ગાલ ધરવો, પરંતુ સામે પ્રહાર કરવાનું કહ્યું નથી. પાપીને શાંત કરવા પાપનું શમન કરવું જરૂરી છે. વ્યક્તિ નહીં પણ વ્યક્તિનું આચરણ દોષપાત્ર ગણાય એમ કવિ ભારપૂર્વક દર્શાવવા માગે છે.

(૩) જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.

આ પંક્તિમાં કવિ કહે છે કે દુનિયાના કોઈપણ ખૂણામાં જો એક પણ ગુજરાતી વસતો હોય તો તે ત્યાં સમગ્ર ગુજરાતને ખડું કરી દે છે. ગુજરાતી ઓળખાયા વિના રહેતો નથી. ગુજરાતી ત્યાં પોતાનો સમાજ રચી દે છે. ગુજરાતના ઉત્સવો હોળી, દિવાળી, દશોરા, ચમનવમી, જન્માષ્ટમી-ને તે મહાત્મ્ય અને તેની રીતરસમ પ્રમાણે ઉજવે છે. નવરાત્રિના ગરબા પણ આજે ગુજરાતીઓ મારફત દૂર-સુદૂર પહોંચ્યા છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ દેશવિદેશમાં પ્રસરી હોય તો તે ત્યાં જઈ વસેલા ગુજરાતીઓને કારણે જ. એટલું જ નહીં, ગુજરાત છોડીને ગયેલા ગુજરાતી જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની આગવી ગુર્જરી રીતરસમ પ્રમાણે જ જીવે છે, એનો રોજબરોજનો વ્યવહાર પણ ગુજરાતના રીતરિવાજ પ્રમાણે જ રાખે છે. તે જ્યાં જાય ત્યાં ગુજરાતી સમાજ રચી દે છે.

(૪) હું ભારતનો ગુજરાતી કવિ છું.

અહીં કવિ ગુજરાતી તરીકે પોતાનું ગૌરવ વ્યક્ત કરે છે. “શું શાં પૈસા ચાર” આમ કહીને ગુજરાતી ભાષાને કવિ રાષ્ટ્રીય ફલક પર ગૌરવભેર રજૂ કરે છે. કવિની રાષ્ટ્રીયતા તો વ્યક્ત થાય છે જ, પરંતુ સાથોસાથ કવિ પોતાની માતૃભાષાનું પણ વિશિષ્ટ મહત્વ વ્યક્ત કરે છે. ભારત દેશમાં અલગઅલગ રાજ્યોમાં અલગઅલગ ભાષાઓ બોલાય છે. જે તે રાજ્યોમાં પોતાની ભાષાનું મહત્વ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષાનું વર્ચ્યસ્વ હોય એ દેખીતું છે, પરંતુ ગુજરાત બહાર ગુજરાતી ભાષાની મોટેભાગે અવહેલના જ થતી હોય છે. અહીં કવિએ ગુજરાતીપણાને ગૌરવભેર ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે. એમ કરીને એમણે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને પણ વ્યક્ત કરી છે. કવિએ પોતાના દેશ અને પોતાની માતૃભાષા બંનેનું આગવું મહત્વ દર્શાવ્યું છે. કવિ ઉમાશંકર જોશીએ પણ આ જ વાતને અન્યરૂપે દોહરાવતાં કહ્યું છે : હું ગુર્જર ભારતવાસી.

(૫) “યથા ભાષક તથા ભાષા.”

સંસ્કૃતમાં વર્ણવ્યું છે કે “યથા રાજ તથા પ્રજા”, “યથા ગુરુ તથા શિષ્ય” ...એ જ પ્રમાણે “યથા ભાષક તથા ભાષા” એમ કહી શકાય, કારણ કે ભાષાનો નિયમ એવો છે કે લોકોના અથવા ભાષકના મનમાં જેવા વિચાર ચાલતા હોય તે જ તેની ભાષામાં બોલાય છે. જો લોકો વિવેકી હોય તો તેમની ભાષા કે વાણી પણ વિવેકપૂર્ણ હોવાની. જો લોકો કર્કશ હોય તો ભાષા તેમના જેવી જ હશે. ગુજરાતી કહેવત છે કે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય” - પણ એથીય આગળ વધીને કહીએ તો જુદીજુદી કોમના જુદાજુદા લતામાં પણ આપણાને જુદીજુદી બોલી કે ભાષા સાંભળવા મળે છે.

(૬) “જેવો સમાજ તેવી ભાષા.”

ભાષા એક સામાજિકસંસ્થા છે, માનવસંસ્થા છે. છતાં પ્રજાએ પ્રજાએ એનું સ્વરૂપ જુદું છે તેથી તે પરિવર્તનીય પણ છે. જરૂરિયાતો ઊભી થતાં અને અન્ય ભાષાની અસર થતાં દરેક ભાષા પરિવર્તન પામે છે. માણસ ભાષા ગ્રહણ કરે છે એના જે તે સમાજમાંથી, કારણ કે ભાષાનું અસ્તિત્વ અને માનવ-વ્યવહાર

માનવબુદ્ધિની અમુક પ્રકારની સજજતા પર અવલંબે છે. એ સજજતા નૈસર્જિક છે, સમાજમાંથી મળેલો ધર્મ નથી. જુદાજુદા સમાજની વ્યક્તિઓની ભાષા પણ અલગ પડતી હોય છે. તેમજ શિક્ષિતવર્ગ અને અશિક્ષિતવર્ગની ભાષામાં હવે ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. શિક્ષિત અને સંસ્કારી વર્ગની વ્યક્તિઓની ભાષા શિષ્ટ અને સભ્ય જગ્યાય, જ્યારે અશિક્ષિત વર્ગની ભાષા તેની અજ્ઞાન સીમિત દુનિયાની જેમ મર્યાદિત તેમજ ઘણીવાર અભદ્ર કે અશુદ્ધ પણ હોય છે. વ્યક્તિ જે વિચારે છે તે તેની વાણીરૂપે પ્રગટ થાય છે. માટે જ કહેવાય છે કે “જેવું હૈયે તેવું હોઠે.” આ ઉક્તિ ઘણે અંશે સાર્થક લાગે માટે ભાષાને કૂવા અને તળાવનાં બંધિયાર જળ કરતાં નદીનાં વહેતાં નીર સાથે સરખાવી શકાય. કારણ કે નીરપ્રવાહની જેમ અનેકવિધ ભાષકોના વાણીપ્રવાહની ભાષા પર પડા અસર પડતાં તેમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થતા જાય છે.

(૭) “ભાષા કે વાણી એક સમર્થ શસ્ત્ર છે.”

આપણા પ્રદેશોને તથા તેની ભાષાને તેમનાં નામ આમ ગુજરો પાસેથી મળ્યાં એ ભલે, પણ ગુજરાતી ભાષા કંઈ ગુજર્ર સાથે બહારથી આયાત થયેલી ભાષા નથી. એ હિંદી, બંગાળી, મરાಠી આદિની જેમ ભારતના આર્યકુળની જ ભાષા છે. આમ, ગુજરાતની ભાષા તે ગુજરાતી કહેવાય છે, તો ગુજર લોકોની બોલી અથવા ભાષા એટલે ગુજરાતી એમ કહી શકાય. જેમ કે, મરાಠાઓ બોલે તે મરાઠી. આ રીતે ભાષક જે પ્રદેશનો તે પ્રમાણે તે નામની તેની ભાષા કહેવાય. સાક્ષર કેશવલાલ ધ્રુવ કહે છે તેમ, “ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગુજરાતના અભ્ય ઉદ્યનો યુગ હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરુષ-પરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે.” ઉક્ત વાક્યના સંદર્ભમાં વિચારીએ તોપણ એમ કહી શકાય કે કવિ, લેખક, ધર્માર્થક સાહિત્યકારો જેવા ભાષકોની ભાષા અસરકારક તેમજ શુદ્ધ હોવાથી તેની અસર પણ જે તે ભાષા પર પડે છે. આવા વિદ્ધાન ભાષકો જ ભાષાને ખેડે છે, વિકસાવે છે. જગતના મહાન પુરુષોએ ઉચ્ચારેલાં વાક્યોમાંથી કેટલાય આજે જે તે ભાષાનાં સનાતન સૂત્ર જેવાં બની રહ્યાં છે, જે રીતે જેવો ભાષક હોય તેવી તેની ભાષા હોય તે પ્રમાણે ઘણીવાર આપણે

કોઈ પણ ભાષાનું સાહિત્ય કે ઈતિહાસ વાંચીએ ત્યારે તે વાક્યો કે માહિતી પરથી આપણે તેના ભાષકનું માપ પણ કાઢી શકીએ. આ જગતમાં ઘણા ભાષકો અથવા તો વક્તાઓ છે કે જેમણે પોતાની ખમીરવંતી વાણી-ભાષા કે વક્તવ્યના કારણે જગતનો ઈતિહાસ ફેરવી નાખ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ, સોકેટિસ, એન્ટની ચેખોવ જેવા પુરુષો અન્ય કોઈ પણ શસ્ત્ર કરતાં ભાષાના શસ્ત્ર કે વાણીના શસ્ત્રના બજે ઈતિહાસનાં પાનાંમાં ઉજળા બની જીવે છે.

(૮) “ભાષાને શું વળગે ભૂર રણમાં જે જીતે તે શૂર.”

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના નામી કવિઓમાંના એક એવા અખાએ રચેલી ઉક્તિમાં જે તે સમયની ભાષાનું પોત સ્પષ્ટ થાય છે. ભાષાને શું વળગે ભૂર (જુસ્સાબેર) એમ કહેનાર અખાને મન ભાષા સાધ્ય તો નહીં પણ પ્રબળ સાધન તો હતી જ. આથી જે તે સમયના લેખકો કે કવિઓએ પણ તે સમયે લોકોની ભાષામાં જ તેમનું જ્ઞાન કે બોધ પ્રગટ કર્યા. આમ જોવા જઈએ તો “ભાષાને શું વળગે ભૂર” એ ઉક્તિ દ્વારા અખો એમ પણ કહેવા માગે છે કે લોકો જે વાણી કે ભાષાને સમજે તે જ સાચી ભાષા. જો વાણી લોકોનાં હૈયા સુધી પહોંચે તો જ તેની ધારી અસર કે પરિણામ નિપણવી શકે. પરોક્ષ દાખિએ એમ કહેવાય કે મધ્યકાલીન યુગમાં પણ લોકો સુધી પહોંચવા માટેનું એકમાત્ર સાધન તે પંડિતોની કે સાહિત્યકારોની ભાષા નહીં પણ લોકો સમજ શકે તેવી લોકાભિમુખ ભાષા જ હતી. તે સમયના લગભગ તમામ સાહિત્યકારો, ભક્તકવિઓ કે જ્ઞાનીઓ જેવા કે, અખો, શામળ, પ્રીતમ, ધીરા ભગત, દ્યારામ કે પ્રેમાનંદ જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિઓએ પણ સરળ અને સચોટ ભાષા દ્વારા જ પોતાના કવન કે સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. કદાચ આ કારણસર જ એ સમયનું સાહિત્ય અભાણ-ભણોલાં બધાંને જ સાહજિક રીતે સમજાતું અને યાદ રહી જતું એટલું જ નહીં, આજે પણ તે લોકહૈયામાં જવંત છે.

પ્રકરણ ૪ : સારલેખન

સંક્ષેપીકરણ અથવા સારાંશલેખન એટલે જે વિગતો વિસ્તૃતપણે કહેવાઈ હોય તે આપણા પોતાના શબ્દોમાં ફરીથી ટૂંકાણમાં લખવી. ઘણીવાર ભાષામાં શબ્દાંબર, અલંકારો, પુનરૂક્તિ, સમર્થનરૂપે વિસ્તૃતીકરણ એમ વિવિધ કારણોસર લંબાણ થતું હોય છે. ભાષાને કરકસરથી વાપરવી આવશ્યક છે કેમ કે તેનાથી વક્તવ્ય સચોટ, ચોક્કસ અને અસરકારક બને છે. તેમજ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે સમય પણ બચે છે. માટે જ ભાષા કરકસરથી વાપરવાની તાલીમ માટે આ જાતનો સ્વાધ્યાય જરૂરી બને છે.

સારલેખન એટલે કે સંક્ષેપીકરણમાં મૂળ લખાણની વિશેષતા જાળવીને તેમાંથી મુખ્યમુખ્ય મુદ્દાઓ તારવીને ખૂબ ટૂંકાણમાં અને સરળ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં બીજાઓની વાતનો મર્મ સમજી લેવાની જરૂર પડે છે.

મુદ્દાસરનું વાચન જરૂરી અને બિનજરૂરી હકીકતો વચ્ચેનો તફાવત પારખવાની શક્તિ અને સારગ્રહણ કરવાની કળા સંક્ષેપીકરણ માટે આવશ્યક છે.

સારલેખન માટે નીચેના મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા :

- (૧) આખો ફકરો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચો જવો. એક વાર અર્થ ન સમજાય તો બે-ગ્રાણ વાર વાંચી જવો અને કયા વિષયની વાત કરવામાં આવી છે તે પૂરેપૂરું સમજી લેવું.
- (૨) મહત્વની અને બિનમહત્વની બાબતો અલગ તારવીને જુદી પાડવી, જેથી સારલેખનમાં બિનમહત્વની વસ્તુઓ દૂર કરી શકાય.
- (૩) સંક્ષેપીકરણ એટલે મૂળ કરતાં ત્રીજા ભાગના શબ્દો ધરાવતું લખાણ. અલબત્ત, એને ચુસ્તપણે પકડી રાખવાની જરૂર નથી.
- (૪) લખાણમાં આવતી ઝીણીઝીણી વિગતો તારવવી. એમાં વપરાયેલા શબ્દસમૂહો માટે કોઈ એક શબ્દ, પારિભાષિક શબ્દ કે સમાસ હોય તો એવા શબ્દસમૂહો જુદા તારવવા. જુદાંજુદાં વાક્યોમાં એકની એક વાત

કહેવાઈ હોય તો એવાં વાક્યો બેગાં કરી પુનરુક્તિ દૂર કરવી. વધારાનાં વિશેષજ્ઞો, કિયાવિશેષજ્ઞો કે ક્યારેક કિયાપદો દૂર કરી શકાય એમ હોય તો તે દૂર કરીને વાક્યો બેગાં કરી લેવાં.

(૫) અંતે આખાય પરિચેદનો આપણા શબ્દોમાં માત્ર સાર આપી ઢેવો. બે વાક્યો અહીંથી ને બે વાક્યો તહીંથી ઉપારીને થીંડાં દીધે સારો સંક્ષેપ લખી શકાય નહીં.

ટૂંકમાં, એ આપણા શબ્દોમાં હોવો જોઈએ. એ સંણંગ ક્રમબદ્ધ સ્વરૂપમાં હોવો જોઈએ અને સારાંશ વાંચીને મૂળ વક્તવ્યનો અર્થ વાચકને સંપૂર્ણપણે સમજાય એવો પરિપૂર્ણ હોવો જોઈએ. આ કેવળ સંક્ષેપ છે, વિવરણ કે સમજૂતી નથી. એમાં મુદ્દાસર ટૂંકમાં વાત રજૂ કરવાની હોય છે. આથી પુનરુક્તિ, વાગ્વૈભવ, ઘરગથ્થુ ભાષાપ્રયોગો કે સ્થાનિક બોલીને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. તેમાં કોઈ અગત્યનો વિચાર કે મુદ્દો બાકી રહી જવો ન જોઈએ. તેમજ આપણા તરફથી કોઈ વધારાનો વિચાર કે મુદ્દો ઉમેરવો નહીં.

ટૂંકમાં, સાદી, સરળ, શુદ્ધ, સચોટ, અસરકારક ભાષામાં સારાંશ હોવો જોઈએ. એમાં તારવેલા મુદ્દાઓની સંણંગસૂત્રતા જળવાવી જોઈએ.

(૬) અલંકારપ્રયુર ભાષા ન વાપરવી.

(૭) સારાંશ લખતી વખતે એનું શીર્ષક પણ આપવાનું હોય છે. આ એકંદરે કઠિન કામ છે. લખાણના સમગ્ર વિષયને પ્રતિપાદિત કરે એવું શીર્ષક શબ્દમાં, શબ્દસમૂહમાં કે કોઈ કાવ્યની પંક્તિમાં પણ આપી શકાય. આ શીર્ષક વાંચનારને ગમી જાય એવું હોવું જોઈએ. આ મુદ્દાઓને સમજાવવા નીચે થોડાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

સંક્ષેપીકરણ

(૧)

લોકતંત્રના અનેક આધારો છે. એ બધામાં જો કોઈ એક મુખ્ય અને મહત્વનો આધાર હોય તો તે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ વિશાળ લોકસમુદ્દાયના હિતમાં પોતાના અંગત સ્વાર્થ અને લાભ મેળવવાની દસ્તિને જતી કરવી તે છે. જો

આપણે આપણા સમગ્ર ઈતિહાસના વિશાળ ફલકનું ઊડતી નજરે અવલોકન કરીશું તોય એ જણાયા વિના નહિ રહે કે આપણા દેશમાં સારા-નરસાનો વિચાર કર્યા વિના બીજાનાં હિતોના ભોગે સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિએ હંમેશાં સર્વનાશ નોતર્યા છે. આજે પણ આપણે શું જોઈએ છીએ ? નાનામોટા અમલદારો પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઓછું કામ કરવાની ભાવના છે. કેળવણી પામેલા લોકોમાં પણ બીજાનું હિત વિચારવાની કે સમજવાની વૃત્તિ ક્યાં દેખાય છે ? આ બધું આખરે આપણાને ક્યાં દોરી જશે ? આપણે ત્યાં લોકોનું રાજ્ય સ્થપાયું છે પણ એને માટેનો મજબૂત પાયો નંખાયો નથી એ એક વિવાદથી પર એવું સત્ય છે.

- પંડિત સુખલાલજી

નીચે આપેલા શબ્દસમૂહો માટે કોઈ એક વિકલ્પ પસંદ કરી સંકેપ કરો :

મુખ્ય અને મહત્વનો આધાર	: મુખ્ય આધાર / પ્રમુખાધાર, મૂલાધાર
વિશાળ લોકસમુદ્દાયના હિતમાં	: લોકહિતમાં / માનવહિતમાં
પોતાના અંગત સ્વાર્થ અને	
લાભ મેળવવાની દષ્ટિ	: સ્વાર્થદષ્ટિ / લાભદષ્ટિ
સમગ્ર ઈતિહાસના વિશાળ ફલકનું	
ઊડતી નજરે અવલોકન	: ઈતિહાસનું વિહંગાવલોકન
સારા-નરસાનો વિચાર કર્યા વિના	: વિવેકશૂન્ય
બીજાનાં હિતોના ભોગે સ્વાર્થ	
સાધવાની વૃત્તિ	: સ્વાર્થવૃત્તિ
પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવા	: બેફિકર / બેજવાબદાર
ઓછું કામ કરવાની વૃત્તિ	: કામચોરી
કેળવણી પામેલા	: શિક્ષિત

બીજાનું હિત વિચારવાની વૃત્તિ	: પરહિતવૃત્તિ / લોકહિતવૃત્તિ
લોકોનું રાજ્ય	: પ્રજાતંત્ર / લોકતંત્ર
વિવાદથી પર એવું	: નિર્વિવાદ

સંક્ષેપ

લોકતંત્રના અનેક આધારો પૈકીનો મૂલાધાર છે : લોકકલ્યાણાર્થ પોતાની અંગત સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ. ઈતિહાસનું વિહંગાવલોકન કરતાં જણાય છે કે ભૂતકાળમાં વિવેકશૂન્ય સ્વાર્થવૃત્તિએ જ આપણા દેશમાં સર્વનાશ નોતર્યો છે. આજે પણ આપણા અમલદારો બેજવાબદાર છે અને કર્મચારીઓમાં સર્વત્ર કામચોરીની જ દાનત દેખાય છે. શિક્ષિતજનોમાં પણ પરહિતચિંતનની વૃત્તિ દેખાતી નથી. લોકતંત્ર સ્થપાયું હોવા છતાં આપણે ત્યાં અને માટેનો મજબૂત પાયો નંખાયો નથી એ એક નિર્વિવાદ સત્ય છે.

(૨)

આપણું જીવન જુદાજુદા પ્રકારના અનેક ભયથી ભરેલું છે. બાધ્ય ભયો તો છે જ. તે સાથે કામ, કીધ વગેરે આંતરિક ભયો પણ ખરા. તેથી મનમાં જરા પણ ભય ન હોય તેવી વૃત્તિ કેળવવી પૂરેપૂરી શક્ય નથી. તે જ બધા ભયોથી સંપૂર્ણ મુક્તિ પામી શકે છે કે જેણે આત્માને ઓળખી લીધો હોય કે જેને આત્માનું જ્ઞાન થયું હોય. ભય વિનાની સ્થિતિ એટલે જરા પણ મૂર્હિત નહીં એવી સ્થિતિની પરાકાણા. એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિશ્ચયની અન્યાંત જરૂર છે. તે માટેના પ્રયત્નો હંમેશાં ચાલુ રહે તો ભયની વૃત્તિ ઓછી થઈ શકે છે. આત્મા ઉપર શક્ષા વધારવાથી પણ ભયવૃત્તિને ઓછી કરી શકાય છે. અતે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જેટલા ભયો છે તેમના મૂળમાં આપણો દેહ જ છે. દેહ પ્રત્યેની મમતા-આસક્તિ દૂર થાય તો ભયરહિત અવસ્થાને સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

સંક્ષેપ

મનુષ્યજીવન બાધ્ય-આંતરિક અનેક ભયોથી ભરેલું છે. નિર્ભયતા કેળવવી

સરળ નથી. ભયહીન સ્થિતિ પ્રગટ કરવા આત્મજ્ઞાન અને નિશ્ચયશક્તિની જરૂર છે. ભયનું મૂળ દેહ છે. આથી દેહભાવ જતાં નિર્બય અવસ્થા સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩)

આખો ફકરો વાંચી, તેનો સાર સમજ નીચે મુજબના પ્રશ્નો મૂકી તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે પણ સંક્ષેપ કરી શકાય.

સ્વામી રામદાસ રામાયણ લખતાં ને લખાતું જાય તેમ તેમ શિષ્યોને વાંચી સંભળાવતાં. મારુતિ પણ તે સાંભળવા ગુમરૂપે આવીને બેસતા. સમર્થ લખ્યું હતું કે, ‘મારુતિ અશોક વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે ધોળાં ફૂલ જોયાં.’ એ સાંભળતાંવેંત મારુતિએ છતા થઈને કહ્યું, ‘મેં ધોળાં ફૂલ જરા પણ જોયાં નથી. મેં જોયેલાં તે ફૂલ લાલ હતાં, તમે ખોટું લખ્યું છે. તે સુધારો.’ સમર્થ કહ્યું, ‘મેં લખ્યું છે તે બરાબર છે. તેં ધોળાં જ ફૂલ જોયાં હતાં.’ મારુતિએ કહ્યું, ‘હું જાતે ત્યાં જનારો ને હું કહું તે ખોટું ?’ છેવટે તકરાર રામરાજાની પાસે પહોંચી. રામચંદ્રે કહ્યું, ‘ફૂલ ધોળાં જ હતા પણ મારુતિની આંખ તે વખતે કોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી, તેથી તે ધોળાં સહેદ ફૂલ તેને લાલ લાલ દેખાયાં.’ આ મીઠી વાતનો સાર એટલો કે દુનિયા તરફ જોવાની આપણી જેવી દસ્તી હશે તેવી દુનિયા આપણને દેખાશે.

- વિનોબાળ

- પ્રશ્નો :**
૧. મારુતિએ જે ફૂલ જોયાં હતાં એનો રંગ કેવો હતો ?
 ૨. મારુતિને એ રંગ કેવો લાગ્યો ?
 ૩. એમ શા માટે બન્યું ?

સંક્ષેપ

સ્વામી રામદાસ હંમેશની જેમ લખેલ રામાયણનો કેટલોક ભાગ શિષ્યો સમક્ષ વાંચી સંભળાવતાં બોલ્યા કે, મારુતિએ અશોકવનમાં જઈને ધોળાં ફૂલો જોયાં. ગુમવેશો આવીને કથા સાંભળતા મારુતિએ પ્રગટ થઈ તેનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું

કે એમણે જોયેલાં ફૂલ લાલ હતાં. ઝડપો રામચંદ્ર પાસે પહોંચ્યો. રામચંદ્રે જણાવું કે મારુતિની આંખ કોધાતુર હોઈ ફૂલો લાલ દેખાયાં હતાં. જેવી દણ્ઠ તેવી સૃષ્ટિ.

**શબ્દરૂપે પ્રગટેલી ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે.
જનતાને જીતે છે, સંસ્કાર જગાવે છે અને પ્રગતિનો માર્ગ
ચીધે છે.**

- કનૈયાલાલ મુનશી

લહેર માધ્યમોની ભાષા અને શુદ્ધિ

માનવી પોતાને અભિવ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકતો જ નથી. અભિવ્યક્તિનાં અનેક સાધનોમાં ભાષા એ સૌથી કાર્યક્ષમ અને પ્રબળ સાધન છે, તેથી જ દશ્ય, શ્રાવ્ય બધાં માધ્યમોએ ભાષાનો અધિકતમ સહારો લીધો છે. કોઈએ સાચે જ કહ્યું છે કે, આ જગતમાં બે મહાતત્ત્વો ભાષા અને ભામિની છે. કોઈ એ બંનેમાંથી એકેનો પાર પામી શકતું નથી કે તે પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. બેશક, આ બંને ઉપાસનેય છે અને એમની મમતાથી, માર્દવથી અને દક્ષતાથી ઉપાસના કરનારને ઈષ સિદ્ધિ અને મનવાંછિત ફળ મળે છે. આજના સંસ્કૃત યુગમાં માથાં કાપવા કરતાં માથાં બદલવાનું મહત્ત્વ વિશેષ રહ્યું છે. આ ભાવના લોકશાહીનો તો પ્રાણ છે અને તેથી સમૂહ માધ્યમો - ખાસ કરીને વર્તમાનપત્રો, આકાશવાણી, દૂરદર્શન, સંદેશાની સેવાઓ વાણીનો-શબ્દનો સતત અને સખત ઉપયોગ કરે છે. શબ્દો દ્વારા એ તાકયું તીર છોડે છે. પત્રકારોનું આ એકમેવ અને અમોદ શસ્ત્ર રહ્યું છે.

ભાષાનું આ સાધન કેવું હોવું જોઈએ, એને કેમ કરીને અસરકારક રાખી શકાય, કેમ કરીને તેને તીક્ષ્ણ ધારવાળું બનાવી શકાય એ વિષે શબ્દસ્વામીઓ, લેખકો, પત્રકારો સતત જાગૃત હોય છે. તેથી તો કેટલાક શબ્દસ્વામીઓ ભાષાને પીછાંથી પણ વધુ મુલાયમ, ગુલાબની પાંખડી કરતાં પણ વધુ કોમળ, મોગરાના પુષ્પ કરતાં પણ વધુ પવિત્ર અને સુવાસિત, પવનની લહેર કરતાં પણ વધુ સંવેદનશીલ બનાવે છે, તો ક્યારેક ભયંકર મેઘગર્જના કરતાં પણ વધુ રુજુાવનાર, વીજળીના ચમકારા કરતાં પણ વધુ તેજસ્વી અને ડારનાર, તો

ક્યારેક ધગધગતા લાવારસ કરતાં પણ વધારે વિનાશકારી રૂપ આપતા હોય છે. કલમના કસબીઓ પોતાની જરૂરિયાતો અનુસાર શર્જને કેમ મહારવો કે મરડવો, કેમ જીવતો કરવો કે કેમ અદશ્ય કરી દેવો એ જાણતા હોય છે. આ કલા સિદ્ધ શર્જસ્વામીઓના હૈયામાં સહજ ફૂટતી સરવાળી જેવી છે. એ કોઈ રીતે શીખવી ન શકાય, પરંતુ મનમાં ઉદ્દેશે, અજ્ઞાતપણે, સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડેલી શક્તિઓને સહવાસ દ્વારા, તાલીમ દ્વારા કે સાંનિધ્યથી જાગૃત કરી શકાય. એટલે તો ક્યારેક અખબારની કચેરીમાં એક સામાન્ય કર્મચારી તરીકે જોડાયેલો માનવી યુનિવર્સિટીઓની ઉપાધિઓથી વંચિત હોય તોપણ સહવાસ અને સાંનિધ્યના કારણે એનામાં કોઈસૂઝ જાગે છે ત્યારે આદરણીય અને આદર્શ પત્રકાર બની જાય છે. એની ભાષામાં ચળક, ચેતના, પ્રેરણા, સામર્થ્ય, શક્તિ, આર્ધકાંઈ આ બધું ક્યાંથી જાગે છે અને કેવી રીતે પ્રગટે છે તેની કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. એની આ શક્તિની સિદ્ધિથી ઘણીવાર ભલભલા રાજપુરુષો, સેનાપતિઓ અને સરમુખ્યતારો પણ ડરતા હોય છે. Pen is mightier than sword એ ઉક્તિ ત્યારે ચરિતાર્થ થતી લાગે છે.

આ ભાષા કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે કોઈ કોપીબુક કે કોઈ નિયમસંગ્રહમાં આપેલા નિયમો કામ આવતા નથી, અને છતાં એના નિયમો છે. આ ભાષા ઓજસ્વી હોય, ઋતંભરા હોય, સત્યપૂત હોય, તર્કબદ્ધ હોય, હદ્ય સોંસરવી ઊતરી જાય તેવા ગુણવાળી હોય, સ્પષ્ટ હોય, આબાલવૃદ્ધ, જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સાક્ષર-નિરક્ષર સૌને એકસરખી રીતે સ્પર્શી જાય તેવી સરળ હોય અને સૌથી વિશેષ તો તે શુદ્ધ હોય - એવાં સંખ્યાબંધ લક્ષણોવાળી સુલક્ષણા હોય. આ ભાષાને શુદ્ધ રાખવી એ આપણી પ્રાથમિક ફરજ છે. આપણા કોઈ પણ દેવમંદિરમાં કે ઉપાસનાખંડમાં સ્વચ્છતા, શુદ્ધ અને શુચિતા સહજ કે આવશ્યક નથી ગણાતાં ? કેમ નહીં, અવશ્ય ગણાય. બસ, એ જ ભાવના સાથે જો આપણે કલમકસબીઓ કલમને આરાધીએ તો ભાષા એના ઉત્તમાંશો કોઈ પણ જાતના વિક્ષેપ વિના પ્રગટ કરે. ભાષાશુદ્ધ એ લખાણોમાં પાયાની શરત છે, પાયાની ફરજ પણ. આપણે અંગેજ લખાણમાં એક પણ જોડળીદોષ જવા દેતા નથી. ઊલટું, આવો દોષ રહી જાય તો આપણે ભાષા પ્રત્યે ચીવટ કે ઉપેક્ષા

સેવી એવું દુઃખ અનુભવીએ છીએ. એટલું જ નહિ, પણ એને અભદ્ર અને અશિષ્ટ પણ ગાળીએ છીએ. જ્યારે ગુજરાતીમાં બધું જ ચાલે એમ માની આડેધ સ્વેચ્છાચાર કરીએ છીએ. એટલે તો મહાત્મા ગાંધીજીએ છેક ૧૯૪૦માં કહ્યું હતું : ‘જેવી અરાજકતા ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી વિષે પ્રવર્ત છે એવી ભાગ્યે જ બીજી કોઈ ભાષામાં હશે. મરાઈમાં નથી, બંગાળીમાં નથી, તામિનમાં નથી, ઊર્દૂમાં નથી, યુરોપની ભાષાઓમાં તો નથી જ. જે ભાષાના શબ્દોની જોડણી બંધાઈ ન હોય, તે ભાષાના બોલનારા જંગલી ન કહેવાય તો શું કહેવાય ? મનુષ્ય જેમ આગળ વધે તેમ તેની ભાષા વધુ ને વધુ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થવી જોઈએ.’

મહારાણના જાણીતા દૈનિક ‘સકાળ’ના તંત્રી ડૉ. પરુણેકર ઘણીવાર કહેતા કે, “‘સકાળ’માં જો બે-ગ્રાણ જોડણીભૂલો રહી જાય તો મારા પર ૫૦ પોસ્ટકાર્ડ આવે છે અને વાચકો મારી ઊંઘ હરામ કરી હે છે.” આવી સ્થિતિ કોઈ ગુજરાતી દૈનિકના તંત્રીએ કે દૂરદર્શન - આકાશવાણીના નિયામકે ક્યારેય અનુભવી છે ખરી ? ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાશુદ્ધિના ક્ષેત્રે તો જાણે પૂરી સ્વચ્છંદતા અને સ્વૈરવિહાર, ખાસ કરીને આપણાં પ્રચાર માધ્યમો આચરી રહ્યાં છે. “ભાષાને શું વળણે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર.” આપણે આ કહેવતનું ભાષાક્ષેત્રે સમજ્યા વગર દુરાયરણ કરી રહ્યાં છીએ અને તે દ્વારા ભાવિ પેઢીઓને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડી રહ્યા છીએ. શાળાએ જતાં બાળકો, પુન્ત અને પ્રૌઢો એકસરખી રીતે આપણાં પ્રચાર માધ્યમોની આવશ્યક સેવાઓનો લાભ લે છે અને એકસરખી રીતે ખોટી જોડણીનો અજાણતાં ભોગ બની રહ્યાં છે. ગુજરાતીમાં એક જમાનો હતો, જ્યારે નવજીવન, પ્રજાબંધુ, કૂલદ્ધાબ, ભૂમિપુત્ર આ બધાં ધાપાં અને આકાશવાણી પણ શુદ્ધ જોડણી અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે અનુકરણીય અને માનક જેવાં હતાં, જ્યારે આજે દૂરદર્શન અને વર્તમાનપત્રોનાં ભાષાઉચ્ચારણ અને ભાષાશુદ્ધિ ઘોર ઉપેક્ષાનો ભોગ બન્યાં છે. આ સ્થિતિ વહેલામાં વહેલી તકે સુધરે તો જ ભવિષ્યની પેઢીઓને બચાવી શકાશે. આપણે અંગ્રેજની સાચી જોડણી કરીએ અને ગુજરાતી ભાષાની જોડણીની ઘોર ઉપેક્ષા કરીએ એ આપણી ગુલામીભરી મનોદશાનું ઘોતક નથી ? આ પરિસ્થિતિ વહેલી તકે નિવારવી જ રહી. અખબારો, આપણાં જહેર માધ્યમો આ સ્થિતિને સુધારવામાં અનન્ય સહાય કરી શકે. આ એમની પ્રાથમિક ફરજ પણ છે.

પ્રકરણ ૫ : અનુવાદ

અનુવાદ, ભાષાંતર, તરજુમો એમ વિવિધ નામે ઓળખાતી આ ભાષાકીય પ્રક્રિયા શું છે ? તે સાર-સંક્ષેપ છે, ટીકા-ટિપ્પણ છે કે રૂપાંતર છે ? અનુવાદ એ કોઈ વાદ નથી પણ તેના વિશે વિવાદ ઘણો છે. અનેક લેખકોએ આ વિશે જુદાજુદા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. રોબર્ટ ગેલ્જે કહ્યું છે કે, અનુવાદ અસત્ય અથવા વિનમ્ર અસત્ય છે. ઈટાલીમાં એવી કહેવત છે કે, No translation can be exact, all translations to some extent betray the reader by misrepresenting the original.

વ્યક્તિ એક ભાષાના કથનને બીજી ભાષામાં ઉતારે તો એ પ્રતિકૂતિ સાચી ન જ હોય, તેમાં બીજી ભાષાની સંસ્કૃતિ, વ્યક્તિની કલ્પના, તર્ક એમ અનેક તત્ત્વો ઉમેરાતાં તે સત્યથી વેગળી જતી કૃતિ બની રહે. આમ તો એક ભાષાના કથનને બીજી ભાષામાં રજૂ કરવાની અભિવ્યક્તિની આ કલા છે, જેથી વ્યક્તિના મન-હદ્દ્યમાં તેનું સાધંત સંક્માણ થાય. આમ જોવા જઈએ તો અભિવ્યક્તિના માધ્યમના આવિર્ભાવની સાથોસાથ જ અનુવાદનો જન્મ થયો છે.

પ્રાચીન સમયમાં અનુવાદનો અર્થ જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહેવું એવો થતો. કથનના સમર્થન કે પુણિ માટે મૂળ વાત દોહરાવવામાં આવતી અર્થાત્ અનુવાદ એટલે પુનઃકથન. આ પુનઃકથન એ જ ભાષામાં કરાતું, અન્ય ભાષાની જાણકારી જરૂરી ન હતી.

કાળકમે અનુવાદના આ અર્થમાં પરિવર્તન આવ્યું. હાલ આપણે જેને ભાષાંતર કહીએ છીએ તે જ અર્થમાં અનુવાદનો સાહિત્યપ્રકાર વિકસ્યો અને તેની વ્યાખ્યા બંધાઈ કે,

"Translation is that branch of applied science language which is specially concerned with problem or the fact of the transference of meaning from one set of patterned symbols into another set of patterned symbols."

— Dartest.

સ્થૂળ રૂપે એક ભાષાની રચનાને બીજી ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરવી એ અનુવાદ. આ વિધાન પરથી એવું લાગે કે અનુવાદકાર્ય કઠિન નથી. વસ્તુતઃ એવું નથી. અનુવાદના મુખ્ય તત્ત્વોમાં સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવો, ભાષાને જીવંત બનાવવી, પાઠને સાચા અર્થમાં સમજવો-સમજાવવો, જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવી-કરાવવી, ભાષા અને વિચારના સંબંધોને સ્પષ્ટ કરવા વગેરે કેટલીય બાબતો જોડાયેલી છે. શબ્દો, વસ્તુઓ અને કથણી અનંત શોધમાં જે આકર્ષણ છે તે ક્યારેક ક્યારેક અનુવાદના નિયમો અને પ્રક્રિયાની સીમા ઉલ્લંઘી જાય છે. આ સીમાઓ ઉલ્લંઘીને પણ જો અનુદિત કૃતિનું સૌંદર્ય નિખરે તો તે નિઃસંકોચપણે અનુવાદકની યોગ્યતા અને અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા દર્શાવે છે.

આજે સાહિત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન આઈને સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બનાવવામાં અનુવાદનો સૌથી મોટો ફાળો છે. અનુવાદનું કેતે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ, વૈવિધ્યપૂર્ણ, જટિલ અને વ્યાપક બની રહ્યું છે. અનુવાદ સરળ અથવા સાધારણ કાર્ય નથી. અનુવાદ એ કેવળ શિલ્પ અને કલા જ નહીં બલકે વિજ્ઞાન પણ છે. શિલ્પ એટલા સારુ કે અનુવાદમાં પરિશ્રમ છે, કલા એટલા સારુ કે એમાં સૌંદર્ય છે અને વિજ્ઞાન એટલા સારુ કે એમાં વિષયનું વ્યવસ્થિત અને વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે.

ગુજરાતીમાં ભાષા+અંતર એટલે ભાષાંતર. અહીં અંતર શર્ષદ દૂરતાના અર્થમાં નથી. અંતરનો અર્થ છે ‘નજદીક’ અને બીજો અર્થ છે ‘અન્ય.’ અર્થાતું એક ભાષાની વાત બીજી ભાષામાં એવી રીતે કહેવી કે તે અન્યના અંતર સુધી પહોંચીને બંને ભિન્નભિન્ન વ્યક્તિઓ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડે, એમને નજીક લાવે. સેતુબંધ માટે તેના બંને ડિનારા સાથે જેવો યોગ હોવો જોઈએ તેવો જ બે ભાષા સાથે અનુવાદ કરનારાઓનો સાચો યોગ હોવો જોઈએ. આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને સફળ અનુવાદક માટેની વાત કહેતાં જણાવ્યું છે કે, ‘અનુવાદનું કામ સેતુ બાંધવાનું છે.’

આજે દુનિયા નાની થતી જાય છે. પરિવહન અને સંચારની સુવિધાને કારણે વિશ્વના દેશો એકબીજાની તદ્દન નજીક આવી ગયા છે. આ નજીદીકતા, સામીએ કેવળ બાહરી, કેવળ ભૌતિક ન બની રહેતાં આંતરિક નિકટતામાં

પરિણમે તે ખૂબ આવશ્યક છે. આ માનવતાલક્ષી કામમાં મદદરૂપ થાય છે અનુવાદ. સાહિત્ય, રાજકારણ, વિજ્ઞાન જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એક દેશમાં થતી વિકાસયાત્રાની માહિતી અન્ય દેશમાં અનુવાદ દ્વારા પહોંચે છે. આજની આ દુનિયામાં અનુવાદ આવશ્યક કામગીરી છે. તે લોકો-લોકો વચ્ચે સેતુની ગરજ સારે છે. તેનાથી વિકસે છે વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ની ભાવના. શાંતિ અને એકતા જંખતા લોકો માટે કદાચ અનુવાદ-સાહિત્ય માર્ગદર્શક બની રહે. અરસપરસની ગેરસમજો દૂર થાય. બ્રાતૃભાવની ભાવના સ્થાપિત થાય.

ભાષાવિદોના મતે ભાષાંતર બે રીતે થઈ શકે છે : શાબ્દિક અને ભાવલક્ષી. શાબ્દિક ભાષાંતરમાં એક ભાષાના શબ્દોને બીજી ભાષામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે. દ.ત. ‘Provided that it can be certified...’ પ્રમાણિત કરવામાં આવે એ શરતે. સરકારી કામકાજ કે વિજ્ઞાનની વાતોમાં શાબ્દિક ભાષાંતર વિશેષ કરાતું હોય છે. જ્યારે ભાવાનુવાદમાં શબ્દ ભાવનો વાહક બને છે. શબ્દ કરતાં ભાવને વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. ભાવાનુવાદ કરતી વખતે અન્ય ભાષાના શબ્દો/અભિવ્યક્તિનાને લક્ષ્ય બનાવી ભાષામાં જે રૂપ મળે છે તેથી તેની અભિવ્યક્તિ એક વિશેષ ધાપ પેદા કરે છે. વર્દ્ધીવર્થ અંગ્રેજમાં કહ્યું છે કે : “Out sweetest songs are those that tell us of saddest thought.”

હિંદીમાં એક કવિએ ગાયું-

“હै सब से मधुर वो गीत जिन्हें हम दर्द के सूर में गाते हैं !”

અનુવાદ કી પ્રક્રિયા સૂર્ય કી કિરનોં કો તિનકે મેં બાંધને કા

પ્રયાસ હૈ ।

શબ્દો બદલાઈ ગયા પણ ભાવની અભિવ્યક્તિ અસરકારક બની રહી.

અનુવાદના પ્રકારો

વિષયવસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને અનુવાદ વિભિન્ન પ્રકારે કરવામાં આવે છે : વિષય-પરિવેશ, કૃતિની ભાષાશૈલી તથા અન્ય બાબતોના આધારે તદ્વપરાંત

અનુવાદકની સૂઝ-સમજ અને અભિવ્યક્તિની ક્ષમતાના આધારે કરવામાં આવેલા અનુવાદ ભિન્ન હોઈ શકે છે. પરંતુ એ ન ભૂલવું જોઈએ કે કોઈપણ વિજ્ઞાન, કલા કે શિલ્પના કેટલાક સિદ્ધાંતો હોય છે અથવા નિયમ ઘડવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતો કે નિયમોની સીમામાં રહીને જ સાહિત્યની રચના થાય છે. સાહિત્યનો અનુવાદ દેશવિદેશના લોકો સુધી જે તે સાહિત્ય પહોંચતું કરવામાં મદદરૂપ બને છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'નો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં ન થયો હોત તો ટાગોરને નોભેલ પુરસ્કાર ન મળ્યો હોત. આમ, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અનુવાદનું કાર્ય સાહિત્યના તુલનાત્મક અધ્યયનને સરળ બનાવે છે.

અનુવાદના ગ્રાણ પ્રકાર છે : શબ્દાનુવાદ, ભાવાનુવાદ અને સારાનુવાદ.

(૧) શબ્દાનુવાદ

આમાં સૌતભાષાની રચનાના પ્રત્યેક શબ્દ પર અનુવાદકનું ધ્યાન રહે છે અને સૌતભાષાના લગભગ પ્રત્યેક શબ્દનો અનુવાદ લક્ષ્યભાષામાં કરવામાં આવે છે. આવું ભાષાંતર ખાસ કરીને શબ્દાવલી બનાવતી વખતે અથવા વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓના રૂપાંતરણમાં તથા ગણિત અને તકનિકી વિષયોમાં કામ આવે છે. આમાં મૂળ કૃતિની શૈલી સ્પષ્ટપણે જબકે છે. આમાં અનુવાદકે એ ધ્યાન રાખવું પડે છે કે મૂળ કૃતિનો એકેય શબ્દ રહી ન જાય કે લક્ષ્યભાષાનો કોઈ વધારાનો શબ્દ અનુદિત કૃતિમાં ઘૂસી ન જાય. શબ્દાનુવાદનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આપણાને શબ્દકોશમાં મળે છે. શબ્દાનુવાદ કરનારને સૌતભાષા અને લક્ષ્યભાષાનું પૂર્ણપણે જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. અનુવાદ કરનારને બંને ભાષાઓના રૂઢિપ્રયોગો તેમજ કહેવતોના પ્રયોગથી પરિચિત હોવું જરૂરી છે, નહિતર શબ્દાનુવાદ હાસ્યાસ્પદ બની શકે છે.

(૨) ભાવાનુવાદ

આમાં મૂળ કૃતિના ભાવ પર જ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે, એના પ્રત્યેક શબ્દ, વાક્યાંશ અથવા વાક્ય પર નહીં. ભાવાનુવાદમાં મૂળ કૃતિની શૈલી ભલે નથી આવતી, પણ કૃતિનો આત્મા અવશ્ય આવી જાય છે. આમાં

અનુવાદકને શબ્દાનુવાદ કરતાં પ્રમાણમાં વધુ સ્વતંત્રતા મળે છે અને તે મુક્તપણે અનુવાદ કરી શકે છે.

ભાવાનુવાદ સાહિત્યિક કૃતિઓના અનુવાદમાં કરવામાં આવે છે જ્યાં નવલક્ષ્ણા, નવલિકા, નાટક આદિના કથાવસ્તુ તથા ચરિત્રચિત્રાણનો અનુવાદ કરવાનો હોય ત્યાં તેનું વાતાવરણ તથા આસપાસના પ્રભાવો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી શબ્દાનુવાદ કરતાં ભાવાનુવાદ વધારે શ્રેયસ્કર છે. કવિતાના અનુવાદમાં અનુવાદક જેટલી છૂટ લઈ શકે છે તેટલી છૂટ ગદ્યાનુવાદમાં નથી લેવાતી. ઇતાં ભાવાનુવાદમાં એ શક્ય છે. ગદ્યાનુવાદમાં મૂળ ભાવને એટલો જ અસરકારક રીતે બીજી ભાષામાં રજૂ કરવો અનુવાદક માટે પડકારરૂપ છે, ખાસ કરીને સર્જનાત્મક કૃતિના અનુવાદમાં પ્રત્યેક સમૃદ્ધ ભાષામાં એક ભાવને બિનબિન અર્થ છાયાઓ સહિત વ્યક્ત કરવા માટે સંખ્યાબંધ શબ્દ-પર્યાયો છે. ઓછી સમૃદ્ધ એવી અન્ય ભાષાઓમાં એ બધા શબ્દો વ્યક્ત કરતા સમુચ્ચિત શબ્દો મળવા મુશ્કેલ છે.

(૩) સારાનુવાદ

સારાનુવાદમાં મૂળ રચનાની મુખ્ય બાબતોનો સાર લક્ષ્યભાષામાં આપવામાં આવે છે. આમાં મૂળની શૈલીનો પ્રભાવ નથી હોતો કે નથી હોતો શબ્દોનો શબ્દશ: અનુવાદ. આમાં મૂળ રચના કરતાં અનુવાદ સંક્ષિપ્ત હોય છે. લાંબાં ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો વગેરેનો મોટે ભાગે સારાનુવાદ આપવામાં આવે છે કારણ કે મૂળ રચનાની મુખ્ય બાબતોનો ઉલ્લેખ લક્ષ્યભાષામાં કરવો પૂરતો છે.

અનુવાદની પ્રક્રિયા

અનુવાદની પ્રક્રિયાનાં ચાર સોપાન છે :

- (૧) મૂળ ભાષાની વસ્તુને અનુવાદક વાંચે છે.
- (૨) અનુવાદક તેનો ભાવ ગ્રહણ કરે છે.

- (૩) અનુવાદક મૂળ ભાષાના ભાવનો મનમાં બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરે છે.
- (૪) અનુવાદક મનમાં કરેલા અનુવાદને મૌખિક કે લેખિત સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરે છે.

આમાં પ્રત્યેક સોપાને અનુવાદક જે ક્ષમતા ધરાવે છે તે ક્ષમતા અનુસાર તેને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાષાના બે વિભાગ છે : અર્થ અને સંરચના. સંરચનાના અંતર્ગત વ્યાકરણ, વાક્યરચના આદિનો સમાવેશ થાય છે. દરેક ભાષાની આગવી સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ હોય છે અને તેના સંદર્ભમાં જ પદનો (શર્જનો) અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. આથી એક ભાષાની વસ્તુનો અર્થ બીજી ભાષાના સમકક્ષ શર્જનોમાં રજૂ કરવો સરળ નથી.

અર્થચર્ચા પછી સંરચના આવે. મૂળ ભાષાની વસ્તુને સોતભાષાની સંરચના દ્વારા લક્ષ્યભાષાની સંરચનામાં રજૂ કરવી જરૂરી બને છે. કર્તા, કર્મ, કિયાનો કર્મ, વિશેષણ-વિશેષ્યનો કર્મ વગેરે વિવિધ ભાષાઓમાં બદલાય છે. લિંગ, વચન, કારક, કિયાનો કાળ, વાચ્ય વગેરેનો કર્મ પણ ભાષામાં બદલાય છે. સંરચના પછી રૂઢિપ્રયોગ તેમજ કહેવત આવે છે. આને ભાષાની શૈલીનું અંગ પણ ગણી શકાય. મૂળ ભાષાની શૈલીને અનુસરીને લક્ષ્યભાષાનો અનુવાદ કરવાથી લક્ષ્યભાષાની શૈલીથી પ્રતિકૂળ અનુવાદ થાય છે. બંનેની શૈલીનો સમન્વય અધરું કામ છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને નીડાએ અનુવાદની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે :

‘અનુવાદનો સંબંધ સોતભાષાના સંદેશાનો પહેલાં અર્થ અને પછી શૈલીના સ્તર પર લક્ષ્યભાષાનું નિકટતમ, સ્વાભાવિક તથા સમાનાર્થ ઉપાદાન પ્રસ્તુત કરવાથી થાય છે.’

અનુવાદ કરવા માટે સહાયક સાધન

અનુવાદ કરવા માટે પ્રથમ મૂળ ભાષાનો ભાવ સમજ લીધા પછી તે ભાવને યોગ્ય લક્ષ્યભાષાના શર્જનો શોધવા પડે છે. શર્જનો આપવાનું કાર્ય

શબ્દકોશ કરે છે. જ્યાં અનુવાદકને લક્ષ્યભાષામાં સમકક્ષ શબ્દો રચવા પડે છે ત્યાં સોતભાષાના શબ્દોનો ઉદ્ભબ અને વિકાસ સમજવો જરૂરી છે. આ માટે ઐતિહાસિક શબ્દકોશ અને વ્યુત્પત્તિકોશની આવશ્યકતા રહે છે. વિરોધાર્થ-કોશ પણ પર્યાય કોશ જેટલો ઉપયોગી છે. અનુવાદ કરતી વખતે પ્રામાણિક દ્વિભાષી કોશ તથા વ્યાકરણ અવશ્ય હાથવગાં હોવાં જોઈએ. અનુવાદ-ક્ષેત્રમાં નવીનતમ સાધન કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ પણ સરળતાપૂર્વક કરી શકાય છે.

આદર્શ અનુવાદક

આદર્શ અનુવાદક એ જ થઈ શકે કે જેને સોતભાષા અને લક્ષ્યભાષા બંને પર સારું એવું પ્રભુત્વ હોય, ખાસ કરીને લક્ષ્યભાષા પર વિશેષ. સોતભાષાની સામગ્રીનો અર્થ સમજવો પૂરતો છે, પરંતુ તેની ઉચિત અભિવ્યક્તિ માટે લક્ષ્યભાષા પર સારું પ્રભુત્વ હોવું જરૂરી છે. અર્થગ્રહણ કરતાં અભિવ્યક્તિ અધિક કઠિન પ્રક્રિયા છે. આદર્શ અનુવાદક વિવેકથી કામ લે છે અને પૂર્ણપણે નિરીક્ષણ કરે છે. મૌલિક રચનાની જેમ જ આદર્શ અનુવાદક માટે પણ પ્રતિભા અપેક્ષિત છે. આદર્શ અનુવાદક એવા પ્રકારના અનુવાદ કરે કે જે અનુવાદ ન લાગતાં મૌલિક જ લાગે. વસ્તુતઃ મૂળ કૃતિને ન્યાય આપે એવા અનુવાદ જ આદર્શ અનુવાદ ગણાય છે.

અનુવાદમાં માતૃભાષાનો પ્રભાવ

પ્રત્યેક ભાષાના મૂળાકારો અને ધ્વનિવ્યવસ્થાની કેટલીક ખાસિયતો હોય છે. અનુવાદ કરતી વખતે ભાષાના એવા કંઈક શબ્દો આવે છે જેમને લક્ષ્યભાષામાં જેમના તેમ લખવા પડે છે. લક્ષ્યભાષાની લેખનવ્યવસ્થા માતૃભાષાની લિપિથી બિના હોય છે. ભારતીય ભાષાઓને જોડનારી એક કરી તત્ત્વમ શબ્દોની છે. પોતાની ભાષામાં જે રીતે તત્ત્વમ શબ્દો લખાતા હોય તે જ રીતે અનુવાદમાં પણ લખવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભારતની બધી ભાષાઓએ પોતપોતાની રીતે વિદેશી ભાષાના શબ્દોનો સ્વીકાર કર્યો છે. બધી ભાષાઓમાં તત્ત્વમ શબ્દોનો પ્રયોગ પોતપોતાના અર્થમાં રૂઢ હોય છે. અનુવાદક પોતાની મૂળ ભાષાના અર્થમાં જે અર્થથી પરિચિત હોય છે તે અર્થમાં જ લક્ષ્યભાષામાં પણ શર્જનો

પ્રયોગ કરી બેસે છે. મૂળ ભાષામાં શબ્દોના જેટલા વ્યાપક, વિશિષ્ટ કે અકળ-ગહન અર્થ પ્રકટ કરી શકાય છે તેટલા અનુવાદિત ભાષામાં પણ હંમેશાં પ્રાપ્ત થતા નથી. પ્રત્યેક ભાષાના ક્ષેત્રને પોતપોતાની પરંપરા સાથે અર્થકલ્પનાનો ગાઢ સંબંધ હોય છે. અનુવાદકે તેનું યોગ્ય પાલન કરવું પડે છે. માતૃભાષામાં અને લક્ષ્યભાષાના વ્યાકરણ વચ્ચે પણ ઘણું અંતર છે. કારકના (કિયાના) પ્રયોગ પ્રત્યેક ભાષામાં બિનબિન કર્મે હોય છે. વાક્ય-રચનામાં માતૃભાષાની અસર દૂર કરવી એ કુશળ અનુવાદકનું કામ છે. તેણે કાળજીપૂર્વક લક્ષ્યભાષાની રચનાનું નિર્માણ કરવું જોઈએ.

અનુવાદ અંગે વિવિધ મંતવ્યો

ભારતીય શબ્દકોશ

ભારત સરકારની વિધિ ‘શબ્દાવલી’માં અનુવાદનો અર્થ To turn into another language – અર્થાત્ ‘ભાષાંતર કરવું’ આખ્યો છે. વિસ્તૃત અર્થ આ રીતે આપી શકાય : “કોઈ પણ ભાષાની કૃતિને, કોઈ બીજી ભાષામાં મૂળ લેખકના ભાવો અને વિચારોને પરિવર્તિત કર્યા વિના પ્રસ્તુત કરવી એ અનુવાદ છે.”

‘બૃહત્ શબ્દકોશ’ અનુસાર અનુવાદનો અર્થ ‘ફરીથી કહેવું, વ્યાખ્યા કે સમર્થનના અર્થમાં પુનરૂક્તિ, ભાષાંતર’ છે. ‘ભાષા શબ્દકોશ’માં અનુવાદનો અર્થ આખ્યો છે : ‘જેમાં કહેવાઈ ગયેલી વાતનું ફરીફરી કથન હોય એવો વાક્યનો બેદ.’

ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું છે : ‘અનુવાદ એટલે મૂળની પાછળ પાછળ અને મૂળને અનુસરીને બોલવું તે.’

પાશ્ચાત્ય શબ્દકોશ

વેબ્સ્ટર શબ્દકોશ અનુસાર, ‘એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં પ્રસ્તુતીકરણ કે પ્રતિનિધિત્વની પ્રણાલી એ અનુવાદ છે. આ એવી કલા છે જેમાં એક બિન પૃષ્ઠભૂમિવાળા વાચકો માટે કોઈ રચનાનું કોઈ બીજી ભાષામાં પુનઃસર્જન થાય છે.’

સેમ્યુઅલ જોનસન અનુસાર, ‘એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવું, કોઈ બીજી ભાષામાં અર્થને બદલ્યા વગર પરિવર્તિત કરવો’ એ અનુવાદ છે.

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે અનુવાદ વિશે વાત કરતાં કહ્યું છે કે, “ભાષાંતર એટલે એક ભાષાની સુંદર કૃતિ પોતાની કે બીજી ભાષામાં આબાદ રીતે ઉતારવી એટલો જ અર્થ લોકો કરે છે. પણ ભાષાંતર એથીય વિશેષ અને મોટું કામ કરે છે. દરેક ભાષાને પોતાની શૈલી અને વિચાર કરવાની પદ્ધતિ હોય છે. દરેક સમાજમાં વપરાતાં ઉપમાઓ અને રૂપકો જે તે મજાના અનુભવ, ચિંતન અને પુરુષાર્થમાંથી ઉત્પત્ત થયેલાં હોય છે. ભાષાંતર દ્વારા એનો પરિચય થયા પછી એની અસર લેનાર ભાષાની શૈલી ઉપર અને ચિંતન ઉપર થવાની જ. આ રીતે ભાષાંતર એટલે પરસ્પર જીવનદિષ્ટ અને સાહિત્યશૈલીની એક જાતની દીક્ષા હોય છે. આ વાત જેઓ જ્ઞાનો તેઓ ભાષાંતર કરવા બેસતી વખતે એ ભાન રાખવાના જ કે આપણે એક સાધના કેળવીએ છીએ.”

તેમણે આગળ લખતાં જગ્ઝાયું છે કે, “એક ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિને બીજી ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપમાં દાખલ કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની કળા નથી. ભાષાંતર માટે ઉત્કૃષ્ટ કૃતિની પસંદગી કરવા માટે પણ ભારે યોગ્યતા જોઈએ છે. ભાષાંતરનું કામ ગમે તેવા લોકોએ હાથમાં લીધું તેથી એ વેઠ અથવા વैતરું ગણ્ણાયું. નહીં તો, સાચા ભાષાંતરકારને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રનો એલચી ગણી શકાય. અત્યાર સુધી આપણે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના ગ્રંથો ઠીકઠીક સંખ્યામાં આસ્ત્રાદ્યા છે. કેટલાક અનુવાદો ઉત્કૃષ્ટ નીવડ્યા છે. આ અનુવાદોથી સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ તો થઈ જ છે પણ ગુજરાતીની જાતજાતની શૈલીઓને પણ અસાધારણ લાભ થયો છે. બંગાળી, મરાઠી અને હિન્દી ગ્રંથોના અનુવાદો કરીને પણ ભાષાંતરકારોએ ગુજરાતી વાચકવર્ગને ઘણો જ રોચક ખોરાક પૂરો પાડ્યો છે. યુરોપની અનેક ભાષાઓનાં ગ્રંથો અંગ્રેજ અનુવાદ પરથી આપણે ગુજરાતીમાં આણ્ણીએ છીએ.”

ગુજરાતી ભાષાને ગૌરવાન્વિત કરવાના હેતુથી કાકાસાહેબે લખ્યું કે, “વેપાર ખેડવા ખાતર અનેક ગુજરાતીઓ પરદેશોમાં જઈને રહ્યા છે. પોતાનાં

દીકરા-દીકરીઓની કેળવજી માટે થોડાક શિક્ષકોને પણ તેઓ વસાવે છે. મારે ગુજરાતીઓમાં મહાત્માકંશા જગાડવી છે કે જેમ હિન્દી એ રાષ્ટ્રભાષા છે, બંગાળી સૌથી પ્રૌઢ વિકસિત ભાષા છે, તમિન ભારતની એક જૂનામાં જૂની અને મૌલિક સાહિત્યની પરંપરા ધરાવતી ભાષા છે, તેમ જ આખી દુનિયાનો પરિચય કરાવનારી ભાષા તરીકે ગુજરાતી તમામ ભારતીય ભાષાઓમાં અગ્રસ્થાન લઈ લે અને એને પરિણામે પરદેશીઓ પણ ગુજરાતીનો એટલા જ આદરથી અભ્યાસ કરે છે જેટલો આજે તેઓ હિન્દી કે બંગાળી સાહિત્યનો કરે છે. જે ભાષામાં પ્રજા માટે ગાંધીજીએ લખ્યું તે ભાષામાં યુગદર્શન અને વિશ્વદર્શન કરાવવાની શક્તિ આવવી જ જોઈએ.”

તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે, “મારું કહેવાનું એ છે કે આજે જેમ અમદાવાદમાં વિજ્ઞાનની મૂળભૂત શોધખોળ કરવા માટે એક પ્રયોગશાળા છે, તેવી જ રીતે અનેક ભાષાઓ શીખવા માટે અને જે તે ભાષાના સાહેનો પરિચય વધારવા માટે અહીં એક સમર્થ વિશ્વભાષા-મંદિર હોવું જોઈએ.”

છેલ્લે, ભાષાંતર એટલે પરભાષા-કાયાપ્રવેશ કરવો એમ કહી શકાય. એક ભાષામાં જે વાત કરી હોય તે જ વાત તે જ અર્થમાં, તે જ ભાવમાં, તે જ મિજાજમાં અન્ય ભાષામાં કહેવી તેનું નામ ભાષાંતર.

Translating consists in producing in the receptor language the closest natural equivalent to the message of the source language, first in meaning and secondly in style.

હિન્દી-ગુજરાતી અનુવાદ સંબંધી અન્ય કેટલીક સમસ્યાઓ

ભાષા ગમે તે હોય-હિન્દી હોય, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત હોય કે ગુજરાતી - એના અનુવાદકાર્યમાં કેટલીક પાયાની સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. અનુવાદ એટલે એક ભાષામાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોને બીજી ભાષામાં અભિવ્યક્તિ આપવાની પ્રક્રિયા. એક ભાષામાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોને બીજી ભાષામાં મૂર્તિમંત કરવા માટે બંને ભાષાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને કેવળ જ્ઞાન જ નહિ તે બંને ભાષાઓની તાસીર, એની લાક્ષણિકતાઓ અને લઢણો, લહેકો અને મિજાજ એ

સર્વનું સારું એવું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. ભાષા એ કંઈ બૌતિક જડ સાધન નથી; માનવીની સમગ્ર ચેતનાને અભિવ્યક્ત કરનાર જીવંત અને પ્રબળ સાધન છે. એ પીંછા કરતાંય વધુ મુલાયમ, પુણ્ય કરતાંય વધુ મૃદુ અને પ્રસંગે તલવાર કે તોપ કરતાં વધુ તીક્ષણ કે ગગનભેટી સાધન છે. બરફ જેવા હળવા ફૂલ ભાવોને તેમજ તાંડવી મેઘગર્જનાઓને એકસાથે અને એકસરખી રીતે જીલવા સમર્થ હેવદીધી અનોખી બેટ છે. એટલે અનુવાદ કરતી વખતે અનુવાદ કરનારે બંને ભાષાઓનાં સામર્થ્ય, લાક્ષણિકતાઓ અને લહેકા બધાંનો ઘ્યાલ રાખીને આગળ વધવાનું છે.

અનુવાદ એ કળા છે; શ્રમસાધ્ય કળા છે. સાથોસાથ સાધન પણ છે જ્યાં સિદ્ધહસ્તતા માટે તપ અનિવાર્ય છે, તેથી અનુવાદકે એક કલાકારની જેમ જ પોતાની કળામાં નિપુણતા હાંસલ કરવા માટે અવિરત પરિશ્રમ કરવો પડે છે. અનુવાદ કરતી વખતે ઘણી બધી વ્યાવહારિક સમસ્યાઓનો, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. ખરું જોતાં તો મૌલિક સર્જન કરતાંય અનુવાદ કરવાનું કામ ક્યારેક કપરું છે. ઘણીવાર મૂળ સર્જનો કરતાં એના અનુવાદ વધુ લોકભોગ્ય અને લોકપ્રિય બન્યાનાં ઉદાહરણો છે. અનુવાદકલાની આ સિદ્ધિ છે.

- વિકટર લુગો

Translation is meddling with inspiration.

અનુવાદ એ પ્રેરણાયુક્ત મથામણની પ્રક્રિયા છે.

- Showerman.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું વિપુલ સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયું છે. ભારતમાં અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન વહીવટ અંગે કેટલાય પ્રકારનું સાહિત્ય લખાયું હતું. તે એક સામાન્યતા: વિશ્વરભરમાં સમજાતી અને બહુધા સ્વીકારાતી ભાષા હોવાથી અનેક ઉત્કૃષ્ટ વિખ્યોનું જ્ઞાન અંગ્રેજમાં શબ્દબદ્ધ થયું છે. તેથી સાહિત્યથી માંડી વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી પ્રકારની જાણકારી આપણી ભાષામાં આણવા માટે અનુવાદ જ એક શક્તિશાળી માધ્યમ છે. અંગ્રેજ ભાષા, રાજ્ય

વહીવટની ભાષા તરીકે ખૂબ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી અને તેમ છતાં એક પ્રાચીનતમ્ય ઉજ્જવળ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત ભાષાનો વારસો ધરાવતા આ દેશમાં બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન ૪ કેટલીક પ્રાદેશિક ભાષાઓ પણ ખૂબ સારી રીતે વિકસવા પામી. ભારત સ્વતંત્ર થયું તે પછી ૧૯૫૯માં ભાષાવાર રાજ્યોની રચના થઈ. લગભગ બધાં રાજ્યોએ પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષાને રાજ્યભાષા તરીકે સ્વીકારી. ગુજરાત રાજ્યે ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દીને પણ રાજ્યભાષાનો મોભો આયો. પરિણામે જે વહીવટી પ્રકારનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ હતું તેનો અનુવાદ કરવાનું અનિવાર્ય બન્યું. એટલું ૪ નહીં એક ભગીરથ કામ વહીવટીતંત્ર સામે આવીને ઊભું રહ્યું.

હિન્દી-ગુજરાતીમાં પણ, વહીવટી પ્રકારની સામગ્રીના પુષ્ટણ અનુવાદ થવા લાગ્યા. સર્જનાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રે હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં અનૂદિત સાહિત્ય ખૂબ અલ્ય પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે; કેમ કે હિન્દી-ગુજરાતી સહોદરા હોઈ, સામાન્ય રીતે લોકો મૂળ હિન્દી કૃતિ ૪ વાંચી લે છે. જોકે, ઘણી ગુજરાતી સાહિત્યિક રચનાઓ હિન્દીમાં અનૂદિત થઈ છે.

અંગ્રેજીમાંથી હિન્દી-ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરતી વખતે ઘણી મુશ્કેલીઓ નહે છે; દાખલા તરીકે, સમાનાર્થી પર્યાયવાચી શબ્દોની પસંદગી, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો જેવી વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિઓ માટે સમાનાર્થી અભિવ્યક્તિ શોધવાની સમર્યાદ, દેશવિદેશમાં પ્રચારિત રીત-રિવાજો, રૂઢાચાર, શિષ્ટાચાર માટે પારિભાષિક શબ્દપર્યાયોનો અભાવ તથા કેટલીકવાર મૂળ ભાષામાં સંદિગ્ધ કે ભાંતિ ઉપજાવે તેવા કથનને કે ભાષાદોષને લીધે અર્થ નક્કી કરીને ઉચિત સમાનાર્થી શબ્દ પ્રયોજવામાં પડતી મુશ્કેલી. અનુવાદકને બધા વિષયોની અને જુદીજુદી ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની અર્થધાર્યા (connotations)ની સંપૂર્ણ જાણકારી હોતી નથી, છતાં એ જાણે સર્વજ્ઞ હોય તેવી તેની પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. અનુવાદકને અનુવાદની બંને ભાષાનું પર્યામ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. શબ્દના હાર્દ સુધી પહોંચીને તે ઉચિત સમાનાર્થી જોખમી પર્યાય અને પરિભાષા પસંદ કરવાની છૂટ ન હોય તો અર્થાત્તરની જોખમી સંભાવના રહે છે.

ભાગાની પૂરતી જાણકારી ન હોય ત્યારે અનુવાદક શબ્દના બાબ્ધ અર્થને જ સાચો અર્થ માને છે અને શબ્દકોશની મદદથી અથવા તો પોતાના સામાન્ય જ્ઞાનના આધારે અર્થસૂચક શબ્દ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે અનુવાદક સમક્ષ કેટલાય ગ્રંથો ઉભા થાય છે અને તે સાચો અર્થ આપી શકતો નથી. આથી અનુવાદ શાબ્દિક બની જાય છે. બીજી ભાગાનું કલેવર બંધાય છે, એમાં પ્રાણ પુરાતો નથી. શબ્દમાં ગ્રાણપત્રિષ્ઠા તો અર્થથી જ થાય. અનુવાદનો પ્રાથમિક ગ્રંથ વફાદારીનો છે. ‘નામૂલં લિખ્યતે કશ્ચિત्’ એ હેમચંદ્રાચાર્યના સૂત્ર મુજબ અનુવાદ એની મૂળ કૃતિને સંપૂર્ણ વફાદાર હોવો જોઈએ, રહેવો જોઈએ.

મૂળ કૃતિના સર્જકની ચેતના અનુવાદકને સ્પર્શી જાય અને તે ‘અનુ... અનુ... વદતિ’ ના બદલે થોડી આડી ફંટાઈ જાય કે ઘડીક સ્વૈરવિહાર કરી લે તે અનુવાદની અનિયતનીય ખામી બની જાય છે. વાચકને મૂળકૃતિ અને મૂળ સર્જકમાં જ રસ છે. તે કેવળ અનુવાદકની આંગળી પકડી રસાનુભૂતિ કે રસપાન કરતો કરતો એ કૃતિ સુધી જવા દીચ્છે છે. અનુવાદક અને તદ્દન ઊંચકી લે અથવા તેનું લક્ષ્ય ચુકાવી અન્યત્ર આંગળી ચીંધી રસક્ષતિ કરાવી એનું ધ્યાન બીજે વાળે એ સહ્ય નથી, સૌજન્યપૂર્ણ પણ નથી. એનાથી ન રહેવાય તો તે સ્વતંત્ર, મौલિક રચના બેશક કરી શકે છે, પરંતુ જે લેખક કે કૃતિનો તે અનુવાદ કરતો હોય તેની સાથે અજુગતી છૂટછાટ લે કે થોડી પણ અળવીતરાઈ કરે તે હરગિઝ ચલાવી લઈ શકાય નહિ. આમ છતાં આવું ધારો સ્થળે બનતું રહ્યું છે. તેથી તો કોઈએ અનુવાદ વિષે મીઠો કટાક્ષ કર્યો છે : “અનુવાદ, સ્વીની જેમ સુંદર હોય તો વફાદાર નથી હોતો અને વફાદાર બનવા જાય તો સુંદર નથી રહેતો. બંને એકસાથે હોય તો પ્રભુનો પાડ.” એ બંનેનો સુભગ સુમેળ સધાય તે માટે અનુવાદકમાં એક વિશિષ્ટ પ્રતિબા હોવી જોઈએ.

All translation seems to me simply an attempt to accomplish an impossible task.

— Wilhelm

અનુવાદ એ તો પરકાયા-પ્રવેશ જેવી પ્રવૃત્તિ છે. એ આગવી વિદ્યા છે; સર્જનકલા છે. ગણેડો સિંહનું ચામડું ઓઢે એટલે સિંહ ન થઈ જાય, એની ચાલ બદલાવી જોઈએ, મિજાજ બદલાવો જોઈએ. અનુવાદ તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવો દુર્ગમ પથ કદાચ ભલે ન હોય, પણ નટ દોરડા પર ચાલે તેવો ખેલ તો જરૂર છે. નટ પ્રેક્ષકોની તાળીઓના ગડગડાટ, સંગીતના સૂર કે પેટિયું રળવાનો પોકાર, એ બધું લક્ષમાં હોય છતાં, પોતાના ખેલ વેળાએ તો લક્ષ્ય તરફ એકાગ્ર રહી, સંગીત, તાળીઓ બધાથી પ્રોત્સાહિત થતો, આંતરશક્તિથી સમતુલા જાળવતો ધીમા પણ સ્થિર ડગ માંડે; બિલકુલ તે જ રીતે અનુવાદક સામાન્યોના રાગ અને દ્રેષ વચ્ચે અડોલ રહીને અનુવાદની સત્કલાને આરાધે છે.

પારિભાષિક શબ્દાવલિ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી પ્રકારના લભાણના અનુવાદકાર્યમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નહે છે. વળી, પારિભાષિક શબ્દકોશોમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ આયા હોય છે, જેમાંથી ઉચિત અર્થ શોધીને પર્યાય પસંદ કરવાનું કામ અધરું જણાય છે.

હિંદીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આ સમસ્યા વધુ ઘેરી બને છે. હિંદી-ગુજરાતી શબ્દકોશો નહિવતૂ છે અને પારિભાષિક હિંદી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-હિંદી શબ્દકોશોનો તો જાણે દુઝાળ છે. એના પરિણામે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને તકનિકી સહિત્યનું હિંદીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદકાર્ય કર્પરું બની જાય છે.

આમ તો ગુજરાતી અને હિંદી ભગિની ભાષાઓ છે છતાં બંનેની તાસીર અલગ છે. શબ્દોની જોડણીમાં ફરક પડે છે. જેમ કે, હિંદીમાં બિજલી, કુટીર, પત્થર જેવા શબ્દો ગુજરાતીમાં આ પ્રમાણે લખાય છે : વીજળી, કુટિર, પથ્થર. ઘણીવાર જોડણી એની એ જ હોય છે, પણ તેનો અર્થ બદલાય છે. નીચેના ઉદાહરણરૂપ શબ્દો પરથી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે :

શબ્દ	હિંદી અર્થ	ગુજરાતી અર્થ
અકસ્માત	અચાનક	દુર્ઘટના
ઉપાધિ	પદવી	દુઃખ

ચારા	ઉપાય	પશુનો ખોરાક
મીઠા	મધુર	મીઠું, લવણ
રાજીનામા	સુલેહપત્ર	ત્યાગપત્ર
સત્તર	૭૦	૧૭
સહી	શુદ્ધ	હસ્તાક્ષર

ઘણું બધું સાખ્ય હોવા છતાં પડા હિંદી-ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી અને અર્થમાં પરિવર્તન જણાઈ આવે છે. ગુજરાતીમાં જે ‘સંશોધન’ છે તે હિંદીમાં ‘અનુસંધાન’ છે.

અંગ્રેજમાંથી હિંદી કે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરતી વખતે જોડણી Spell-ing ભૂલને લીધે મોટો ગુંચવાડો ઊભો થાય છે. દા.ત., Sloth bear ને બદલે, Cloth bear કે Food chainને બદલે Good chain તથા Foot pathને બદલે Foot bath છપાઈ ગયું હોય ત્યારે શબ્દકોશોની મદદથી પણ અનુવાદક સાચો અર્થ તારવી શકતો નથી અને ભૂલભર્યો અનુવાદ થઈ જાય છે. તેથી મૂળ લખાણ અત્યંત સ્પષ્ટ હોવું ધટે. કોઈ પણ પ્રકારે ભૂલ થઈ શકે તેવી સંભાવના તેમાં રહેવી જોઈએ નહિં.

ગુજરાત સરકાર, ભારત સરકાર તથા અન્ય હિંદીભાષી રાજ્યો સાથે હિંદીમાં પત્રવ્યવહાર કરવા માટે કરારબદ્ધ છે તેથી પત્રો હિંદી ભાષામાં આવે છે, પરંતુ હિંદી-ગુજરાતી અને ગુજરાતી-હિંદી વહીવટી શબ્દકોશો નહિં હોવાથી પત્રવ્યવહારમાં પ્રયોજનેલ અધરા શબ્દોના અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો એક પત્રનું શીર્ષક હતું “ગૃહકર સમકં સંગ્રહણ” (અર્થાત् ઘરવેરાના આંકડા એકત્ર કરવા). આમાં સમંકનો અર્થ સેટિસ્ટિક્સ આંકડા છે એવું ‘રઘુવીર’ને બાદ કરતાં કોઈ શબ્દકોશમાં મળી આવતું ન હતું. બીજા એક પ્રસંગે ‘સિમેન્ટ’ માટે વજ્રચૂર્ણ એવો પર્યાય નક્કી કરાયો હતો ત્યારે વજ્રચૂર્ણના વધેલા ભાવ-એવા નિર્દશને અનુલક્ષીને એને દવા કે ઔષ્ણનું ચૂર્ણ (પાઉડર) ગણીને આયુર્વેદ-નિયામકની કયેરીમાં એ અંગે પૂછપરછ કરવામાં

આવેલી; જે આયુર્વેદનો નહિ પણ બાંધકામનો વિષય હતો. અલબત્ત, નિરક્ષર ગ્રામજન પણ સિમેન્ટ શબ્દ સમજતો હોય ત્યારે આવો અર્થની દિલ્લિએ તદ્દન અપરિચિત પર્યાય યોજવામાં ઔચિત્ય કર્યાં રહ્યું એવો સવાલ જરૂર ઉદ્ભવે, પણ અત્યારે આપણે એ ચર્ચામાં નહિ ઉત્તરતાં ઉચિત શબ્દકોશોના અભાવે સામાન્ય કર્મચારીને આવા પત્રોનો સાચો અર્થ સમજવામાં પડતી મુશ્કેલી નિરૂપવાનો છે; તેથી ગુજરાતી મુસદ્દાનું હિંદી રૂપાંતર કરવાનું અથવા હિંદી પત્રોનો અર્થ સમજીને ગુજરાતીમાં નોંધ લખવાનું અને પત્રોનો મુસદ્દો તેથાર કરવાનું કામ અધરું પડે છે. હિંદીભાષી રાજ્યોએ જુદાજુદા પારિભાષિક કોશ પ્રગટ કર્યા છે. એમાં કેટલીકવાર એકરૂપતા જણાતી નથી. એક જ શબ્દ માટે જુદાજુદાં રાજ્યોએ જુદાજુદા પર્યાય નક્કી કર્યા છે. દાખલા તરીકે, Recommendation શબ્દ લઈએ. ભારત સરકારના શબ્દકોશોમાં એને માટે સિફારિશા, અભિશંસા, સંસ્તુતિ જેવા પર્યાયો છે. જ્યારે રાજ્યસ્થાનના કોશમાં, સિફારિશ, સંસ્તુતિ છે. અને ઉત્તર પ્રદેશના કોશમાં, સિફારિશ, અભિશંસા છે; બિલારે સિફારિશ અને અનુશંસા જેવા પર્યાય રાખ્યા છે. તો મધ્યપ્રદેશે સિફારિશ, અનશંસા, અભિસ્તાવ અને હરિયાણાએ સિફારિશ, સંસ્તુતિ પર્યાય માન્ય કર્યા છે. ગુજરાતના ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશમાં સિફારિશ પર્યાય રાખ્યો છે.

જોકે, આ વિષયમાં એકરૂપતા લાવવાની બાબતમાં, ભારત સરકારના ગૃહ મંત્રાલયના રાજભાષા વિભાગ હેઠળના કેન્દ્રીય અનુવાદ બ્યુરોની ‘શબ્દાવલિ સમજવય સમિતિ’નું કાર્ય પ્રશસ્ય છે. એકરૂપતા ન હોય તો શબ્દનો સાચો અર્થ શોધવામાં મુશ્કેલી પડે છે. વળી જુદાજુદાં રાજ્યોમાંથી આવતા પત્રોની ભાષા સમજવા માટે પ્રત્યેક રાજ્યના શબ્દકોશની સહાય જરૂરી બને છે. આ દિશામાં રાજ્ય સરકારો ઉપરાંત જુદાજુદા પ્રદેશોની યુનિવર્સિટીઓ અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ વગેરે ઉદ્દેશપૂર્ણ ખંતથી મોટા પાયે કામ ઉપાડી લે એ આજના

I am persuaded that the translator must recast the original in to his own likeness—better a live sparrow than a stuffed eagle.

— Fitzgerald

સમયની તાતી જરૂરિયાત છે. એ કાર્યમાં આપણો દાખવેલી ઉદાસીનતા બદલ ભાવિ પેઢી કદાચ આપણાને કદી માફ નહિ કરે.

વહીવટી ભાષાંતરના નમૂના

A dramatic break-through is technically possible.

A great fallacy lies entrenched in official thinking.

As a result of the divergent methods employed, coordination is rendered more difficult.

Before I resume my seat, I would like to apprise the House of some amendments to the...

Bribery and corruption should have no place whatsoever in any of

Government office.

Capital market is capable of mobilising sizeable amount of savings.

આનો વિલક્ષણ ઝડપી ઉકેલ તકનિકી રીતે શક્ય છે.

સરકારી વિચારસરણીમાં મોટો તર્કદોષ રહ્યો છે.

જુદીજુદી રીતે કામ લેવાયું હોઈ,
સંકલન વધારે મુશ્કેલ બન્યું છે.

બેસી જતાં પહેલાં... માં જરૂરી બનેલ કેટલાક સુધારાથી સભાગૃહને વાકેફ કરીશ.

કોઈપણ સરકારી કચેરીમાં લાંચ અને ભાષાચારને બિલકુલ સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

મૂરીબજાર દીકરીક બચતને રોકાણમાં વાળી શકે તેમ છે.

Development has to be content with a distinct back seat, till the price spiral is under control.

For the foreseeable future the top posts will remain unfilled.

Here the commonality ceases and the differences surface.

I am afraid, this cannot but damage Government's Credibility

In witness whereof the lessor has set his hand and Executive Engineer, ... Divison, has set his hand and the official seal.

Premium will be deducted at source from the salary.

The argument put forth in the above note is fallacious beyond doubt.

There is a substratum of realism in the proposal.

ભાવવધારો અંકુશમાં આવે ત્યાં સુધી વિકાસને પાછળ જ રહી જવું પડે.

નજીકના ભવિષ્યમાં ટોચકક્ષાની જગ્યાઓ ભરાયા વિનાની રહેશે.

સમાનતાનો અહીં અંત આવે છે અને તફશવત સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

મને લાગે છે કે આને લીધે સરકારની વિશ્વસનીયતાને નુકસાન પહોંચ્યા વિના રહેશે નહીં.

જેની સાખરપે પટે આપનારે પોતાની સહી કરી છે અને - પ્રભાગના કાર્યપાલક ઈજનેરે પોતાની સહી કરી પોતાની કચેરીનો સિક્કો માર્યો છે.

પ્રિમિયમ પગારમાંથી કાપી લેવાશે.

ઉપરની નોંધમાં કરવામાં આવેલ દલીલમાં કંઈ વજૂદ નથી.

દરખાસ્તમાં કેટલીક પાયાની વાસ્તવિકતા છે; પાયાનું તથ્ય છે.

There is no major shift in Government policy.

This calls for tactful handling of an explosive situation.

This procedure is devised to reduce the number of objections to Government and to ensure speedy settlement of minor objections.

This trend of thought needs to be appreciated.

Unforeseen circumstances prevent me from availing myself of the concession granted by you.

You may enjoy quiet and peaceful possession, without let or hindrance.

Presented to the Gujarat Legislative Assembly under Article 205 of the Constitution of India.

Compensation and Assignments

સરકારી નીતિમાં કોઈ મોટું પરિવર્તન નથી.

સ્ફોટક પરિસ્થિતિમાં કુનેહથી કામ લેવાનું અહીં જરૂરી બને છે.

સરકારને થતાં પુછાજા ઓછાં થાય અને નાના વાંધાની ઝડપી પતાવટ થાય તે માટે આ કાર્યપદ્ધતિ યોજાઈ છે.

આ વિચાર-વલણ આવકાર્ય ગણાવું ઘટે.

આણધાર્ય સંજોગોને કારણે આપે આપેલ છૂટછાટનો લાભ લઈ શકતો નથી.

કશી રોકટોક વિના તમે સુખશાંતિથી કબજો ભોગવી શકો છો.

ભારતના સંવિધાનની કલમ ૨૦૫ અન્વયે ગુજરાત વિધાનસભા સમક્ષ રજૂ

વળતર અને સૌંપણી.

Relief on account of Natural calamities.	કુદરતી આફતો અંગે રાહત.
The amount is required for providing sprinkler sets to the farmers.	ખેડૂતોને છંટકાવ-સાધનો પૂરા પાડવા માટે આ ૨૫મ જુની છે.
Book adjustment regarding transfer of assets to Sardar Sarovar Narmada Nigam Limited.	સરદાર સરોવર નર્મદા નિગમ લિમિટેડને અસ્ક્રામતોની તબદીલી અંગે ચોપડે સમાયોજન
Establishment of Farm women training Centre state	રાજ્યમાં ફાર્મ પર કામ કરતી મહિલાઓ માટે તાલીમકેન્દ્રની સ્થાપના
Strengthening of the District establishment of Directorate of Education.	શિક્ષણ નિયામકશ્રીની કચેરીના જિલ્લા મહેકમનું સંખ્યાબળ વધારવું.
More expenditure for wide publicity for small saving schemes.	નાની બચત યોજનાના વ્યાપક પ્રચાર માટે વધુ ખર્ચ.
Payment of claims to Government Employees for accident during Air Journey	વિમાની મુસાફરી દરમિયાન અક્રમાત માટે સરકારી કર્મચારીઓના હકદાવાની ચુકવણી.
In the following court cases, Government has to make payment as per orders of the court.	નીચેના કોર્ટ કેસોમાં સરકારે કોર્ટના હુકમ મુજબ ચુકવણી કરવાની રહેશે.

ખંડ ૫

સાહિત્યસૌરભ

- ૧ : સાહિત્ય-સ્વરૂપો
- ૨ : સાહિત્યકારો અને કૃતિઓ
- ૩ : સાહિત્ય અને ભાષાવિભયક સંસ્થાઓ
- ૪ : કેટલાક અગત્યના વહીવટી પર્યાય
- ૫ : કેટલાક સાહિત્યિક શબ્દો

ગુજરાતી ભાષા વિષે વક્તવ્યો

ખંડ ૫ : વિવિધ માહિતી

સાહિત્યસૌરભ

વિશ્વના તમામ ભાષાસાહિત્ય-પ્રવાહોને જોઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ બે વ્યાપક ભાગ દેખાય છે : પ્રાચીન (મધ્યકાલીન) અને અર્વાચીન. ભાષા અને સાહિત્ય એ તો નદી છે. નદી વેગેન શુદ્ધતે એવી રીતે ભાષાસાહિત્ય એ પણ નિરંતર વહેતાં નીર છે, અને કદાચ તે કારણે જ હંમેશાં ચેતનાભર્યાં, આહ્લાદક, નિર્મળ અને નિરામય હોય છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનો ઈતિહાસ પણ લગભગ પ્રાચીન-મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન એમ બે ભાગમાં જોવા મળે છે. પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન સર્જકોનાં રાસ-રાસા-પ્રબંધ-ફાગુ કે જૈનેતરોની પણ તેવી જ રચનાઓ, નરસિંહ મહેતાનાં પદો અને પ્રભાતિયાં, મીરાંના ભજનો, અખાના છઘા, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, શામળભણ્ણની પથવાર્તાઓ અને દ્યારામની ગરબીઓ જાણીતી સાહિત્ય-સંપદા છે. આ ઉપરાંત ભાલણ, નાકર, રત્નો, રાજે, પ્રીતમ, ધીરો, ભોજો, વલ્લભ મેવાડો જેવા કવિઓ તેમજ ગંગાસતી, દિવાળીબાઈ, ગવરીબાઈ જેવાં સ્થીકરિયાં પણ થઈ ગયાં.

આ સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર હતો ધર્મ. આ ધર્મના ભાગરૂપ ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને પરખાવિત કર્યું. સહજાનંદ સ્વામી જેવાનાં ગદ્યમાં લખાયેલાં ‘વચનામૃતો’ને બાદ કરતાં આ સમયગાળાના સાહિત્યની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ મુખ્યત્વે પદ્ય રહ્યું. આ યુગના ઘ્યાતનામ છેલ્લા કવિ હતા દ્યારામ.

અર્વાચીન યુગ ગદ્યના નવા સ્વરૂપ સાથે ઉદ્દિત થયો અને ગુજરાતી ગદ્યના પ્રણેતા બન્યા નર્મદ, નંદશંકર અને નવલરામ. દલપતરામ તો ગુજરાતી મહારાણીના વકીલ જ બન્યા. નરસિંહરાવ, બાલાશંકર, મહિલાલ દ્વિવેદી, રમણભાઈ નીલકંઠ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય

ઠાકોર, કનૈયાલાલ મા. મુનશી, રમણલાલ વ. દેસાઈ, આનંદશંકર ધ્રુવ, ગાંધીજી, રા.વિ. પાઠક, ધૂમકેતુ, ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્, સુરેશ જોશી વગેરે સાહિત્યસ્વામીઓએ વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં-ગાય તેમજ પદ્ય બંનેમાં - અનેક વિષયો પર સાહિત્યસર્જન કરી ગુજરાત રાજ્ય અને ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા પ્રગટાવી. એમના પ્રયાસોથી ગુજરાતીમાં પદ્યક્ષેત્રે મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, સોનેટ, ગઝલ, કરૂણપ્રશસ્તિ, ગીત, મુક્તક, હાઈકુ દ્વારા તેમજ ગાયક્ષેત્રે મહાનવલ, નવલક્થા, લઘુનવલ, નવલિકા, લઘુવાર્તા, નાટક, એકાંકી, આત્મક્થા, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ-ક્થા, ડાયરી, સંશોધન, વિવેચન એવાં ઘણાં સાહિત્યસ્વરૂપો વિકસ્યાં.

આ સાહિત્યસ્વરૂપોનો પ્રાથમિક પરિચય અહીં આપ્યો છે.

૧ : ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

(૧) મધ્યકાળીન :

મધ્યકાળમાં અનેક પ્રકારનાં સાહિત્ય-સ્વરૂપો વિકસ્યાં, જે અંગે નીચે સંક્ષેપમાં માહિતી આપી છે.

રાસ-રાસો :

‘રાસ’ એટલે ગાઈ શકાય તેવો કાવ્યપ્રબંધ. એની રચના વિસ્તારમાં પ્રારંભમાં ટૂંકી અને ઉર્ભિકાવ્ય જેવી હતી. સમય જતાં તે આખ્યાનપદ્ધતિની બની. આ રાસનૃત્યના તાળીઓના તાલવાળા અને દાંડિયાના તાલવાળા એમ બે પ્રકાર હોય એવું અનુમાન છે. એનાં મુખ્ય બે લક્ષણો છે : (૧) યુવક અને યુવતીઓ ગોળ કુંડાળામાં તાળીઓથી કે દાંડિયાથી તાલબદ્ધ રીતે જે નૃત્ય કરે છે તે રાસ. (૨) સમકાળીન દેશસ્થિતિ ઉપરાંત માહિતીપ્રદ લાંબું સુગેય કાવ્ય. આથી એમ કહી શકાય કે આ રાસ અત્યારના ગરબી-ગરબાનો જ મધ્યકાળીન પૂર્વજ ગણાય. જૈન સાધુઓએ લખેલા સંખ્યાબંધ રાસોમાં ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ, સ્થુલિભદ્ર રાસ અને જૈનેતર અબ્દુરરહેમાન રચિત સંદેશક રાસ વગેરે જાઇતા છે.

ફાગ-ફાગુ :

ફાગણ મહિનાના વસંતોત્સવ અને વિહાર વર્ષાવતાં કાવ્ય તે ફાગુ. એ છે તો રાસનો જ એક પ્રકાર પણ વિસ્તારમાં એથી નાનો છે અને તેનો વિષય નાયક-નાયિકાનો શૃંગાર હોવાથી તેમાં ઊર્મિતત્વનું મહત્વ ઘણું છે. જૈનેતર ફાગુ ‘વસંતવિલાસ’, જિનપદ્ધસૂરિ રચિત ‘સિરિથૂલિબદ્ર ફાગુ’ અને રાજશોભર કૃત ‘નેમિનાથ ફાગુ’ - આ ત્રણ ફાગુના ઉત્તમ નમૂના છે.

બારમાસી :

બારમાસી એ ઋતુકાવ્યનો બીજો પ્રકાર છે. એમાં બાર માસનું એટલે કે બધી ઋતુઓનું વર્ણન આવે. આ વર્ણન વિરહિણી નાયિકા કરતી હોય એટલે એ રીતે આ પ્રકૃતિકાવ્યની સાથેસાથે વિરહકાવ્યનો પ્રકાર પણ કહેવાય. ‘નેમિનાથ ચતુર્ઘદિકા’ એ આપણું પહેલું જૈન બારમાસી કાવ્ય છે.

કક્કો :

કક્કા ‘ક’ થી શરૂ કરવામાં આવતા અને ઘણું કરીને દોહરામાં લખાતા. નાકર અને પ્રેમાનંદે ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં કક્કાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

વિવાહલઉ :

વિવાહલઉ એટલે વિવાહ, લગ્ન. આ લગ્ન તે દીક્ષા લેનાર સાધક કે તપસ્વીનાં સંયમસુંદરી સાથે થતાં. પાછળના કાળમાં ‘શિવવિવાહ’ (નાકર, હરિદાસ) ‘ઈશ્વરવિવાહ’ (ગિરધર)ને ‘સીતામંગળ’ (સીતાવિવાહ; પુરીબાઈ) જેવાં વિવાહકાવ્યો જૈનેતર કવિઓના હાથે લખાયાં છે.

પ્રબંધ :

‘પ્રબંધ’ મોટે ભાગે ઐતિહાસિક અને ચરિત્રાત્મક વસ્તુવાળું આખ્યાનપદ્ધતિનું કાવ્ય છે. ‘કાન્ઠડદેપબંધ’ એ પ્રબંધ-સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ છે.

ચરચરી ને ધ્વલ :

‘ચરચરી’ એ પ્રાકૃતના વારસારૂપ ગોય કાવ્ય પ્રકાર છે. વળી, મંગળ

ગીતોનો ‘ધવલ’ નામે પ્રકાર જૂની જૈન કવિતામાં જોવા મળે છે. એ ‘ધોળ’ નામથી મધ્યકાલીન જૈનેતર કવિતામાં પ્રચલિત બની છે દલપત્રામ સુધી પહોંચ્યો છે.

પદ્ધવાર્તા : ‘લોકકથા’

પદ્ધવાર્તાઓનું વસ્તુ ઈતિહાસ-પુરાણનું નહિ પણ કલ્પિત અને લોકોને આકર્ષિતી તેમજ લોકોમાં પ્રચલિત વાર્તાઓનું હતું. આપણને મળી આવતી સૌથી જૂની લોકકથા વિજયભદ્ર લિખિત ‘હંસરાજ-વચ્છરાજ ચઉપઈ’ છે. આ પદ્ધવાર્તાઓ સ્વયંસંપૂર્ણ લાંબી વાર્તાઓ હતી. જેમ કે, ‘હંસાઉલી’, ‘માધવાનલ-કામકંદલા’, ‘મારુ-ઢોલા ચઉપઈ’, ‘સદ્યવત્સકથા’, ‘નંદબત્રીસી’, ‘મદનમોહના’ વગેરે.

આખ્યાન :

અભિનય સહિત ગાઈ-બજાવીને રજૂ થાય તે આખ્યાન. તે મુખ્યત્વે કથાકાય છે. આ મધ્યકાળનો સૌથી મહત્વનો લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર છે. પ્રેમાનંદને ‘આખ્યાન શિરોમણિ’ કહી શકાય. એનાં આખ્યાનો મુખ્યત્વે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મૌંઘી મૂડી છે. કુંવરબાઈનું મામેસું, સુદામાચરિત, ઓખાહરણ, શામળશાનો વિવાહ, નળાખ્યાન વગેરે આજે પણ ગુજરાતઝો હોંશભેર વાંચે છે.

ગરબી-ગરબો :

આ બંને સામૂહિક નૃત્યના પ્રકાર છે. ગરબી અને ગરબાનું મૂળ દેશીઓમાં છે. ગરબી કૃષ્ણભક્તિ સાથે જ્યારે ગરબો માતાજીની ભક્તિ સાથે સંકળાયેલ છે. ‘ગરબી-ગરબો’ નામ ક્યાંથી મળ્યું હશે તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી પણ સત્તરમા શતકમાં ભાણદાસે ‘ગરબી’ શબ્દથી પોતાનાં ઘણાં કાવ્યો ઓળખાવ્યાં છે. વળી, દ્યારામે સંખ્યાબંધ ગરબીઓ લખી છે. આ ઉપરાંત, પુરુષો તાળીઓના તાલવાળા ગરબી-ગરબા લેતા હોય તો સ્વીઓ ‘હીચ’ લેતી હોય જે ‘હમચી’ કહેવાય છે.

થાળ, આરતી, હાલરડાં :

‘થાળ’ નામથી ઓળખાતાં કાવ્યો ભગવાનને નૈવૈદ્ય તરીકે ધરાવા બોજનના થાળમાંની વિધવિધ વાનીઓને રસથી વિગતે વર્ણવે છે.

‘આરતી’ એટલે ઈષ્ટદેવની પૂજા વેળા આરતી ઉતારતાં ગાવાનું સ્તવન.

લોકગીતોમાં જેમ ‘હાલરડાં’ જોવા મળે છે તેમ ભગવદ્ગુલીલા ગાતા ભાલાણ અને દયારામ જેવા કવિઓએ પણ હાલરડાં લખ્યાં છે.

પ્રભાતિયાં, કાફી, ચાબખા :

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રભાતે જૂલાણા છંદમાં બુલંદ સ્વરે પ્રભાતિયાં ગાતો નરસિંહ કોઈ ગુજરાતીથી અજાણ્યો નથી કે નથી અજાણ્યાં એનાં પ્રભાતિયાં. ધીરાની કાફી અને બોજના ચાબખા એ તો ‘પદ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવી શકાય એવી ગેય પદ્ધરચનાઓ છે.

મધ્યકાળમાં ગદ્ય :

મધ્યકાળમાં જે થોડું-ધારું ગદ્ય લખાયું છે તેમાં જૈન બાલાવબોધો, બાલાવબોધોમાંની દિણાંતકથાઓ, ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’ જેવી પ્રાસબદ્ધ ગદ્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ, ઔક્તિકો અને સંસ્કૃત ગ્રંથોના સારાનુવાદો છે. શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ ભક્તોના પ્રશ્નોના આપેલા ઉત્તરો તથા તેમની ઉપદેશવાણીનો તેમના ચાર શિષ્યોએ કરેલ સંચય ‘વચનામૃતો’ પણ ગદ્યનો સુંદર નમૂનો છે.

મધ્યકાળનો છેલ્લો તારક દયારામ, પણ એના અસ્ત પહેલાં જ અર્વાચીન સાહિત્યના અરુણ નર્મદ અને નવા-જૂના જમાનાના સંગમરૂપ દલપત્રામનો ઉદ્ય થઈ ચૂક્યો હતો. અંગ્રેજ કેળવણીથી સાહિત્યનાં નવાં નવાં સ્વરૂપો ખીલ્યાં અને વિદ્વાન સાહિત્યકારોને હાથે વિકાસ પામ્યાં. ગદ્યક્ષેત્રે નવલકથા, નવલિકા, નાટક, ચરિત્ર-સાહિત્ય, જીવન-વૃત્તાંત, આત્મકથા વગેરે અને પદ્ધક્ષેત્રે ખંડકાવ્ય, ઉર્મિકાવ્ય, સોનેટ, કરુણપ્રશસ્તિ, હાઈકુ વગેરે અનેક પ્રકારો ખીલ્યા. થોડી વિસ્તૃત વાત વિચારીએ.

નવલકથા :

બધાં જ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં નવલકથા એ લેખકનું અને વાચકનું અત્યંત માનીતું સાહિત્યસ્વરૂપ રહ્યું છે. વાર્તા જેને કહેવાય એ તો પ્રાચીન તથા મધ્યકાળમાં પણ રચાતી હતી. પણ આપણો જેને Novel કહીએ છીએ એવું નવલકથાનું સાહિત્યસ્વરૂપ તો અંગેજ ભાષામાં માત્ર ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં જ ઉદ્ભવ્યું છે અને આપણે ત્યાં ૧૮૬૮માં નંદશંકરના ‘કરણધેલા’થી ગુજરાતી નવલકથાની શરૂઆત થઈ છે.

‘કરણધેલો’ એ આપણી પહેલી નવલકથા. એ પછી આ સ્વરૂપ સતત વિકસતું રહ્યું છે. મુનશી. ર. વ. દેસાઈ, ધૂમકેતુ, ગોવર્ધનરામ, પત્રાલાલ, મદિયા, ઈશ્વર પેટલીકર, રઘુવીર ચૌધરી, શિવકુમાર જોખી, ચંદ્રકાંત બક્ષી, રાધેશયામ શર્મા વગેરે જેવા અનેક લેખકોએ આ સાહિત્યસ્વરૂપને ખીલવ્યું.

નવલિકા :

નવલકથાની સરખામજીમાં નવલિકા ખૂબ આધુનિક એવું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. ઝડપી જમાનામાં ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ વધુ વિકસે એ સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ નવલિકા એ નવલકથાનું ટૂંકાવેલું સ્વરૂપ નથી. એ સ્વયં સ્વતંત્ર એવી વાર્તા છે.

જીવનના કોઈ એકાદ અંશને, માનવજીવનના કોઈ એકાદ ખૂજાને અજવાણે એવો નાનકડો પ્રસંગ નવલિકાનો વિષય બની શકે. નવલિકાને ઘણા સાહિત્ય-પ્રકારો સાથે સામ્ય છે. વિશ્વનાથ મ. ભહુના શબ્દોમાં કહીએ તો, ટૂંકી વાર્તા ખુદ ‘ગાદ્યદેહે વિચરતું મનોરમ ઊર્મિકાય છે.’ નાટક સાથે નાટ્યતત્ત્વની બાબતમાં નવલિકા ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. નવલિકાનું વસ્તુફલક નાનું હોય, એમાં જીવનનું અખંડ કે અભિલ દર્શન કરાવવાનું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલાય જાણીતા લેખકોએ શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ તેમજ નવલિકા-સંગ્રહ આપ્યા છે. ક.મા. મુનશી, ઈશ્વર પેટલીકર, ધૂમકેતુ, પત્રાલાલ પટેલ, ગુલાબદાસ બ્રોકર, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, ચુનીલાલ મદિયા અને દ્વિરેફ વગેરેની કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકપ્રિય છે. ધૂમકેતુના તણાખા મંડળ ભાગ ૧ થી ૪, બ્રોકરની શ્રેષ્ઠ

વાર્તાઓ, ઈશ્વર પેટલીકરની ‘લોહીની સગાઈ’ વગેરે વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ છે તેમજ નવલિકાના વિકાસમાં નવી પેઢીમાં પણ ઈવા ડેવ, રઘુવીર ચૌધરી, સરોજ પાઠક, રાધેશ્યામ શર્મા, સુરેશ જોખી, મોહનલાલ પટેલ જેવા સાહિત્યકારોએ પણ ગૌરવવંતો ઈતિહાસ ખડો કર્યો છે.

નાટક :

પદ્યમાં જેમ મહાકાવ્ય જૂનામાં જૂનું કાવ્યસ્વરૂપ છે તેમ ગદ્યમાં નાટક અત્યંત પ્રાચીન એવું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. નાટક એ પ્રાચીનતમ્બું અને અર્વાચીનતમ્બું એવું લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર સાહિત્યસ્વરૂપ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન કાળના પ્રારંભે રણાધોડભાઈ ઉદ્યરામે ‘લલિતા દૃઃખદર્શક’ જેવું ઉત્તમ કરુણાટક આખ્યું. તે પછી દલપતરામ, નર્મદ, મણિલાલ, ક. મા. મુનશી, નાનાલાલ, જ્યંતિ દલાલ જેવા કેટલાય નાટ્યલેખકોએ આ સ્વરૂપને વિકસાવ્યું. આ ઉપરાંત લાભશંકર ઠાકર કે ચિનુ મોદી આધુનિક નાટ્યકારોએ એઝર્સ્ડ નાટકોનો પ્રયોગ કર્યો તે નોંધપાત્ર બાબત છે.

આત્મકથા-ચરિત્રકથા :

ચરિત્ર અથવા તો જીવનચરિત્ર એટલે Biography અને આત્મકથા એટલે Auto Biography, આ ભેદ સૌપ્રથમ જ સમજવો પડે. જીવનકથા લખવી એ સહેલું છે પણ આત્મકથા લખવી એ અધરું છે. નર્મદના જીવન વિશે ‘વીર નર્મદ’ એ જીવનકથા વિશ્વનાથ ભણે લખી તો ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ લખી. આમ ચરિત્ર એ સાહિત્યકારને સાંગોપાંગ ઓળખાવે છે.

નિબંધ:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી સમર્થ નીવડેલો ગદ્યપ્રકાર નિબંધ છે એમ નિઃશંક કહી શકાય. અર્વાચીન યુગને ગદ્યનો યુગ કહ્યો છે. તે મુખ્યત્વે નિબંધના બહુવિધ ખેડાણને કારણે. એના બે સ્પષ્ટ નામાભિધાન સાથેના પ્રકાર આ રીતે પડ્યા: ઊર્મિકાવ્યની જેમ પોતાની અંગત લાગણી અને સ્વાનુભવને વ્યક્ત કરી

સર્જકના હદ્યનું આંતરદર્શન કરાવતો લલિત નિબંધ, અને વ્યવસ્થિત આકારમાં ચિંતનાત્મક રીતે શાન, ડહાપણ અને પાંડિત્યનો ભાર રજૂ કરતો લલિતેતર નિબંધ. નર્મદ, દલપતરામે શરૂઆતમાં સુધારાને લગતા નિબંધો લખ્યા. રમણભાઈ નીલકંઠ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભહુ જેવા લેખકોએ હાસ્યનિબંધ લખી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું. આધુનિક નિબંધ-સાહિત્યની વાત કરીએ તો સુરેશ જોખી, દિગીશ મહેતા, ચંદ્રકાંત શેઠ, ગુણવંત શાહ અને બોળાભાઈ પટેલનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે.

વિવેચન :

વિવેચનને નિબંધલેખન સાથે ગાઢ સંબંધ છે એમ કહી શકાય. હળવી નજરે વિષયનું વિશ્લેષણ કે અવલોકન થતું જાય એની પાછળ હાસ્યવૃત્તિની સાથે વિવેચકની તત્ત્વબુદ્ધિ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે કામ કરતી હોય છે. આપણા સમર્થ નિબંધકારો પૈકી મોટા ભાગના વિવેચકવર્ગમાંથી આવે છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષ દરમિયાન શોધનિબંધુપે તેમજ અન્યથા સાહિત્ય-સ્વાધ્યાય દ્વારા વિવેચનનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો છે.

(૧) ખંડકાવ્ય :

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં ખંડકાવ્ય પણ વિકસેલો એક વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકાર છે. ખંડકાવ્ય કોઈ એક વૃત્તાંત કે પ્રસંગથી બંધાય છે. કાન્ત પાસેથી આપણાને શ્રેષ્ઠ ખંડકાવ્યો મળ્યા છે. અતિજ્ઞાન, ચક્રવાકમિથુન અને કચ-દેવયાની એમનાં ઉત્તમ ખંડકાવ્ય છે.

(૨) કરુણપ્રશસ્તિ :

અંગ્રેજીના સાહિત્યસંપર્કને કારણે સોનેટ પછી આયાત થયેલું સાહિત્ય-સ્વરૂપ કરુણપ્રશસ્તિ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્ય નરસિંહરાવનું ‘સ્મરણસંહિતા’ છે. કરુણપ્રશસ્તિ એ કલા અને શાંત બંને રસનું કાવ્ય છે.

(૩) ઉર્મિકાવ્ય :

ઉર્મિકાવ્યમાં હૃદયની પ્રત્યેક લાગણી કલાત્મકરૂપે વક્ત થતી હોય છે. કવિનું અંતર પારદર્શક રીતે ઉર્મિકાવ્યમાં વક્ત થતું હોય છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં નરસિંહ-મીરાંનાં પદો, દ્વારામની ગરબીઓ અને લોકસાહિત્યનાં અનેક પ્રચલિત ગીતોમાં આપણને ઉર્મિકાવ્યોના ઉત્તમ નમૂના પ્રાય છે. આમ છતાં આપણે હાલમાં જેને ‘ઉર્મિકાવ્ય’ કહીએ છીએ તે પણ્ણિમના સાહિત્યમાં પ્રચલિત થયેલ Lyricનો પર્યાય છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ, રમેશ પારેખ, સુરેશ દલાલ, હરીન્દ્ર દવે, મનોજ ખેડરિયા, રાજેન્દ્ર શાહ, વેણીભાઈ પુરોહિત, જ્યાન્ત પાઠક વગેરેએ નોંધપાત્ર ઉર્મિકાવ્યોનું સર્જન કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે.

(૪) સોનેટ :

સોનેટ એ ચૌદ લીટીનું કાવ્ય સ્વરૂપ છે. તેના બે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે : શેક્સપિયરિયન સોનેટ અને પેટ્રાઈશાઈ સોનેટ. ગુજરાતીમાં સૌપ્રથમ શ્રી બ.ક. ઠાકોરે ‘ભણકારા’ નામનો સોનેટ સંગ્રહ આય્યો. ત્યારબાદ ઘણા કવિઓએ આ પ્રકાર અપનાવ્યો.

આમ મધ્યકાળ અને અર્વાચીન કાળમાં ગુજરાતીમાં સાહિત્ય ખીલ્યું, વિકસ્યું અને પરિપૂર્ણ બન્યું. હજુ પણ સાહિત્યક્ષેત્રે નવાનવા પ્રયોગો થતા રહે છે તેથી સાહિત્ય વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનતું રહે, વિશ્વસાહિત્યમાં ખુમારી સાથે ટકી શકે એ જ અભ્યર્થના કરવી રહી.

૨ : સાહિત્યકારો અને કૃતિઓ

પોતાને ગુજરાતી કહેવડાવનાર પ્રત્યેક ગુજરાતીએ તેમજ ગુજરાતી શીખવાની ઈચ્છા રાખનાર બિનગુજરાતીભાષી વ્યક્તિએ ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઓછામાં ઓછાં નીચે દર્શાવેલાં પુસ્તકોનું વાચન તો કર્યું જ હોવું જોઈએ.

પદ્ય :

નર્મકવિતાઃ નર્મદ, કલાપીનો કેકારવ (કલાપી), કુસુમમાળાઃ નરસિંહરાવ દિવેટિયા, જ્યાજયંત (નહાનાલાલ), નિશીથ : સમગ્ર કવિતા (ઉમાશંકર જોશી),

વસુધા (સુંદરમ્), પૂર્વલાપ (મહિશાંકર રત્નજી ભક્ત), શેખનાં કાવ્યો (રામનારાયણ વિ. પાઠક), દર્શનિકા (ખબરદાર), કોડિયાં (શ્રીધરાણી), છંદોલય બૃહત્ (નિરજંન ભગત)

ગણ્ય :

સરસ્વતીચંદ્ર (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઈ), ભારેલો અંગ્રી (ર. વ. દેસાઈ), ભદ્ર-ભદ્ર-રાઈનો પર્વત (રમણભાઈ નીલકંઠ), મિથ્યાબિમાન નાટક (દલપતરામ), સમૂળી કાંતિ (કિશોરલાલ મશરૂવાલા), હિમાલયનો પ્રવાસ (કાકા કાલેલકર), સત્યના પ્રયોગો (મહાત્મા ગાંધીજી), મહાદેવભાઈની ડાયરી (મહાદેવભાઈ દેસાઈ), સૌરાષ્ટ્રની રસ્ધાર, સોરઠી બહારવાટિયા અને માણસાઈના દીવા, (ઝવેરચંદ મેઘાણી), દક્ષિણાયન (સુંદરમ્), આગગાડી તથા બાંધ ગઠરિયાં (ચં. ચી. મહેતા) અનંગરાગ (શિવકુમાર જોશી), અંધે રસ્તે વગેરે આત્મકથા તથા ગુજરાતનો નાથ, પૃથ્વીવલ્લભ વગેરે નવલકથા તથા “કાકાની શશી” નાટક (કનૈયાલાલ મુનશી), ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી (દર્શક), ધરતીની આરતી (સ્વામી આનંદ), તણખા-ભાગ ૧ થી ૪ વાર્તાઓ (ધૂમકેતુ) માધવ ક્યાંય નથી (હરીન્દ્ર દવે), આ ઉપરાંત અર્વાચીન યુગના ઘણા સાહિત્યકારો છે, સ્થળસંકોચને કારણે અહીં સંપૂર્ણ યાદી આપી નથી. આ માત્ર નમૂનારૂપ યાદી છે. આ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી વગેરે સંસ્થાઓનો પણ સંપર્ક કરી શકાય. જેમની પાસેથી વિગતે માહિતી મળે.

ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ સાહિત્ય-સ્વરૂપોની પ્રથમ કૃતિઓ :

બારમાસી કાવ્ય	- “નેમિનાથ ચતુર્ભટિકા” લે. વિનયચંદ્ર સૂરી
પ્રબંધ	- “કાન્દહડે પ્રબંધ” લે. પદ્મનામ.
આત્મકથા	- “મારી હકીકત” લે. નર્મદ
શબ્દકોશ	- “નર્મકોશ” સં. - નર્મદ
ઈતિહાસ	- “ગુજરાતનો ઈતિહાસ” લે. પ્રાણલાલ એદલજી ડોસા
કાવ્યસંગ્રહ	- “ગુજરાતી કાવ્ય દોહન”- લે. દલપતરામ (સંપાદન)
જીવનચિત્રિત્ર	- “કોલંબસનો વૃત્તાંત” - પ્રાણલાલ મથુરદાસ.

નાટક	- “લક્ષ્મી” - દલપતરામ
નવલકથા	- “કરણાધેલો” - નંદશંકર મહેતા

૩. સાહિત્ય અને ભાષાવિષયક સંસ્થાઓ

૧. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસ માટે વિવિધ યોજનાઓ ધરાવતી ગુજરાત સરકાર સ્થાપિત આ સંસ્થાની વિવિધ યોજનાઓમાં મુખ્યત્વે (૧) ગુજરાતી ભાષાનાં વિવિધ વિષયનાં (તત્ત્વ પુસ્તકોના સર્જકોને રૂ. ૧૧,૮૦૦ સુધીની રોકડ રકમના એવોઈની યોજના) (૨) ઈતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, ભાષા-સાહિત્ય (નવલકથા, નવલિકા, નાટક વગેરે), બાળસાહિત્ય વગેરે વિષય-ક્ષેત્રોની કૃતિઓના પ્રકાશન માટે રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીની સહાયક ગ્રાન્ટની યોજના (૩) અંગેજ, હિંદી, સિંધી તથા ઉર્દૂ ભાષા સિવાયની અન્ય અર્વાચીન ભાષાઓમાં અનુવાદકૃતિઓના પ્રકાશન માટે રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીની સહાયક ગ્રાન્ટની ફેલોશિપ યોજના (૪) સર્જન, સંશોધન અને સંપાદન માટે ગ્રાન્ટ વિદ્ધાનોને માસિક રૂ. ૨૦૦૦ સુધીની (૫) વૃદ્ધ અને નિઃસહાય સાહિત્યકારોને પ્રતિમાસ આર્થિક સહાયની યોજના (૬) માન્ય શિક્ષણસંસ્થાઓને તેમની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને સમૃદ્ધ બનાવવાની સહાય યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આ સંસ્થાની સ્થાપના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કૃતિની જાળવણી તથા તેના વિકાસ માટે કરવામાં આવેલી છે. તેની પ્રથમ પરિષદ નાનાયાદ મુકામે ઈ.સ. ૧૯૭૦પમાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના અધ્યક્ષપદે યોજાઈ હતી. આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ ગુજરાતના કોઈ એક સ્થળે ‘પરિષદ’ અથવા ‘જ્ઞાનસત્ર’ યોજે છે. ‘પરબ’ માસિકના પ્રકાશન ઉપરાંત સાહિત્યવિકાસ માટે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પણ આ સંસ્થા ચલાવે છે.

૩. ગુજરાત વિદ્યાસભા

ઇ. સ. ૧૮૪૮માં એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બર્સે અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની સ્થાપના કરી હતી, જે સમયાંતરે હવે ‘ગુજરાત

વિદ્યાસભા' નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સંસ્થાએ કેળવણી અને સાહિત્યના ક્ષેત્રો ઉત્તમોત્તમ પ્રદાન કર્યું છે. આ સંસ્થાએ જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આ સંસ્થાનું 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સામયિક ગુજરાતનાં પ્રથમ હરોળનાં શિષ્ટ સામયિકો પैકીનું એક છે.

૪. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

૧૮મી સદીના મધ્યભાગમાં અંગ્રેજ વિદ્ધાન એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ ગુજરાતના બુદ્ધિજીવીઓમાં આદરભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. શ્રી ફાર્બસનું ગુજરાતી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત હતું. તેઓ વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદના સ્થાપક હતા. ઈ.સ. ૧૮૫૪માં તેમના નામથી 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા' નામે સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થા ૧૮૫૧માં શરૂ કરેલી 'બુદ્ધિવર્ધક સભા'નો ગ્રંથસંગ્રહ સંભાળવાનું તથા ગ્રંથ પ્રકાશનનું કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થાનું 'ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક' નામનું સામયિક સાહિત્ય અને સાહિત્યના સંશોધનનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે.

૫. ગુજરાત સાહિત્ય સભા

આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, ઈતિહાસ, કલા કે સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રો ઉત્તમ સર્જન માટે તેના આધ્યસ્થાપક રાણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાની સ્મૃતિમાં 'રાણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' એનાયત કરે છે. આ સંસ્થા વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરે છે.

૬. નર્મદ સાહિત્ય સભા

નર્મદ સાહિત્ય સભા સૂરતમાં આવેલી છે. આ સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પ્રદાન કરનારને દર પાંચ વર્ષે 'નર્મદ ચંદ્રક' એનાયત કરે છે.

૭. પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા

આ સંસ્થા વડોદરામાં આવેલી છે. તે સાહિત્યનું પ્રકાશન કરે છે. ઉપરાંત ૧૮૮૪થી દર બે વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ સર્જકની પસંદગી કરી તેને 'પ્રેમાનંદ ચંદ્રક' એનાયત કરે છે.

૮. ભારતીય વિદ્યાભવન

આ સંસ્થાની સ્થાપના મુંબઈમાં કનૈયાલાલ મુનશીએ કરી હતી. આ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે કોલેજો અને હાઇસ્કૂલોની સ્થાપના કરવામાં આવેલી છે. સંસ્થા સાહિત્ય ઉપરાંત જ્ઞાનના અન્ય ક્ષેત્રોમાં સંશોધન અને અન્ય પ્રકાશનનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. ક્યારેક ‘ભારતીય કલા કેન્દ્ર’ દ્વારા નાટકો પણ ભજવે છે. અંગ્રેજીમાં ‘ભવન્સ જર્નલ’ તથા ગુજરાતીમાં ‘નવનીત-સમર્પણ’ (જે પહેલાં ‘સમર્પણ’ નામે પ્રગટ થતું હતું અને હાલમાં બંધ થયું છે) સામયિક તેનાં નોંધપાત્ર સામયિક પ્રકાશનો ગણાય છે.

૯. પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ

ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિકાસ અર્થે ૧૯૨૪માં વડોદરામાં સ્વ. મોતીભાઈ અમીને આ સહકારી સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા ગ્રંથાલયો અને શિક્ષણસંસ્થાઓને વાજબી ભાવે શિષ્ટ સાહિત્યનાં પુસ્તકો પૂરાં પાડે છે તથા શિષ્ટ સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ કરે છે. આ સંસ્થા દ્વારા ૧૯૭૩-૭૪માં આર્થિક રીતે પછાત ગામોમાં નવાં પુસ્તકાલયો ઊભાં કરવામાં સહાયરૂપ થવા ‘મોતીભાઈ અમીન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ’ની રચના કરવામાં આવેલી, જેનો લાભ આજપર્યત ઘણાં ગામોએ લીધો છે. આ સંસ્થા ‘પુસ્તકાલય’ નામનું સામયિક પણ ચલાવે છે.

૪. કેટલાક અગત્યના વહીવટી પર્યાયો.

શબ્દ	અર્થ
Abeyant	- મોકૂફ, સ્થગિત
Abnormal Fluctuation	- અસામાન્ય વધવટ
Absolute relinquishment	- અબાધિત ત્યાગ, નિરપેક્ષ ત્યાગ
Absolution	- આરોપમુક્તિ, દોષમુક્તિ
Absorption	- સમાવેશ, સમાસ

Abuttals	- સંલગ્ન સીમાઓ, હદની વિગતો
Acoustics	- શ્રવણગમ્યતા, શ્રવણવિજ્ઞાન, શ્રુતિવિજ્ઞાન, ધ્વનિવિજ્ઞાન
Action Plan	- કાર્યયોજના
Ad hoc	- તદ્દર્થ
Addenda and Corrigenda	- પૂર્તિ/પુરવણી અને શુદ્ધિપત્ર
Adult suffrage	- પુષ્ટ મતાધિકાર
Advance	- પેશગી, આગોતરી રકમ, અગ્રિમ નાણાં
Affanchise	- સ્વતંત્ર કરવું, બંધનમુક્ત કરવું, મતાધિકાર આપવો.
All rounder	- સર્વકુશળ
Amortization	- ઋણસમાપ્તિ
Annexe	- ઉપભવન
Armistice	- યુદ્ધવિરામ, શાંતિ-વિરામસંધિ
Arsenal	- શાખભંડાર, શાંતાગાર
Art Gallery	- કલા વિથિ કલા-દીર્ઘા, આર્ટ ગેલેરી
Autopsy	- શબ્દપરીક્ષણ
Avenue	- વૃક્ષમાર્ગ, વૃક્ષવીથિ
Ayacut	- સિંચાઈ વિસ્તાર/ક્ષેત્ર
Ballot System	- ગુમ મતદાન પદ્ધતિ
Bearer cheque	- ધારક ચેક
Bearish tendency	- મંદીનું વલણ

ભાષા વિવેક

૨૮૨

Bonum Vacans	- નધિયાતી ભિલકત, બિનવારસી ભિલકત
Bursary	- શિષ્યવૃત્તિ
Candour	- નિખાલસતા, તટસ્થતા
Canning	- ઉભાબંધી
Carrot And Stic Policy	- દામ અને દંડની નીતિ
Casting Vote	- નિર્ણાયક મત
Catchment area	- આવરિત-ક્ષેત્ર
Centrally sponsored Scheme	- કેન્દ્રિય પુરસ્કૃત યોજના
Cess-Pool	- ખાળુંઘો, દાઢા, દાઢાલુંઘો
Chartered Accountant	- સનદી હિસાબનીશ, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ
Chech-dam	- (ઈજ.) આડંધ
Couching	- અનુ શિક્ષણ
Codicil	- વસિતયતાનામાની પુરવણી: મૃત્યુપત્રની પુરવણી
Commission	- આયોગ
Commissioner	- આયુક્ત
Common Poll	- સામાન્ય સમુચ્ચય
Concurrence	- સહમતી
Contra-Credit	- જમા-હવાલો
Corporation	- મહાનગરપાલિકા, નિગમ, કોર્પોરેશન
Cortege	- સ્મરાનયાત્રા

Cryptography	- સંકેત-લિપિ
Culpable	- ગુનાહિત
Culprit	- ગુનેગાર
De Jure	- કાયદેસર
Demotion	- પાયરી ઉતાર
Detenu	- અટકાયતી
Electoral College	- મતદાર-મંડળ, મતદારગણા, મતદાન-ક્ષેત્ર
Endorsement	- પૂજારીકારણ
Errors and omissions	- ભૂલચૂક
Extramural	- અભ્યાસેતર, શિક્ષણેતર, અભ્યાસભાવ
Fallacy	- તર્કદોષ
Flag March	- ધ્વજ ફૂચ
Follow-up-work	- અનુવર્તી કાર્ય/કામગીરી
Franchise	- મતાધિકાર
Functional Carriculum	- કાર્યાત્મક અભ્યાસક્રમ
Gazetteer	- સર્વસંગ્રહ, ગેજેટિયર
Generator	- (ઈજ.) જનિત્ર, જનરેટર
Graft	- કલમ, લાંચ રૂશ્યત, જોરવાજબી લાભ
Grant	- અનુદાન
Grant-in-aid	- સહાયક અનુદાન
Gratis	- મફત, વિનામૂલ્ય

Gratuity	- ઉત્પાદન, ગ્રેચ્યુલીટી
Guess Work	- અટકળ
Hamlet	- નાનું ગામૃહું, નેસ
Helter-Skelter	- અસ્તવ્યસ્ત
Horse Power	- અશ્વશક્તિ
Hostile Witness	- પ્રતિકૂળ સાક્ષી, વિરુદ્ધ સાક્ષી, ફરી/કૂટી ગયેલો સાક્ષી
In conclave	- બંધબારણે, ખાનગી બેઠક
Inadvertence	- સરતચૂક, ધ્યાનચૂક, બેધ્યાનપણું
Indigenous	- દેશી, સ્વદેશી, સ્થાનિક, મૂળ, અસલ
Indigent	- ગરીબ, નિર્ધન, અકિંચન
Intruder	- ઘૂસણાખોર, અનાધિકાર પ્રવેશ કરનાર
Jurisdiction	- હકૂમત, અધિકારક્ષેત્ર, કૈત્રાધિકાર
Kiln	- ભડ્કો
Knack	- કુનેહ, હથોટી
Labyrinth	- ભૂલભૂલામણી, જટિલ સમસ્યા, ગુંચવણભરી પરિસ્થિતિ
Lanq to tiller	- ખેડે તેની જમીન
Language barrier	- ભાષા-અવરોધ, ભાષા-સીમા
Language Proficiency	- ભાષા પ્રાવીજુય
Larceny	- ચોરી
legible	- સુવાચ્ય

Lien	- ધારણાધિકાર
Man-hour	- માનવકલાક, શ્રમ કલાક
Manual Training	- હસ્તકલાની તાલીમ
Marginal Farmer	- સીમાંત ખેડૂત
Mariner's Compass	- હોકાયંત્ર
Market Trend	- બજારની રૂખ
Marketing	- ખરીદ-વેચાણ
Masonry Dam	- (ઇજ.) પાકો બંધ, ચણતર-બંધ
Master Plan	- બૃહદ યોજના
Mechanics	- યંત્રવિજ્ઞાન
Medical aid	- તબીબી સહાય
Merged State	- વિલીન રાજ્ય, વિલીનીકૃત રાજ્ય
Miscellaneous	- પ્રકીર્ણ, પરચૂરણ
Mobile court	- ફરતી અદાલત
Modernisation	- આધુનિકીકરણ
Movable Estate	- જુગમ સંપત્તિ
Neo-Literate	- નવશિક્ષિત
Net Work	- જાળ, જાળ ગુંથણી, જાળીકામ, માળખું, તંત્ર
No Source Village	- કશા સાધન વિનાનું ગામ
Non-recurrent	- અનાવર્તક
Non-Food crop	- ખાદ્યેતર પાક
Non-residential University	- અનિવાસી યુનિવર્સિટી
Notional Pay	- કલ્પિત પગાર
Orthopaedist	- (ત.) વિકલાંગ ચિકિત્સક

Outlay	- ખર્ચ જોગવાઈ
Package Policy	- સહત નીતિ
Paid Staff	- સવેતન કર્મચારીવર્ગ
Parameter	- (ગણિ.) પ્રાચલ, પારમિતિ
Part-time	- અંશકાળિક, ખંડ સમયનું
Pay Master	- વેતનદાતા
Phonogram	- ફોન તાર, ફોનોગ્રામ
Physiotherapy	- અંગ વ્યાયામ ચિકિત્સા
Pilot Project	- પ્રારંભિક પરિયોજના
Pin Cushion	- પીન-ગાઢી, ટાંકણિયું
Plastic art	- આભિઘટન કલા
Plinth	- ઉભણી
Poll Fund	- સામૂહિક નિધિ
Polling	- એકગ્રીકરણ
Presumptive pay	- સંભાવિત પગાર
Project	- પરિયોજના
Public Sector	- (અર્થ.) જાહેર ક્ષેત્ર
Ranger	- વનખંડ કર્મચારી
Recurrent, Recurring	- આવર્તક
Red Tapism	- તુમારશાહી
Reinforced Cement	- (ઈજ.) પ્રબલિત સિમેન્ટ,
Concrete (R.C.C.)	કોન્કિટ
Reservation	- આરક્ષણ
Resident College	- નિવાસી કોલેજ

Royalty	- હક્કસાઈ, રોયલ્ટી
Rural	- ગ્રામીણ
Saline Area	- ખાર વિસ્તાર
Sanctuary	- અત્યારણ્ય
Scarcity Works	- અધિતગ્રસ્ત રાહત કામો
Seasonal Clerk	- મુદતી કારકુન
Secondary Strike	- સમર્થક હડતાલ
Senior	- પ્રવર
Seniority	- પ્રવરતા, વરિષ્ઠતા, જ્યેષ્ઠતા
Solar system	- સૌરમંડળ, સૂર્યમાણા
Standard time	- માનક સમય
State bank	- સરકારી બેંક
Stock Exchange	- શેરબજાર
Subsidy	- સહાયકી
Supervisor	- અવેક્ષક, દેખરેખ રાખનાર
Supplementary	- પૂરક
Suprintendant	- અધીક્ષક
Surplus	- આધિશેષ
Tariff	- પ્રશુલ્ક
Technical	- તકનિકી
Technology	- પ્રૌદ્યોગિકી
Telecommunication	- દૂરસંચાર
Teleprinter	- દૂર મુદ્રક, ટેલિપ્રિન્ટર

Thesis	- પ્રતિપાદન, મહાનિબંધ, શોધપ્રબંધ
Time Spirit	- યુગચેતના
Tracer	- અનુરેખક
Trend of trade	- વેપારની રૂખ
Tribute land	- ખંડળી જમીન
Wages system	- વેતન પદ્ધતિ

૫. કેટલાક સાહિત્યિક શબ્દો

Academic-al	- વિદ્યાવિષયક; શાસ્ત્રીય; શૈક્ષણિક
Academician	- વિદ્વાન
Academy	- અકાદમી; વિદ્યાસભા; સાહિત્યસભા; શાનસભા
Accidence	- શબ્દવિચાર; પદવિચાર
Adaptation	- અનુકૂલન; દેશકાળાનુસાર, ભાષાંતર; રૂપાંતર
Aesthetics	- આનંદમીમાંસા; કલાશાખા; રસશાખા; સૌંદર્યવિજ્ઞાન; સૌંદર્યશાખા
Alliteration	- અનુપ્રાસ; વાર્ણસગાઈ; વાર્ણાનુપ્રાસ
Alphabetical	- અકારાદિ કમ; કક્કાવારી
Ambiguity	- અનેકાર્થતા, અસ્પષ્ટતા, દ્વયાર્થતા; સંદિગ્ધતા

Anagram	- વર્ણવિપર્યય વર્ણવિપર્યાસ
Anecdote	- આખ્યાયિકા, ઉપાખ્યાન, પ્રસંગવિશેષ, લઘુકથા, રસ ઉપજે તેવી ટૂંકી વાત. ટુચ્કો, કોઈ રોચક બનાવ કે પ્રસંગની નાની વાર્તા
Antithesis	- અર્થ વૈપરીત્ય, પક્ષ-વિપક્ષ- સમન્વય, પ્રતિપક્ષ, વિપરીત શબ્દ કે વિચાર
Apologue	- ઉપકથા, ઉપાખ્યાન, નીતિકથા, પશુપક્ષીઓની વાત
Apophthegm	- સુભાષિત, સૂક્ષ્મતિ, લાઘવભરી ઉક્તિ
Appreciation	- ગુણદર્શન, રસ-વિવેચન
Archaism	- આર્ધપ્રયોગ, ગ્રાચીન શબ્દ કે રૂઢિપ્રયોગ, પુરાતનતા
Assonance	- શ્રુતિસામ્ય, સ્વરસામ્ય
Autobiography	- આત્મકથા, આત્મચરિત્ર, આત્મવૃત્તાંત, આપકથા
Ballad	- લોક-કથાગીત, લાવણી, રાસડો.
Banter	- અવહાસ, ઉપહાસ, ફિજેતી, મજાક, હાંસી
Bell letters	- લલિતસાહિત્ય, વાડ્મય
Bibliography	- ગ્રંથ-સૂચિ
Blanck Verse	- અપદ્યાગાદ્ય, પ્રાસરહિત પદ્યરચના, ભારે/મોટા શબ્દોથી ભરેલી ભાષા

Bombast	- શરૂદાંબર
Bunch	- ગુણ્ણ, સ્તબક
Byword	- કહેવત, લોકોક્રિત
Calligraphy	- સુલેખન
Cant	- ડોળ, દંબ, દાંબિક વાણી, ગુમ ભાષા, વ્યવસાય વગેરેની ખાસ ભાષા
Caricature	- ક્રિકેચર, ઠકાચિત્ર, અતિચિત્રાણ, નર્મચિત્રકલા, ઉપહાસ-ચિત્ર, વ્યંગચિત્ર.
Carol	- આનંદ-ગીત, સ્તુતિ
Catharsis	- ભાવવિશુદ્ધિ, ભાવશાંતિ, ભાવનયન, ભાવવિમોચન
Catholic	- ઉદાર, સહિષ્ણુ, સર્વદેશીય, સાર્વલૌકિક
Censor	- ગુણદોષ-વિવેચન, ગુણ-દોષ-વિવેચક, નિરીક્ષક, નિર્ણાયક, તપાસનાર
Chap-book	- પ્રખ્યાત લોકકથાઓ અને ગીતો વગેરેનું, નાનું પુસ્તક જે ફરિયાઓ વેચે તે.
Choreography	- નૃત્યની કે બેલેની રચના-કલા, નૃત્ય-આયોજન કલા, બેલેઆયોજન કલા

Circumlocution	- અસ્પૃષ્ટ કથન, અવિશાદ કથન, ગોળ ગોળ વાત
Clue	- માર્ગદર્શક, ચાવી, કુંચી, રહસ્યદર્શક
Coherence	- સંશેષ, સુસંબદ્ધતા.
Comedy	- સુખાન્ત નાટક, સુખાન્તિકા
Compiter	- સંકલન-કર્તા, સંગ્રહ-કર્તા
Composition	- રચના, લેખન, દૃશ્યસંયોજન.
Conclusion	- ઉપસંહાર, નિર્ણય, નિષ્પાદન, સમાપ્તિ
Connotation	- ભાવ ધ્વનિ, અનુષેંગા
Copy right	- કોપીરાઇટ, માલિકી-છક, કૃતિ- સ્વામિત્વ
Criticism	- આલોચના, વિવેચન, સમાલોચના, સમીક્ષા, ટીકા.
Cursory	- ઉપરચોટિયું, ઉપરછલ્યું, ઉપલક્ષિયું
Delicacy	- નાજુકતા, સુકુમારતા.
Delivery	- ભાષણશૈલી.
Derivation	- વ્યુત્પત્તિ, ઉત્પત્તિ
Dialect	- ઉપભાષા, દેશભાષા, ભોલી, લોકભાષા
Diary	- ડાયરી, રોજનીશી, દિનવૃત્ત-સૂચિ, વાસરિકા.

Diction	- શબ્દપસંદગી, શબ્દયોજના, વિશિષ્ટ પદયોજના, કથનશૈલી, ભાષા, વાણી, બાની, લખવાની છટા.
Diphthong	- સંયુક્ત સ્વર, સંયુક્તાક્ષર, સંધ્યક્ષર
Dirge	- કરુણ ગીત, મૃત્યુગીત, શોકગીત
Doggerel	- ફુકવિતા, ક્ષુદ્રપદ, જોડકણું
Doublet	- શબ્દજોડકું, શબ્દયુગમ, શબ્દયુગમક
Dramatic irony	- નાટ્યાત્મક વકોક્તિ, નાટ્ય પરિહાસ
Dramatic monologue	- નાટ્યાત્મક એકોક્તિ
Echo	- પ્રતિધ્વનિ, પ્રતિશબ્દ, અનુનાદ, અનુકરણ
Eclogue	- ગોપગીત, ગ્રામગીત, ગ્રામકાવ્યસંવાદ
Elegance	- લાલિત્ય
Ellipsis	- અધ્યાહાર, ચ્યૂનપદ, પદ-લોપ
Eloquence	- વાક્પટુતા, વાજિમતા
Emotive	- ભાવપ્રેરક
Enjoyment	- ઉપભોગ, આસ્વાદ
Epigram	- સૂક્તિ, લઘુકાવ્ય, વ્યંયોક્તિ
Apistle	- પત્રના રૂપમાં સાહિત્યકૃતિ
Epopee	- મહાકાવ્ય કે કવિતા
Equivocation	- વાકછલ, સંદિગ્ધાર્થતા

Escapism	- પલાયનવાદ
Etymology	- શબ્દવ્યુત્પત્તિ, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર
Euphemism	- ચાટૂકિત્ત (કઠોર/કડવી હકીકત કોમળ/મીઠા શબ્દોમાં કહેવી તે)
Exaltation	- આનંદ-ઉદ્ધ્રક, ઉચ્ચપદારોપણ, ગૌરવગાન
Expression	- અભિવ્યક્તિ, આવિર્ભાવ, પ્રકૃટીકરણ, ઉચ્ચારણ, પદાવલિ, વાક્યાંશ
Expressionism	- અભિવ્યંજનાવાદ
Expressive	- અર્થયુક્ત, અભિવ્યંજક, અભિવ્યંજનાત્મક, ભાવપૂર્ણ, સૂચ્યક
Fabliau	- પદ્યકથા, પદ્યવાર્તા
Fancy	- કલ્યાણશક્તિ, તરંગ, તરંગશક્તિ, બુઝો
Farce	- ફાર્સે, પ્રહસન
Fine Art	- લલિત કલાઓ (મૂર્તિકલા, સ્થાપત્યકલા, શિલ્પકલા, ચિત્રકલા, નૃત્ય, સંગીત, કવિતા વગેરે)
Folk-lore	- લોક-કલા, લોકવિદ્યા, લોકવિજ્ઞાન
Forum	- વાક્પીઠ
Free verse	- મુક્ત છંદ, મુક્ત પદ્ય
Georgic	- કૃષિ-કાવ્ય, કૃષિ-ગીત

Glossary	- શબ્દસમૂહ, શબ્દસંગ્રહ
Graphic	- આબેહૂબ, તાદેશ, હૂબહૂ, ચિત્રોપમ, સુસ્પષ્ટ
Head-line	- મુખ્યપંક્તિ, શીર્ષક, શીર્ષપંક્તિ
Holograph	- સ્વહસ્તલેખ
Humanities	- પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું કે સાહિત્યિક અધ્યયન
Idiom	- વાક્પદ્ધતિ, વાળીવ્યવહાર, રૂઢપ્રયોગ, રૂઢિપ્રયોગ
Interpretation	- અર્થ, અર્થઘટન, અર્થદર્શન, અર્થનિર્ણય
Introduction	- પ્રસ્તાવના, આમુખ, ઉપોદ્ઘાત
Irony	- કટાક્ષ, વકોક્તિ, વંય, વ્યાજોક્તિ, વ્યાજમુક્તિ
Journalese	- અખભારી શૈલી, વર્તમાનપત્ર શૈલી, પત્રકાર શૈલી.
Judgement	- નિર્ણય, મૂલ્યાંકન, વિવેચન, સમાલોચન
Laconism	- મિતવાક્યતા, લઘુક્તિ, લાઘવ.
Lampson	- અમર્યાદ કટાક્ષ, આક્ષેપ, નિંદાલેખ, વ્યક્તિગત વંગપદ
Lay	- કાવ્ય, ગીત, વર્ણનાત્મક કાવ્ય
Legendary	- કાલ્યનિક, પુરણોક્ત, પૌરાણિક
Lexicographer	- કોશકાર, શબ્દકોશ લેખક

Lingo	- પરદેશી ભાષા, કોઈપણ વિષયનું ખાસ, ભાષણ કે અમુક લોકવર્ગની બોલી
Linguistics	- ભાષાવિજ્ઞાન
Ludicrous	- હાસ્યાસ્પદ
Lyric	- ઉર્ભિકાય, ઉર્ભિગીત
Magniloquence	- વાગાંબર
Masterpiece	- ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ, ગૌરવ-ગ્રંથ, ગ્રંથમણિ, શ્રેષ્ઠ કૃતિ
Melodious	- મંજુલ, શ્રુતિમનોહર
Memoris	- સંસ્મરણો, ચરિત્ર, જીવનવૃત્તાંત
Metaphrasis	- શબ્દશः ભાષાન્તર
Monologue	- આત્મ-સંભાષણ, સ્વગત-ઉક્તિ
Muse	- કવિત્વશક્તિ, કાવ્યદેવી, વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી, ચિંતન, મનન
Mythology	- દંતકથા, ધર્મકથા-સાહિત્ય, પુરાણ-વિદ્યા, પુરાણ-વિજ્ઞાન, પौરાણિક કથા.
Namesake	- એક નામક, એકનામધારી, નામરાશિ, નામેરી, સમનાયક
Narrative	- કથન, વર્ણન, કથા, ઉપાધ્યાન, વૃત્તાંત, વર્ણનાત્મક.
Neo-Logism	- નવમતવાદ, નવીન શબ્દપ્રયોગ, નવીન શબ્દાર્થકરણ

Nomenclature	- પરિભાષા, પારિભાષિક શબ્દ
Ode	- ઉશ્રત, ઉર્ભિગીત
Off-print	- ઓફ - પ્રિન્ટ, છૂટી નકલ
Onomatopocia	- રવાનુકરણ, વર્ણસગાઈ, વર્ણનુગ્રાસ
Overlapping	- પરસ્પરવ્યાપી
Over-Statement	- અતિશયોક્તિ, અત્યુક્તિ
Paradox	- અવળવાડી, અસત્યાભાસ, વિરોધાભાસ
Paraphrase	- અન્વય, વિવરણ, ભાવાનુવાદ
Paraphesis	- શબ્દ-સંયોજન
Parenthesis	- નિક્ષિમ શબ્દ, શબ્દ-ગુચ્છ કે વાક્ય કોંસ()
Parody	- અનુકરણ, કાવ્ય, પ્રતિકાવ્ય, હાસ્યમય અનુકૃતિ
Paronym	- સમાનોચ્ચારી શબ્દ
pathetic fallacy	- અસત્ય, ભાવારોપણ, વૃત્તિમય ભાવાભાસ, પ્રકૃતિ તત્ત્વોમાં મનુષ્યભાવનું આરોપણ, સજ્જવારોપણ
Pedantry	- પાંડિત્યદંભ, પાંડિત્યપ્રદર્શન
Penny-a-line	- સસ્તું લેખનકાર્ય
Periphrasis	- વાક્યવિસ્તાર, પરોક્ષ ઉલ્લેખ, અસ્પષ્ટ કથન, અવિશાદ કથન, ગોળ ગોળ વાત

personify	- ચેતન-આરોપણ, મનુષ્યત્વ-આરોપણ
Philology	- ભાષાવિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર
Phonology	- ઉચ્ચારશાસ્ત્ર, સ્વરશાસ્ત્ર
Phraseology	- વાક્યબંધ, વાક્યરચના, ભાષાસરણી, શૈલી, બોલવા-લખવાની ટબ, દુંબારત
Plagiarism	- સાહિત્યિક ચોરી
Pleonastical	- શબ્દાળુ
Poetaster	- કાચો કવિ, કુ-કવિ, જોડકળાં લખનાર
Poetic Licence	- કવિધૂટ, કવિસ્વાતંત્ર્ય
Preamble	- ઉપોદ્ઘાત, પ્રસ્તાવના, પૂર્વપીઠિકા.
Primer	- આરંભ-પુસ્તક, પહેલી ચોપડી, બાળપોથી
Profile	- બાધ્ય રૂપરેખા, રેખાચિત્ર
Propriety	- ઔચિત્ય, ઉચિતપણું
Prosody	- છંદશાસ્ત્ર, પિંગળ
Prosy	- ગાધાત્મક, નીરસ, શુષ્ફ
Quibble	- અસંબદ્ધ (પ્ર.)વચન, વાક્યલ, કૃપટવચન
Rant	- વાગાંબર, શબ્દપાંડિત્ય

Renaissance	- પુનરૂત્થાન, જાગૃતિ
Render	- ભાષાન્તર કરવું
Requiem	- અંજલિ, અવસાન પામેલા માટે પ્રાર્થના, મરસિયો, રાજીયો
Resonance	- અનુવાદ, પ્રતિધ્વનિ
Rhymester	- ફુ-કવિ
Saga	- કહાણી, ગાથા, વીરકથા
Satire	- ઉપહાસ, કટાક્ષ, બંગ, કટાક્ષલેખ
Scansion	- છંદ-નિર્ણય, છંદોવિધાન
Schedule	- અનુસૂચિ, યાદી, યોજનાલેખ, સમયસૂચિ, સૂચિપત્રક
Scribe	- લાખિયો, નકલ કરનાર
Seminar	- સેમિનાર, ચર્ચાસત્ર, પરિસંવાદ, સંગોઝી, વિચારગોઝી
Soliloquy	- સ્વગતોક્તિ, સ્વગત ભાષણ
Stanza	- કડી, કવિત, ચરણ, તૂક, શ્લોક
Style	- લેખન-પદ્ધતિ, શૈલી
Syntax	- વાક્યરચના, વાક્યવિચાર, વાક્યવિન્યાસ, શબ્દવિન્યાસ, અન્વય
Tautology	- પુન:-કથન, પુનરૂક્તિ
Terminology	- પરિભાષા, પારિભાષિક શબ્દસંગ્રહ
Thesaurus	- શાનકોષ, શાનનિધિ

Thesis	- પ્રબંધ, મહાનિબંધ, સંશોધન-નિબંધ (એકવચન)
Transcription	- ઉતારો, નકલ, પ્રતિલેખન
Travesty	- હાસ્યજનક અનુકરણ કાવ્ય
Verbiage	- શબ્દાંબર, શબ્દભાહૃલ્ય, વાગવિસ્તાર
Verbosity	- શબ્દાળુતા, શબ્દપ્રાચુર્ય, શબ્દ બહુત્વ
Verse	- છંદ, કવિતા, કાવ્ય, પદ્ય, શલોક
Vocabulary	- શબ્દભંડેળ, શબ્દસૂચિ
Wordy	- શબ્દાળુ, શબ્દોથી ભરપૂર, બહુશબ્દ

નમું હું પરમ્ય જ્યોતિ સર્વજ્ઞ તમહારિણી,
મુખેથી જે સવે દેવી સર્વ-ભાષા સરસ્વતી.

વાક્ દેવી કહે છે : હું શાસક છું, હું ધન એકત્ર કરનારી છું,
યજ્ઞાર્હમાં પ્રથમ છું. દેવતાઓએ મને કેટલાય સ્થાનોમાં સ્થાપી છે.
મારા કેટલાય નિવાસો છે અને મારાં કેટલાય સ્વરૂપ છે.

- ઋગ્વેદ : ૧૦-૧૨૫-૩

ગુજરાતી ભાષા વિષે વક્તવ્યો

અંગ્રેજી ભાષાના શર્ધોની જોડણી ખોટી કરતાં આપણને શરમ લાગે છે. તેના કરતાં માતૃભાષાની જોડણીનો વધ કરતાં આપણને વધારે શરમ લાગવી જોઈએ.

- ગાંધીજી

રાજ્યના પ્રારંભદિનથી જ રાજ્યના વિભાગ તથા જિલ્લા કક્ષાના તંત્રમાં પ્રજા સાથેનો વહીવટ ગુજરાતી ભાષામાં જ ચલાવવામાં આવશે અને સચિવાલય કક્ષાએ અંગ્રેજીમાં ચાલતાં વહીવટનું વહેલી તકે ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં રૂપાંતર કરવાનો સારી રીતે પ્રયાસ થશે.

- ડૉ. જીવરાજ મહેતા

ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી, ૧૯૬૦

હવે આપણે જ્યારે પંચાયતરાજ દ્વારા છેક ગામડાં સુધી સ્વરાજ્ય લઈ ગયા છીએ, ત્યારે રાજ્યવહીવટ લોકોની ભાષામાં ચાલે એ અનિવાર્ય બન્યું છે. એ ભાષા પણ પરિચિત, સરળ અને સુગમ હોવી જોઈએ.

- બળવંતરાય મહેતા

ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી, ૧૯૬૫

જનતાની ભાષા દ્વારા જનતાની સેવા થાય તે સાચી લોકશાહી છે. ગુજરાતનું રાજ્ય માતૃભાષા દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના સર્વાંગી વિકાસને વરેલું છે.

- બાબુલાઈ જ. પટેલ

ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી, ૧૯૭૭

ગુજરાત રાજ્યનો વહીવટ આમજનતા સાથે જે કાંઈ ચાલે એ સરળ ગુજરાતીમાં ચાલે. આટલાં વર્ષો પછી સ્વરાજ્યનો સ્વાદ જો સામાન્ય

માણસને ચાખવાનો હોય તો મને લાગે છે કે એનું એક માધ્યમ ગુજરાતીમાં વહીવટ છે.

- શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ
લૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી

યથા ભાષકસ્તથા ભાષા

અર્થાત્ જેવો બોલનાર તેવી ભાષા.

રેઝ. જોસેફ વાન સામરન ટેલર

સને ૧૮૫૮માં એક દિવસ સાંજે નિશાળેથી ઘેર આવીને ઈષ્ટદેવતા કલમની સામે માથું નમાવીને અનન્ય શારદાભક્ત નર્મદે (૧૮૩૩-૧૮૮૬) ગદ્યગદ કંઠે અરજ કરી કે :

‘કલમ ! હવે તારે ખોળે છઉં.’

- નર્મદ

શબ્દરૂપે પ્રગટેલી ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે; જનતાને જતે છે, સંસ્કાર જગાવે છે, અને પ્રગતિનો માર્ગ ચીંધે છે.

- કનૈયાલાલ મા. મુનશી

ॐ

ઉદ્ગારો-ધ્વનિસમૂહો અમુકઅમુક પરિસ્થિતિ કે પદાર્થ સાથે સંકળાયેલા હોઈને શરૂઆતમાં તો તે કેવળ ભાવબ્યંજક જ હતા. પણ પદાર્થો સાથેના તેમના સતત સાહચર્યને કારણે તેઓ તે તે પદાર્થના વિભાવના પણ ધોતક બનતા ગયા અને પછીથી શ્રોતા તથા વક્તાને માટે તેનો સમાન અર્થ સ્થપાતાં તેઓ અરસપરસ વચ્ચેના વ્યવહારનું સાધન બન્યા ત્યારે જ ધ્વનિમાંથી ‘શબ્દ’ સર્જીયા અને ‘ભાષા’ પ્રગટી.

- હરિવલ્લભ ભાયાણી

ભર્તૂહરિએ અનાદિનિધ ન બ્રહ્મને શબ્દતત્ત્વ રૂપે ઓળખાવ્યું છે. બ્રહ્મ તો અનાદિ-અનંત ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. વિશ્વના નિઃસીમ વિચારપુંજનો ભાર જો કોઈ એક માધ્યમ ઉપાડતું હોય તો તે છે શબ્દ. તેથી જ શબ્દનો મહિમા સર્વત્ર છે, કેમ કે બધી કળાઓ અને બધા વિજ્ઞાનની શાખાઓના વિચાર સંગ્રહિત કરવાનું પવિત્ર કાર્ય એકમાત્ર શબ્દ જ સાધે છે. આનું નામ જ શબ્દ બ્રહ્મનો અર્થરૂપમાં વિવર્ત છે.

- પંડિત સુખલાલજી

ધીંગી ધરાના ધીંગા માનવી

ગોડલનાં સ્વગીય મહારાજ ભગવતસિંહજીના વિદ્યાવ્યાસંગનું પ્રતીક એટલે ભગવદ્ગોમંડલ. આ મહાન વિશ્વકોશ, જ્ઞાનનો મહાસાગર છે. ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા છે. ગુજરાતનો સંસ્કૃતિગ્રંથ છે.

આ એક જ ગ્રંથ દ્વારા ભગવતસિંહજીએ દુનિયાને દર્શાવી આપ્યું કે ગુર્જર વાણી કેટલી સમૃદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષાની મશકરી કરનારા અને એની અસ્મિતા વિશે શંકા ઉઠાવનારાઓને આ મહાન શબ્દકોશ જવાબ આપે છે.

૨,૦૦,૦૦૦ શબ્દોનું સામર્થ્ય ધરાવતો આ ગ્રંથ બ્યુટ્પત્તિ અને ભાષાશાસ્ત્રની દાખિએ સંપૂર્ણ છે.

ધન્ય છે આવી સ્વભાવા ભક્તિને ! “શબ્દકોશ રચિયો, સરસ ભાષાનો બંડાર, ગુર્જર ગિરા ગહેકતી ભગવત્ ગુણબંડાર.”

- ભગવતનિષ્ઠ કવિશ્રી માવદાનજી ગઢવી

ભાષા એટલે જ ધ્વનિસંકેતોની યાદચિક વ્યવસ્થા

ભાષા એ સંસ્કૃતિનું જ એક મહત્વનું અંગ છે.

ભાષા એ શીખી શકાતી પ્રવૃત્તિ છે. શીખી શકાતી બધી પ્રવૃત્તિઓ સંસ્કૃતિનાં અંગ ગણાય છે, કારણ કે એ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણપણે માનવજીતિની પેદાશ છે.

સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ ભાષાના શબ્દો ઉપર જ પડે છે એવું નથી; પણ કેટલીકવાર તો તેનો પ્રભાવ ભાષાના માળખા સુધી વિસ્તર્યો હોય છે.

- યોગેન્દ્ર વ્યાસ

અનુવાદ એટલે ભાષાની નપ્રતા

કહેવાય છે કે અનુવાદ ભાષાનો ગર્વ નહિ, ભાષાની વિનપ્રતા છે. ભાષાની એ વિનપ્રતા સ્થાયી રહે એ અનુવાદકને સારુ અભીષ્ટ છે. પોતાની વિનપ્રતા દ્વારા બીજી ભાષાના ગર્વનો સ્વીકાર થાય.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં સંસારને વધારે ને વધારે નિકટ લાવવામાં અનુવાદનું પ્રદાન છે જ. વિશ્વનાં જ્ઞાન, રૂચિ, શ્રી, સમૃદ્ધિ તથા ઐક્યનું માધ્યમ અનુવાદ છે; એ વિશ્વબંધુત્વની એવી વેલ છે કે જેના વિકાસની સાથોસાથ જ સંસારમાં સ્નેહ અને સમૃદ્ધિનાં અનેકાનેક સ્વાદુ ફળે એ ફળે છે. ને ભવિષ્યમાં પણ એ ફળતી રહેશે.

- પ્રેમચંદ ગોસ્વામી

આવ, ગિરા ગુજરાતી !

જે ભાષા નરસિંહ નાગર કવિ શોધી ગયો સુલભે,
પ્રેમાનંદ બટે વખાણી વળતી, ભાખી ભટ વલ્લભે;
દેવીદાસ, મીઠો, અખો, પ્રીતમ તે, સંઘ્યા સીમા ના મળે,
કૃષ્ણજી, ને રણધોડ, કહાન રધુએ, શોભાવી છે શામળે.
આવ, ગિરા ગુજરાતી ! તને અતિ શોભિત હું શાશગાર સજાવું,
જાણની પાસ વખાણ કરાવું, ગુણીજનમાં તુજ કીર્તિ ગજાવું.

- કવીશ્વર દલપત્રામ ડાલ્યાભાઈ

વંદન જ્ય ગુજરાત !

નૃસિંહ, મીરાં સરખાં રસિયાં, સંતનની રસજનની,
ધર્મ-ધુરંધર દ્યાનંદ ને નાનલના ગુંજનની
વાતી રસબંસી દિનરાત !

તુજને વંદન જ્ય ગુજરાત !

‘પ્રેમશૌર્ય’ રણશીંગ કુંકવતો નર્મદ ‘જ્ય’ ગજને રે !
‘સત્ય-અહિસા’ મંત્ર ગાંધીનો અવનવ ચેતન પ્રેરે,
જન ઘૂમે કીર્તિધ્યજ સાથ !

તુજને વંદન જ્ય ગુજરાત !

- બચુભાઈ રાવત

સદી સદીથી વહી રહી છે
એક સુંવાળી નદી
એક હૂંફાળી નદી
નરસૈયાનાં વેણ વહેણમાં વહ્યા કરે
મીરાંબાઈનાં નેણ ઝરમર ઝર્યા કરે
રસિકવલ્લભ દ્યારામની તરી રહી ગરબી
પ્રેમાનંદના આખ્યાનો ને અખાની ધખતી વાણી
દલપત-નર્મદ અર્વાચીનનો ક્ષિતિજ ઉઘાડે શાણી
કાન્ત, કલાપી, ઠાકોરની તો વાત નિરાળી, નરવી.
નહાનાલાલની નૌકા કેવી લાડકોડથી તરે
ધ્વનિ અને છંદોલયના અહીં ટહુકાઓ તરવરે.

- સુરેશ દલાલ

શબ્દભ્રણ

શબ્દ માનવીને જન્મથી મૃત્યુ સુધી સાથ આપે છે. બાળકે ઉચ્ચારેલો પહેલો શબ્દ અને જીવનના આખરી દમ વેળાનો છેલ્લો શબ્દ-બન્ને વચ્ચેના જીવન જગથી....

સંસ્કૃતિનું વૃક્ષ સિંચાય છે, વિકસે છે,
ખીલે છે અને કયારેક વિલાય પણ છે
તેથી પ્રત્યેક “શબ્દ” ઉપાસના બની રહો.

“હિંદી દેશના માત્ર વીસ કરોડ લોકોની સાંસ્કૃતિક ભાષા છે એવું નથી, પરંતુ તે બોલવા-સમજવાની દસ્તિએ દુનિયાની ગીજા નંબરની ભાષા છે... ભારતના સર્વ ધર્મો અને વિભિન્ન ભાષા-ભાષીઓએ હિંદીના વિકાસમાં યોગદાન આપ્યું છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ વર્ગ, પ્રદેશ કે સમુદાયની ભાષા ન હોઈ, ભારતીય જનતાની ભાષા છે.”

- ફાયર કામિલ બુલ્કે

ભાષા અને વાણી

ભાષા

ભાષા વ્યવહારનું વાહન છે.
ભાષા પ્રશ્નમ સ્વરૂપે હોય છે.
ભાષા સમાજની મૂડી છે.
તે સમાચિત છે.
ભાષા સ્થાયી છે, તેમાં થતું પરિવર્તન, લાંબા કાળ સુધી ભાગ્યે જ કળી શકાય છે.

વાણી

વાણી એ વાહનનો અમુક વ્યક્તિએ,
અમુક પ્રસંગે કરેલો ઉપયોગ છે.
વાણી સદા પ્રકટ સ્વરૂપે રહે છે.
વાણી વ્યક્તિની ખૂબી છે.
વાણી વ્યક્તિગત છે.
વાણી ક્ષણિક છે. ઉત્પત્ત
થતાં જ લુમ થાય છે.

ભાષા એક સામાજિક સાધન છે.

માતૃભાષા દ્વારા જ કચડાયેલી પ્રજા જાગે છે.

માતૃભાષા દ્વારા જ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ પાંગરે છે,

સબળ અને પ્રાણવાન બને છે.

‘દેશાભિમાન’ શબ્દ માટે આપણો નર્મદના અને
ગુજરાતની અસ્મિતા શબ્દ માટે આપણો ક. મા. મુનશીના
ત્રદશી છીએ.

સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	જોસેફ વાન સામરન ટેલર
ગુજરાતી વ્યાકરણવિચાર	ડૉ. મોતીભાઈ મ. પટેલ
ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન	રણાંધેરજ દેસાઈ અને
ભાગ-૧ થી ૩	જ્યંતિલાલ મહેતા
ગુજરાતી વ્યાકરણશાસ્ત્ર	કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી
ગુજરાતી માન્યભાષાનું લઘુ વ્યાકરણ	કે. કા. શાસ્ત્રી
સમાસ-સંધિવિચાર	રમેશભાઈ સી. દવે
સંધિપોથી	મોતીભાઈ મ. પટેલ અને
ગુજરાતી ભાષા ઉદ્ગમ, વિકાસ અને સ્વરૂપ	મનુભાઈ બી. રાવલ
ભાષા પરિચય ભાગ-૧ થી ૩	ડૉ. કંતિલાલ બ. વ્યાસ
ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ	મનસુખલાલ જવેરી
ગુજરાતી ભાષા સજ્જતા અને લેખનકૌશલ્ય	જ્યંત કોઠારી
ભાષા સજ્જતા અને લેખનકૌશલ્ય	ચંદ્રિકાબેન પટેલ
સાહિત્યિક નિબંધો અને લેખનકૌશલ્ય	ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ
જોડણી પ્રવેશ	મફત ઓળા અને
	રતિલાલ નાયક
	રતિલાલ નાયક

અનુવાદ કલા	ડૉ. એન. ઈ. વિશ્વનાથ અધ્યર અનુ. નવનીત મદ્રાસી
કાલેલકર ગ્રંથાવલિ ભાગ-૧૦	કક્ષાસાહેબ કાલેલકર
પ્રાલેખ - પ્રારૂપ	શિવનારાયણ ચતુર્વેદી
ગુજરાતી ભાષા પરિચય	ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
સરકારી લેખન વ્યવહારમાં	ભાષા નિયામકની કચેરી,
ગુજરાતી માર્ગદર્શિકા	ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશ	ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતસંગ્રહ	ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
કહેવત-માળા ભાગ-૧ અને ૨	જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત
ગુજરાતી ભાષાની જોડણી નિયમો	ભાષા નિયામકની કચેરી,
અને શબ્દાવલી	ગુજરાત ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
મધ્યકાલીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ	પ્રા. અનંતરાય રાવળ
આસ્વાદ અને અવબોધ	પ્રા. રતિલાલ નાયક
મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો	ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભં
ઇતિહાસ	રતિલાલ નાયક
	સોમાભાઈ પટેલ
	દમયંતી શુક્લ